

Донецький юридичний інститут
Міністерства внутрішніх справ України

Кафедра філософії та політології

В'ячеслав Сусликов

**«ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ЗАКОНІВ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ»
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ ХVІІІ СТ.**

Донецьк
«Світ книги»
2013

УДК 94 (477.7) (093.2) "1700-1775"

ББК 63.3 (4Укр)

С 90

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради Донецького юридичного інституту Міністерства внутрішніх справ України
(протокол №11 від 29.06.2011)*

Рецензенти:

В. О. Пірко – професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету, доктор історичних наук, професор;

Н.Л. Стещенко – старший викладач кафедри українознавства та гуманітарної освіти Донбаської державної машинобудівної академії, кандидат історичних наук

Автор:

В. Є. Сусликов, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Донецького юридичного інституту МВС України;

Сусликов В. Є.

С 90 «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело до історії півдня України XVIII ст. / В. Є. Сусликов – Донецьк : Світ книги, 2013. – 223 с.

ISBN 978-617-638-212-6

Монографію присвячено дослідженню комплексу законодавчих та актових джерел, опублікованих у межах першого «Повного зібрання законів Російської імперії», що містять відомості з історії півдня України XVIII ст. Також видання пропонує показник опублікованих та неопублікованих актів вищих органів влади Російської держави стосовно зазначеної проблематики.

Розраховане на істориків, краєзнавців, студентів та всіх, хто цікавиться історією українського Степу.

УДК 94 (477) (093.2) "1700-1775"
ББК 63.3 (4Укр)

ISBN 978-617-638-212-6

© В. Є. Сусликов, 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Акти Росії як джерело до історії адміністративно-територіального устрою Півдня України XVIII ст.	
1.1. Міжнародні угоди щодо території півдня України XVIII ст.	32
1.2. Акти про запровадження на півдні України загальноросійського адміністративного устрою	46
РОЗДІЛ 2. Заселення Півдня України в XVIII ст. в актах Російської держави	
2.1. Акти про зміцнення південних рубежів Росії в XVIII ст.	64
2.2. Російські урядові акти щодо військово-землеробських поселень на півдні України	91
2.3. Запорозька Січ в російських актах XVIII ст.	105
РОЗДІЛ 3. Економічний розвиток південної України в російських актах XVIII ст.	
3.1. Акти з питань розвитку промисловості та сільського господарства.	121
3.2. Законодаче регулювання митної та торгівельної політики на півдні України	133

ВИСНОВКИ	147
ПОКАЖЧИК АКТИВ ЩОДО ПВДНЯ УКРАЇНИ, ОПУБЛІКОВАНИХ У «ПОВНОМУ ЗІБРАННІ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ»	157
ПОКАЖЧИК УРЯДОВИХ АКТИВ ЩОДО ПВДНЯ УКРАЇНИ, ЩО НЕ УВІЙШЛИ ДО СКЛАДУ «ПОВНОГО ЗІБРАННЯ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ»	196
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	215
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	223

ВСТУП

Економічно та політично Південь України є одним з найбільш значущих регіонів нашої держави, особливістю якого є порівняно пізня широкомасштабна колонізація, провідну роль у якій з XVIII ст. все більше відігравала державна складова. Схожим був процес заселення Слобожанщини, але він відбувався головним чином за рахунок українських поселенців, у той час як у Степовій Україні російський уряд свідомо надавав перевагу німецькому населенню. Це обумовило унікальні риси краю – яскраво виражену строкатість етнічного складу, існування різних моделей господарювання, пов'язаних із своєрідним протистоянням державної та народної колонізації.

Частина сучасних економічних та політичних проблем краю має своє коріння саме у XVIII ст., тож процес заселення та господарського освоєння Південної України у цей період потребує всебічного та зваженого вивчення.

Історики, що досліджують проблеми минулого Степової України, зокрема, й періоду XVIII ст., постійно відчують брак джерел, що впливає на ступінь об'єктивності висновків історичних досліджень. Оскільки після переходу основної частини території півдня України під російський контроль по закінченню російсько-турецької війни 1768-1774 рр. значно зростає кількість різних видів писемних джерел, пов'язаних з діяльністю як центральної, так і місцевої влади, тим гостріше постає проблема нестачі цих джерел для попереднього періоду (1700-1775 рр.). Безумовно, пояснити події останньої чверті XVIII ст. у відриві від процесу заселення краю в попередні часи, як це намагалися зробити у російській історіографії XIX ст., неможливо (принаймні, неможливо пояснити їх об'єктивно). Саме тому максимальна актуалізація існуючої джерельної бази з історії півдня України до 1775 р. є одним з пріоритетних завдань історичних досліджень, що торкаються даного регіону.

Оскільки зазначений період характеризувався поступовим зростанням ролі Російської держави у колонізації краю (спочатку у військовому плані, а згодом і через перенесення на територію півдня України загальнодержавної економічної моделі), то одним з найважливіших джерел щодо цих процесів є комплекс актових документів вищих органів влади Російської держави, зокрема законодавства, що стосувалися території Півдня України у зазначений період. Однак він й досі залишається порівняно маловивченим. Більшість істориків у своїх дослідженнях здебільшого використовують лише матеріали першого «Повного зібрання законів Російської

імперії» не зважаючи на неповноту та певну тенденційність відбору документів для цього видання, зокрема, і через прагнення його укладачів будь-що довести прогресивну роль Росії у освоєнні нових територій. Тому актуальним завданням є всебічне вивчення всього комплексу російських законодавчих актів, що стосуються території Південної України XVIII ст., а також визначення ступеня репрезентативності існуючих публікацій цього різновиду актових джерел. Це дозволило б дослідникам як політичної, так і соціально-економічної історії краю об'єктивніше оцінити політику Російської держави щодо нього, а також поглибило б розуміння сукупності процесів, що відбувалися в регіоні на протязі даного періоду.

Об'єктом дослідження є акти вищих органів влади Російської держави, що стосуються території Південної України XVIII ст.

Предметом дослідження є інформативні можливості іменних та сенатських указів, маніфестів, грамот, інструкцій та інших різновидів актів Російської держави 1700-1775 рр., у яких містяться відомості щодо еволюції адміністративно-територіального устрою, колонізації та економічного розвитку Півдня України цього періоду.

Мета нашого дослідження полягає в актуалізації комплексу законодавчих документів, що стосувалися території Південної України XVIII ст., та в оцінці ступеня його репрезентативності та об'єктивності.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішити наступні дослідницькі завдання:

- оцінити стан вивчення проблеми у сучасній історіографії;
- визначити стан наявності в існуючих публікаціях джерел, передусім у «Повному зібранні законів Російської імперії», законодавчих актів, що стосуються історії півдня України 1700-1775 рр.;
- класифікувати актуалізований комплекс законодавства;
- визначити інформаційні можливості та ступінь об'єктивності актів Російської держави як історичного джерела.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1700-1775 рр. Нижня межа пов'язана з закінченням російсько-турецької війни та підписанням 3 липня 1700 р. Константинопольського мирного трактату, згідно з яким вперше частина півдня України перейшла до складу Російської держави, що знаменувало собою значну активізацію колонізаційної політики Росії у регіоні. Верхня межа пов'язана зі створенням 14 січня 1775 р. Азовської губернії та ліквідацією Запорізької Січі 4 червня 1775 р., тобто з подіями, що фактично завершили адміністративне підпорядкування території краю Російській імперії.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Південної України, що відійшла до Росії за умовами Константинопольського, Белградського та Кючук-Кайнарджійського мирних договорів, що на кінець досліджуваного періоду входили до складу першої Новоросійської губернії та Війська Запорозького. За сучасним адміністративним поділом ці землі належать до Кіровоградської, Донецької, Луганської, частково Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської та Запорізької областей. Також у межі дослідження входить частина нинішніх Полтавської та Харківської областей, де в 1731-1735 рр. з ініціативи російського уряду було побудовано Українську лінію та поселено ландміліцькі полки.

Історіографія проблеми. На сьогоднішній день історія Південної України XVIII ст. презентована численними науковими і краєзнавчими працями, які торкаються різноманітних проблем минулого краю. Звичайно, що у цих дослідженнях історики не могли не користуватися матеріалами російського законодавства, що є одним з найрепрезентативніших і порівняно доступних (після видання у 1830 р. першого «Повного зібрання законів Російської імперії» (далі – ПСЗ)) джерел щодо політичної, військової та соціально-економічної історії краю. Однак, не зважаючи на таке широке застосування законодавства, дуже обмежене коло праць було присвячено дослідженню власне цієї групи джерел. До того ж, у більшості робіт XIX – початку XX ст. під впливом ідей російської офіційної історіографії автори надавали уваги розвитку півдня України переважно в останній третині XVIII ст. (зазвичай починаючи з організації Новоросійської губернії у 1764 р. або навіть з 1775 р.), лише побіжно торкаючись попередніх періодів розвитку краю.

Таким чином, ми поділяємо всю історіографію півдня України XVIII ст. на дві групи, тобто на загальні роботи, у яких як джерело використано російське законодавство, та спеціальні джерелознавчі праці, присвячені дослідженню цього різновиду джерел. Для аналізу історіографії застосовано проблемно-хронологічний метод.

Вперше до використання російського законодавства в якості джерела з історії півдня України вдалися у своїх працях представники російської дворянської історіографії. Якщо брати до уваги час написання, а не видання праці, то дослідження історії краю з широким застосуванням законодавчих актів було започатковано О. Рігельманом, остаточний варіант книги якого було завершено у 1787 р., але вперше опубліковано лише в 1847 р.¹ Праця історика являє собою виразно

---

¹ Рігельман А.И. Летописное повествование о Малой России, ее народе и казаках вообще...Т. 1-4. – М., 1847

компілятивне дослідження, головними джерелами якого були як дослідження попередників, так і доволі широкий комплекс актових документів, у тому числі й законодавчі акти Російської імперії. Звичайно, що ідеологічна позиція О. Рігельмана стосовно історії півдня України та ролі Російської держави у його колонізації була вкрай офіційною, що позначилося й на необ'єктивності відбору джерел. Натомість цінністю даної роботи є те, що автор брав безпосередню участь у деяких визначних подіях історії регіону, а, отже, книга частково презентує погляд очевидця. Загалом же О. Рігельман обмежився цитуванням окремих розпоряджень російської центральної влади щодо цього краю, головним чином останньої чверті XVIII ст., але не вдавався до їх критичного аналізу.

Іншим видатним представником дворянської історіографії Південної України XVIII ст. вважається А. Скальковський. Зазначимо, що, не зважаючи на його ідеологічну спорідненість з попередниками, дослідження історика демонструють зовсім інший науковий рівень. Перша робота Скальковського, написана на замовлення місцевої влади, носила яскраво виражений хронологічний характер, і наслідувала, безперечно, схему першого видання ПСЗ 1830 р.¹ Зрозуміло, що для історика-початківця, яким був на той час Скальковський, логічно було використати величезний масив опублікованих актів, доступний йому як чиновнику губернського правління, тим більше, що його праця була опублікована всього через шість років після виходу першого ПСЗ. Слід також відзначити, що для апологета російської централізаторської політики щодо краю, яким у цій роботі показав себе дослідник, вибірка документів даної публікації виявилася дуже зручною з погляду ідейної спрямованості. Скальковський використав майже весь комплекс законодавчих актів за 1731-1775 рр., але при цьому історик не надав належної уваги тому факту, що багато з опублікованих актів носили скоріше декларативний характер, та не оцінив реального значення багатьох заходів місцевої та центральної влади. Крім того, датування подій в регіоні за терміном видання російською владою того чи іншого законодавчого акту призвело до певної невідповідності реальності хронології Скальковського, що підкреслюють сучасні дослідники його робіт.² Можна сказати, що якщо Рігельман був компілятором через пряме

---

¹ Скальковський А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823. – Одесса, 1836-1838. – Ч.1-2

² Тригуб П.М. Скальковський про заселення Південної України // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наук. доповіді міжнародної наук.-практ. конференції. Ч. 1. – Херсон, 1997. – С. 208; Бойко А.В. Південь України останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. – К., 2000

цитування уривків з попередніх історичних праць, то Скальковський у першій роботі постає компілятором через таке ж некритичне цитування джерел.

Пізніші роботи Аполлона Скальковського являли собою значно ґрунтовніші дослідження, у яких також доволі активно використовувалися законодавчі джерела, особливо стосовно економічного розвитку краю. Історик поступово відходив від своєї апологетики російської політики і об'єктивніше оцінював події. Незаперечним досягненням Скальковського є те, що він вперше ввів до наукового обігу та детально проаналізував урядові укази щодо окремих галузей промисловості Півдня України – соляної, гірничодобувної, металургійної.¹ На жаль, у пізніших працях історик головним чином зосереджувався на останній чверті XVIII ст., тому велика частина актів попередніх часів залишилась поза увагою дослідника.

Безперечно, найвизначнішою працею А. Скальковського є його «Історія Нової Січі», але, оскільки вона написана головним чином за матеріалами архіву Коша, історик у цій роботі користувався російськими законодавчими актами порівняно менше, ніж у попередніх дослідженнях. Проте і в цій роботі автор частково спирався на цей різновид джерел, особливо у висвітленні питань щодо територіальних суперечок запорожців з адміністрацією прикордонних поселень. Крім того, вперше у цій роботі Скальковський посилався і на неопубліковані законодавчі акти.²

Схожою за принципом подання матеріалу та підходом до використання джерел, у тому числі й законодавчих, є дослідження з історії церкви на південноукраїнських землях Гавриїла (Розанова), вперше видане окремим виданням у 1857 р.³ Матеріали роботи головним чином стосувалися останньої чверті століття, але в ній наявні посилання і на документи 1760-1770-х рр. Гавриїл вперше широко застосував російське законодавство щодо церковної історії регіону, причому для нього характерне застосування великої кількості указів, що доти не публікувалися, а були виявлені істориком у місцевих архівах. Пояснюється це тим, що головним джерелом для

---

¹ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850-1852. – Ч. 1-2; Скальковский А.А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715-1847) // ЖМВД. – 1849. – Ч. 25. – Кн. 1-2. – С. 62-104

² Скальковский А.А. История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч. 1-3

³ Гавриил (Розанов). Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. – Тверь, 1857. – 199 с.

дослідження слугували документи Синоду, що були дуже слабо презентовані у ПСЗ.

Серед праць, що торкалися військової історії півдня України, слід згадати ґрунтовні дослідження Ф. Ласковського та А. Баіова, у яких, не зважаючи на відмінності методології авторів, доволі широко було використано урядові укази щодо розбудови укріплених ліній, у тому числі Української, та стосовно створення та розселення при ній ландміліції.¹ Відмінністю цих праць є те, що у них наявні відомості щодо раних етапів колонізації краю, які зазвичай оминали увагою попередні дослідники. Поряд з тим історики переоцінювали роль оборонної політики Росії у процесах заселення краю.

Серед відомих дослідників півдня України другої половини XIX ст. згадаємо передусім Феодосія (Макаревського), автора вичерпної церковної історії Катеринославщини. Втім, на відміну від Скальковського та Гавриїла (Розанова), він користувався у своїй роботі головним чином документами місцевої церковної адміністрації, порівняно мало звертаючись до матеріалів законодавства. Використані ним унікальні та частково нині втрачені матеріали єпархіальних архівів зробили його працю чи не єдиною, з якої можна запозичити конкретні дані про початкові етапи козацької колонізації краю, але законодавчі акти до 1775 р. Феодосій використовував лише фрагментарно.²

Зазначимо, що оцінка повноти видань російського законодавства провадилась, безперечно, і поза контекстом історії Степової України. Окрім власне досліджень з регіональної історії, законодавчі акти як історичне джерело привертали увагу вчених, що вивчали проблеми загальноросійської історії.

Серед представників російської державницької школи найбільше звертався до питань імперської політики щодо Північного Причорномор'я С.М. Соловйов. Досліджуваний нами період охоплюють 14-29 томи його головної праці «Історія Росії з найдавніших часів»³, і в них наявна велика кількість посилань на законодавчі акти, оскільки Соловйов користувався у дослідженні передусім матеріалами центральних органів влади Російської імперії. Однак він зазвичай звертався до журналів засідань Сенату, Близької канцелярії, Верховної Таємної Ради тощо, у яких наявні відомості про

---

¹ Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Т. 3. – СПб., 1865. – 1016 с.; Баиов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. – СПб., 1906. – 556 с.

² Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880, Ч. 1-2.

³ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 8-14. – М., 1962-1965

розгляд окремих питань щодо півдня України, але при цьому він не подавав датування конкретних указів чи розпоряджень, а також не цитував їх текстів. Натомість найважливіші укази Соловйов вивчав головним чином за ПСЗ.

З інших праць російських істориків найбільшу цінність для нашого дослідження являє собою тритомна робота директора Сенатського архіву у Санкт-Петербурзі П. Баранова, що вийшла у 1872-1878 рр. Дане видання можна одночасно вважати як джерелознавчим, так і архівознавчим, оскільки, крім загального підрахунку опублікованих та неопублікованих законів, воно містить доволі об'ємний перелік актів, що не увійшли до ПСЗ. Кожен том складається зі вступної статті, у якій наведено порівняльні таблиці кількості актів, а також основної частини – зазначеного переліку. П. Баранов визначив загальну кількість іменних указів за XVIII ст. у понад 50 000 актів, у той час як опубліковано лише близько 17 500. Загальну ж кількість іменних указів за час, який охоплено першим ПСЗ, тобто 1649-1865 рр. (у томах, що встигли вийти до часу написання праці), визначено у 124 177 проти 42 860 опублікованих.¹

Автором також наведено список неопублікованих іменних указів за 1707-1762 рр. (загалом 12 227, з них неопублікованих 9 845, тобто 80,5%), серед яких нами виявлено понад 150 актів, що мають стосунок до півдня України. Недоліками даної роботи можна вважати обмеженість хронологічних рамок та неповноту через те, що у наміри П. Баранова не входило дослідження сенатських указів та постанов колегій. Тим не менше, і досі ця праця залишається єдиним у своєму роді виданням, що дозволяє зробити припущення про стан актуалізації законодавства як джерельного комплексу з історії Південної України, через що вона надзвичайно цінна для нашого дослідження.

Проблеми історії краю в XVIII ст. розглядалися також у працях російських істориків, присвячених іноземним колоніям на території Росії. Серед них найбільшу увагу Північному Причорномор'ю надано у дослідженнях А. Клауса та Г. Пісаревського², хоча вони вивчали головним чином процес колонізації регіону на початку XIX ст.

Формування народницького напрямку в українській історіографії поряд з пануванням у тогочасній історичній науці позитивістської методології, що визначається увагою до пошуку та критичного аналізу джерел, обумовили як загальну переоцінку російської політики щодо території півдня України в XVIII ст., так

---

¹ Баранов П. Архив Правительствующего Сената. Опись именным Высочайшим указам и повелениям. – СПб., 1872. – Т. 1., 1876. – Т. 2., 1878. – Т. 3

² Клаус А. Наши колонии. – СПб., 1869. – 568 с.; Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. – М., 1909. – 340 с.

змінили й ставлення до законодавства як джерела. Наприкінці XIX ст. також намітилося два підходи у використанні російських законодавчих актів у історіографії півдня України – його використовували або дуже широко, або ж ставилися до нього як до допоміжного матеріалу.

Величезне значення для вивчення історії регіону початку XVIII ст. мали праці Д. Яворницького, хоча законодавчі джерела були застосовані ним лише у порівняно вузькій проблематиці змін державних кордонів, що безпосередньо торкалися території Запорозьких Вольностей. Головним чином це дипломатичні акти, пов'язані з визначенням на місцевості лінії російсько-турецького кордону після мирних угод 1700, 1709 та 1739 рр. Яворницький, як знавець топографії козацьких земель, визначив розташування вказаних у актах прикордонних позначок та вперше вказав на деякі невідповідності та неточності у текстах межових «інструментів» 1700-1705 рр. Також істориком було надано увагу й законодавчим джерелам щодо визначення східної межі Запорожжя у 1743 р.¹ Крім того, Д. Яворницький вів широку пошукову роботу у російських архівосховищах, вперше опублікував ряд маловідомих актів щодо російсько-козацьких стосунків у 1740-1760-х рр.

Яскравим представником позитивістського напрямку в історіографії півдня України XVIII ст. можна вважати Є. Загоровського, хоча головну увагу дослідник все ж приділяв історії краю після 1775 р. Дослідник надзвичайно широко використовував законодавчі акти щодо військової колонізації краю в середині та другій половині XVIII ст., але доволі критично оцінював ефективність політики як центральної, так і місцевої російської адміністрації у цих напрямках. Також ним було докладно опрацьоване імперське законодавство щодо обмеження території Нової Січі.²

Серед архівознавчих праць початку XX ст. слід згадати огляд архіву Новоросійського та Бессарабського губернського правління,

---

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – К., 1991. Т. 3. – 560 с.; його ж. Вольности запорожских казаков: историко-топографический очерк. – СПб, 1890. – 386 с.

² Загоровский Е. А. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 87-89; его же. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи. – Одесса, 1912; его же. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. – Одесса, 1913. – 34 с.; его же. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII в. – Одесса, 1913. – 16 с.; его же. Очерки истории Северного Причерноморья. – Одесса, 1922. – 99 с.; его же. Деятельность П.А. Зубова по управлению Степной Украиной // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 2001. – С. 492-506.

зроблений А. Флоровським¹, у якому міститься список імператорських указів щодо території півдня України, копії яких було виявлено дослідником у названому архівосховищі, серед яких простежуються доволі високий відсоток раніше не опублікованих. На жаль, дана робота охопила матеріал лише з 1798 р., а отже, мало корисна для вивчення історії краю XVIII ст., хоча й дає певне уявлення про рівень репрезентативності публікацій документів.

Дуалізм у підходах до застосування законодавчих джерел було подолано в роботах яскравого представника ліберальної української історіографії Дмитра Багалія. Його «Заселення Степової України», хоч і носило характер ознайомчої праці, містило ряд важливих відмінностей. Зокрема, Багалій підкреслював важливість козацької колонізації регіону, генетичний зв'язок між зимівниками початку XVIII століття та державними селами 1770-1780-х років, низький рівень розвитку міських поселень, аж до середини XIX ст. При цьому автор вперше зробив спробу проаналізувати адміністративні заходи російського уряду щодо території краю за матеріалами законодавства та визначити їх недоліки та переваги як історичного джерела.² Власне, саме з Дмитра Багалія почався новий етап у використанні законодавчих джерел – опора у дослідженнях на декілька основних постанов конкретного часу поряд з порівняно слабкою увагою до малозначущих актів, незважаючи на кількість останніх.

Радянська історіографія 1920-1930-х рр. не надавала належної уваги розвитку регіональних історичних досліджень та надкритично оцінювала джерельні можливості законодавчих актів. Фактично, окрім уже згаданих нами пізніх праць Д. Яворницького³ та Д. Багалія, у цей період не вийшло помітних досліджень з історії краю XVIII ст., окрім невеликої за обсягом розвідки Н. Ткаченко щодо Нової Сербії.⁴

Виключенням з загальної картини можна вважати діяльність у цьому напрямку видатного історика півдня України Н. Полонської-Василенко, хоча лише невелика частина її праць була видана в тогочасній Україні. У своїх працях з історії краю вона спиралася головним чином на окремі базові укази, пов'язані з визначеною подією – побудовою укріплених ліній або ж змін у національній політиці

---

¹ Флоровский А. В. Собрание государственных грамот и указов в архиве упраздненного Новороссийского и Бессарабского генерал-губернаторского управления. – Одесса, 1912. – 42 с.

² Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – 112 с.

³ Яворницький Д. До історії Степової України – Дніпропетровськ, 1929. – 536 с.

⁴ Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорозьких землях у 1752 р. // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 42-44.

щодо Південної України¹, але головна її заслуга полягає в іншому. Зазначимо, що в історіографії Степової України практично до початку ХХ ст. не проводилось спеціального вивчення пам'яток російського законодавства, і вперше таку спробу було здійснено саме Н. Полонською-Василенко.

Серед її робіт слід визначити статтю «Маніфест 3 серпня 1775 р. в світлі тогочасних ідей»², у якій було всебічно проаналізовано маніфест про зруйнування Запорозької Січі. Дослідниця не лише наголосила на внутрішніх протиріччях статей цього, в багатьох відношеннях знакового у стосунках російської держави з козацтвом, документа – зокрема, запорожців звинувачували у перешкоджанні заселенню регіону, одночасно наголошуючи на тому, що вони заводили на його землях свої зимівники, але й визначила ідеологічне підґрунтя даного акту, пов'язаного із впливом на Катерину II доволі популярних у тогочасних правлячих колах ідей популізму, який головним критерієм добробуту держави вважав темпи зростання населення. Безперечно, що певні особливості життя запорожців («развратное безбрачие») аж ніяк не вписувалися у подібні погляди.

Ще одна стаття Н. Полонської-Василенко – «До історії Першої Новоросійської губернії» присвячена аналізу найвідомішого в історії півдня України ХVІІІ ст. російського законодавчого акту – «Плану заселення Новоросії» від 22 березня 1764 р. У цій роботі дослідницею було докладно проаналізовано всі складові частини документа – як пункти доповіді Мельгунова і братів Паніних, так і власне «План земельних роздач», і на їх підставі визначено напіввійськовий характер нового адміністративного об'єднання.³ Недоліком даної праці можна вважати, що Н. Полонська-Василенко розглядала документ як окрему постанову, не простеживши його зв'язок з попередніми подібними актами часів організації Нової Сербії та Слов'янoserbії, і в меншій мірі – із супутніми постановами 1764-1765 рр., що деяким чином доповнювали «План». Отже, дослідницю можна вважати автором перших спеціальних джерелознавчих праць щодо конкретних законодавчих актів стосовно Південної України ХVІІІ ст.

Радянська історіографія 1950-60-х рр. зверталася головним чином до вивчення соціально-економічного розвитку краю у ХVІІІ ст.

---

¹ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя // Запоріжжя ХVІІІ ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 45-106; її ж. Заселення Південної України в середині ХVІІІ ст. (1734-1775 рр.) // Там само. – Т. 2. – С. 7-28; її ж. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні // Там само. – Т. 2. – С. 52-89.

² Полонська-Василенко Н. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей // Запоріжжя ХVІІІ ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 138-185.

³ Полонська-Василенко Н. До історії Першої Новоросійської губернії // Запоріжжя ХVІІІ ст. та його спадщина... Т. 2. – С. 29-51.

та пов'язаних з цим соціальних рухів, мало уваги надаючи вивченню законодавчих джерел. Типовим прикладом соціального підходу є праця Є. Черкаської щодо заворушень на соляних заводах Бахмуту і Тору 1765 р., у якій доволі чисельний комплекс указів щодо розвитку галузі використано дуже фрагментарно.¹

До вивчення російського законодавства у контексті історії півдня України у середині 1950-х рр. повернулася О. Дружиніна. У монографії, присвяченій Кючук-Кайнарджійському миру 1774 р., вона спиралася на весь комплекс російських дипломатичних актів 1700-1774 рр., хоча, окрім власне досліджуваного договору, дослідниця скористалася опублікованими у ПСЗ текстами документів. Натомість мирний договір від 10 липня 1774 р. Дружиніною вперше публікувався у повному обсязі, включаючи секретні артикули.² Частково законодавство до 1775 р. було застосовано дослідницею і в працях з питань економічного розвитку краю наприкінці XVIII ст.³

Спеціальне дослідження А. Цукерника щодо соляної промисловості Донеччини також частково спиралося на законодавчі джерела, але дослідником було використано лише три укази, виявлені ним у архівах Бахмутської та Торської соляних контор, у той час, як доволі цікавий комплекс навіть опублікованих указів залишився поза увагою вченого.⁴

Видатним дослідником козацтва В. Голобуцьким у роботі щодо історії Нової Січі також було використано дуже обмежений комплекс законодавчих актів – всього вісім указів за 1731-1770 рр., що стосувалися заснування та розвитку державних військово-землеробських поселень на кордонах Вольностей.⁵ Законодавство щодо розмежування донських та запорозьких земель використав у дослідженні щодо історії Дону О. Пронштейн.⁶

Пожавлення у розвитку краєзнавства в СРСР у 1960-х рр. активізувало увагу дослідників до місцевої історії, але надто слабо сприяло розширенню джерельної бази досліджень щодо колонізації краю у XVIII ст. Найвагоміше видання того часу – багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР» демонструвало недостатнє використання її авторами навіть порівняно доступних публікацій

---

¹ Черкасская Е. Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 г. // Историк-марксист. – 1940. – № 11. – С. 109-111

² Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. (его подготовка и заключение). – М., 1955. – 368 с.

³ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – 277 с.

⁴ Цукерник А.Л. Соляная промышленность Донецкого бассейна в XVIII в. // Вопросы экономики, планирования и статистики. – М., 1957. – С. 272-281

⁵ Голобуцкий В. О. Запорызка Січ в останні часи свого існування (1734-1775). – К., 1961. – 404 с.

⁶ Пронштейн А.П. Земля Донская в XVIII в. – Ростов-на-Дону, 1961. – 375 с.

законодавчих актів. Виключенням можна вважати лише укази щодо заснування найбільших міст краю – Катеринослава, Херсона, Одеси тощо. Пояснюється це як ідеологічними позиціями укладачів видання, яких мало цікавила історія до 1917 р., так і невисоким професіоналізмом більшості авторів, що, як краєзнавці-аматори, недостатньо орієнтувалися у джерельній базі щодо історії краю, особливо на ранніх етапах його заселення. На відміну від загалу, нариси про великі міста написані здебільшого професійними істориками, що надавали порівняно більше уваги урядовим актам.¹

Зміна у підходах до даного різновиду джерел в історіографії півдня України відбулася у другій половині 1970-х рр. Переоцінка ролі законодавства як джерела яскраво проявилася у роботах В. Кабузана. Якщо у перших його монографіях було використано до півтора десятка урядових указів², то в третій, найвідомішій роботі «Заселение Новоросии» історик практично повністю скористався комплексом російського законодавства щодо адміністративно-територіального устрою Південної України – понад 30 актів за 1703-1775 рр.,³ причому дослідником було за рахунок матеріалів архіву Сенату заповнено лакуни у матеріалах ПСЗ. Визначним є й використання Кабузаном типологічно різноманітних актів, в яких відбулися зміни у російсько-турецькому кордоні в результаті війн XVIII ст., адміністративний поділ регіону, запровадження губернської системи управління, будівництво укріплених ліній та міст, переходи окремих територій та населених пунктів зі складу Гетьманщини та Слобожанщини до Новоросії та навпаки. Відповідні акти було також зпівставлено з картографічними та статистичними джерелами, що дало змогу автору виявити декларативність ряду законодавчих актів та визначити реальні, а не зазначені в них хронологічні межі реформ.

Поряд з роботами В. Кабузана у цей час з'явилися й інші праці, автори яких доволі активно використовували матеріали законодавства. Це монографії В. Шишмарьова щодо сербської та молдавської колонізації в краї (понад 30 законодавчих актів 1707-1764 рр.), а також В. Тимофієнка щодо історії міст півдня України (також близько

---

¹ История городов и сел УССР. Одесская область. – К., 1969 – 909 с.; Запорожская область – К., 1970. – 765 с.; Кировоградская область. – К., 1972. – 815 с.; Херсонская область. – К., 1975. – 740 с.; Ворошиловградская область. – К., 1976. – 727 с.; Донецкая область. – К., 1976. – 810 с.; Николаевская область. – К., 1976. – 804 с.; Днепропетровская область. – К., 1977. – 838 с.

² Кабузан В.И. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX вв. – М., 1963. – 230 с.; его же. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX вв. – М., 1971. – 190 с.

³ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858). – М., 1976. – 306 с.

30 актів, як загального характеру, так і щодо конкретних населених пунктів).¹ Отже, з середини 1970-рр. для дослідників місцевої історії характерна зміна підходів до цього різновиду джерел, передусім через критичне використання їх у сукупності з іншими видами джерел.

У той же час автори та укладачі праць загального характеру з історії України, у тому числі й Північного Причорномор'я XVIII ст., надавали порівняно менше уваги матеріалам російського законодавства як історичного джерела. Так, об'ємна «Історія Української РСР», другий том якої охоплює XVII-XVIII ст.,² демонструвала традиційну для радянської історіографії поверхову класову оцінку цього різновиду джерел поряд з порівняно обмеженим їх використанням.

Спеціальні праці з джерелознавства цього часу зафіксували традиційний підхід як до аналізу законодавчих джерел, так і до оцінки ступеня повноти та репрезентативності їх публікацій. Типовим прикладом є монографія М. Литвиненко, присвячена джерелам історії України XVIII ст.³ Наведені у ній дані щодо ПСЗ як основної публікації російського законодавства спиралися не на конкретні відомості, а лише на визнання неповноти збірки через невключення до її складу таємних актів. Також вказувалося на неточності та перекручення в текстах актів. Фактично такими самими фразами обмежувалися автори й інших джерелознавчих праць,⁴ що дозволяє твердити про складання у радянській українській історіографії напрацьованих і певною мірою формалістичних оцінок місця російського законодавства у системі джерел з історії України XVIII ст.

Для новітньої української історіографії також характерна значна увага до російського законодавства в контексті історії півдня України XVIII ст. Частково це пов'язано з загальним піднесенням краєзнавства та регіональних історичних досліджень, частково з доступністю даного джерельного комплексу у межах існуючих публікацій документів. Але масова частка робіт, присвячених періоду до 1775 р., залишається невеликою порівняно з кількістю праць щодо останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.

---

¹ Шишмарев В.Ф. Романские поселения на Юге России. – Л., 1975. – 246 с.; Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К., 1984. – 220 с.

² Історія Української РСР. Т. 2. – К., 1979. – 616 с.

³ Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – 204 с.

⁴ Шерман И.Л. Русские исторические источники X-XVIII вв. – Харьков, 1960. – 254 с.; Макачук С.А. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999. – 514 с.; Історичне джерелознавство. – К., 2002. – 488 с.

Проблеми історії Південної України XVII-XVIII ст., і, особливо, періоду 1700-1775 рр., комплексно вивчалися В. Пірком.¹ Відзначимо, що для нього характерне також активне використання російського законодавства. Зокрема, у невеликій за обсягом роботі (1993 р.), присвяченій військовій колонізації краю, істориком було використано понад 80 урядових актів, причому з окремих питань (створення ландміліції та побудова Української лінії) щільність використання матеріалів законодавства сягає 60% (історик посилається на 45 законодавчих актів з 70 опублікованих у ПСЗ).² Активно застосовувалося законодавство В. Пірком і в інших працях, причому ним вперше в історіографії півдня України було спеціально досліджено сукупність актів щодо побудови укріплених ліній на території краю, весь комплекс указів (в тому числі тих, що не публікувалися раніше) щодо соляної промисловості Бахмуту та Тору, а також природоохоронні заходи російської адміністрації (заборона на вирубку лісів тощо).³

Серед праць дослідника відзначимо й спеціальні дослідження, присвячені різним групам джерел з історії краю XVIII ст., зокрема, законодавчим та картографічним матеріалам. Так, В. Пірком у доповіді на IV республіканській конференції з історичного краєзнавства у 1989 р. було вперше здійснено короткий огляд всього комплексу російського законодавства в контексті історії півдня України.⁴

---

¹ Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI – XVIII вв. – К., 1988. – 136 с.; його ж. Заселение Донбасса в XVI – XVIII вв. // Новые страницы в истории Донбасса. Кн. 1. – Донецк, 1992. – С. 26-43; його ж. Міста Донеччини у XVII – XVIII ст. // Нові сторінки в історії Донбасу. Кн. 6. – Донецьк, 1998. – С. 5-20; його ж. Заселення Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 1998. – 124 с.; його ж. Заселення Донеччини в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 2003. – 180 с.; його ж. Наступ на землі Війська Запорозького в період Нової Січі // Українська козацька держава: витоки і шляхи історичного розвитку. Матеріали 4-х Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1995; його ж. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст. Збірник документів. – Донецьк, 2001. – 124 с.; його ж. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2004. – 210 с.

² Пирко В.О. Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст. – Донецьк, 1993. – 64 с.

³ Пирко В.А. Торская укрепленная линия // Вопросы истории. – 1986. – №1; його ж. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // Український історичний журнал. – 1986. – № 8. – С. 138-142.; його ж. Днепровская укрепленная линия // Вопросы истории СССР. Сб. статей. – Харьков, 1989. – № 34; його ж. Торські та Бахмутські соляні промисли у XVII-XVIII ст. // Новые страницы в истории Донбасса. Кн. 3. – Донецк, 1994. – С. 3-23; його ж. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 1998. – 124 с.

⁴ Пирко В.О. Законодавчі акти Російської держави як джерело до історії півдня України // IV Республіканська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 102-103; його ж. Картографічні матеріали півдня Росії XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів., 1996. – Т. 231. – С. 400-412; його ж. Матеріали Російського державного архіву давніх актів як джерело до історії Південно-Східної

Істориком було доволі точно визначено кількість відповідних законодавчих актів, опублікованих у «Повному зібранні законів Російської імперії» за період 1700-1775 рр. (понад 450) та здійснено їхню тематичну класифікацію. Але невеликий обсяг тез доповіді змусив В. Пірка обмежитися актуалізацією проблеми визначення ступеня репрезентативності даної збірки документів.

Також ці питання були підняті у ґрунтовній монографії А. Бойка, що вийшла у 2000 р. І хоча вона присвячена лише останній чверті XVIII ст., тобто безпосередньо не стосується періоду, що досліджується нами, але ми розглядаємо її як перше спеціальне дослідження, у якому, поряд з іншими типами джерел, було вивчено сукупність російського законодавства щодо Південної України за 1775-1800 рр. не лише за існуючими публікаціями, але й за відповідними архівними фондами. Це дало А. Бойку змогу оцінити повноту існуючих публікацій документів. Так стосовно першого ПСЗ автор наголосив, що воно містить лише близько 40% актів, які стосуються території півдня України – 172 проти 389 виявлених дослідником.¹ Хоча ця оцінка наведена для останньої чверті XVIII ст., що мала певні особливості фондоутворення (а саме значне зростання кількості законодавчих актів через активізацію державної колонізації краю після 1775 р. та більшу розпорошеність його по фондах з причини надання адміністрації півдня України за часів губернаторства Г. Потьомкіна значної автономії та права законодавчої ініціативи), ми вважаємо її прийнятною і для більш раннього часу, особливо з погляду на загальну оцінку повноти основних публікацій законодавства, що буде наведено нижче.

Таким чином, робота А. Бойка допоки що залишається найґрунтовнішою спробою оцінки ступеня повноти та репрезентативності комплексу російських законодавчих актів щодо півдня України XVIII ст. В останні роки під її впливом з'явилася також певна кількість праць, де досліджуються окремі документи або законодавчі комплекси – зокрема, статті С. Білівненко, І. Савченко,²

України XVII-XVIII ст. // Студії з архівної справи та джерелознавства. – К., 2003. – Т. IX. – С. 126-129.

¹ Бойко А.В. Південь України останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. – К., 2000. – С. 301.

² Білівненко С. Законодавчі акти з історії відкупної торгівлі вином Півдня України останньої чверті XVIII ст. // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольщини». – Нікополь-Запоріжжя-Херсон, 2002. – С. 140-150; Савченко І.В. Джерела до історії адміністративно-територіального устрою Катеринославського намісництва (матеріали РДАДА) // Україна вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. праць. – Запоріжжя, 2003. – С. 79-96.

але вони присвячені лише останній чверті XVIII ст., тому й не розглядатимуться нами. Все ж їх поява свідчить про значну активізацію досліджень на напрямку, що нас цікавить.

Серед інших високопрофесійних джерелознавчих праць з історії півдня України слід згадати дослідження Г. Швидько, однак вони присвячені іншим групам джерел, а також стосуються головним чином останньої чверті XVIII ст.¹

Доволі активно законодавчі акти використовується авторами праць з національної політики Російської імперії в Південній Україні. В дослідженні О. Посунько щодо сербських військових поселень автором було вивчено практично всі законодавчі акти з проблеми, що наявні у ПСЗ,² загальне законодавство стосовно південнослов'янської міграції на територію краю доволі широко представлене як джерело у роботі В. Мільчева.³ В працях В. Подова щодо історії Слов'яносербії також наявне певне використання законодавчих джерел, хоча і в порівняно менших обсягах – автором здебільшого вивчено акти організаційного характеру, а законодавство щодо економічного розвитку поселення залишилося поза увагою дослідника.⁴ Історики також неодноразово звертаються до використання обмежувальних актів щодо окремих національних груп, передусім євреїв – у цій групі слід згадати роботи О. Руденко та А. Бойка.⁵

Натомість для новітніх видань загально-історичного характеру властивими є більш традиційні підходи в застосуванні законодавчих джерел, не зважаючи на те, що серед їх авторів наявні дослідники, що спеціально займалися окремими проблемами історії півдня України XVIII ст. Такі видання, як «Довідник з історії України» (2001) або «Українське козацтво: мала енциклопедія» (2002) містять ряд статей

---

¹ Швидько Г.К. Запорізькі землі в останній чверті XVIII ст. // Вчений-подвижник. Матеріали наук.-практ. конференції. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 34-41; її ж. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 92-97.

² Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998. – 80 с.

³ Мільчев В.І. Болгарська еміграція до України в XVIII ст. // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки НДІ історії Південної України. – 1998. – № 3. – С. 114-121.

⁴ Подов В.І. Слав'яносербія. – Луганськ, 1998. – 120 с.; его же. Донбасс, век XVIII. Социально-экономическое развитие Донбасса в XVIII веке. – Луганськ, 1998. – 228 с.

⁵ Бойко А.В. Актові джерела з історії розселення євреїв на півдні України останньої чверті XVIII ст. // Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність. Тези наукової конференції. – Запоріжжя, 1992. – С. 27-29; Руденко О.М. Характер та напрямки єврейської імміграції у Новоросію // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку. Ч. 3. – Миколаїв, 1999. – С. 22-28.

щодо питань колонізації та господарчого освоєння Причорномор'я, але в них спостерігаються ті самі помилки та неточності, пов'язані з недостатньою вивченістю матеріалів російського законодавства, що панували в попередній історіографії.¹

Що стосується краєзнавчих праць, то їх автори демонструють дещо поверхове ставлення до застосування законодавства як джерела своїх досліджень. З одного боку, порівняна доступність публікацій документів активізує увагу до них з боку регіональних дослідників, але з іншого більшість з них користується цією групою джерел швидше як ілюстративним матеріалом, не аналізуючи тексту указів і майже не порівнюючи їх з іншими джерелами. Прикладом такого використання матеріалів законодавства є монографія Г. Заїки, присвячена Українській лінії.²

Отже, з аналізу основних праць з історії Причорномор'я XVIII ст. випливає, що ступінь та принципи використання матеріалів російського законодавства як джерела змінювалися разом з розвитком історіографії. Для досліджень дворянських істориків – О. Рігельмана та раннього А. Скальковського типовою рисою є широке застосування законодавчих актів поряд з суб'єктивним ставленням до наведеної у них інформації (це стосується лише ранніх праць Скальковського, адже у пізніших роботах він методологічно наблизився до позитивізму). Представники позитивістської історіографії також користувалися великими тематичними групами цих джерел, але намагалися критично ставитися до їх змісту. Народницький та ліберальний напрямки, презентовані Д. Яворницьким та Д. Багалієм, характеризувалися переходом від широкого використання матеріалів законодавства до опори у дослідженнях на нечисельні базові акти з історії краю, що пояснюється переоцінкою ролі Росії у його колонізації та меншою увагою до політичної історії. Цій зміні у підходах також сприяло значне розширення джерельної бази досліджень з історії краю, у якій більшу роль почали грати документи місцевих архівосховищ, що й зумовило певний занепад уваги до законодавчих актів центральних органів влади Російської імперії XVIII ст.

Що ж стосується праць представників різноманітних напрямків російської історіографії другої половини XIX – початку XX ст., то дослідження питань історії півдня України XVIII ст. велося у них лише в контексті загальнодержавної та міжнародної політики, не виокремлюючись в спеціальну тему. Натомість особливо цінними для

---

¹ Довідник з історії України. – К., 2001. – 1136 с.; Українське козацтво: мала енциклопедія. – К., 2002. – 568 с.

² Заїка Г. П. Українська лінія. – Київ-Полтава, 2001. – 88 с.

того часу є праці, присвячені вивченню процесу еволюції державних органів влади Російської імперії, а також розвитку правових норм, у яких вперше було здійснено дослідження законодавчих актів як історичного джерела, виявлено його специфіку та здійснено масову публікацію як власне законодавчих актів XVIII ст. (головним чином у тематичних збірках), так і матеріалів діловодства вищих органів влади.

Радянські дослідники початково приділяли даному виду джерел порівняно мало уваги через зацікавлення передусім соціальними проблемами, але з середини 1950-х рр. відбувалося постійне зростання уваги до законодавства як джерела досліджень, найвизначнішими з яких можна вважати роботи О. Дружиніної та В. Кабузана. Головну увагу радянські історики надавали законодавчим актам щодо адміністративного устрою території краю, а також щодо заснування окремих поселень.

У сучасній українській історіографії півдня України російські законодавчі акти XVIII ст. є одним з найбільш популярних джерел, але лише у межах існуючих публікацій, головним чином першого ПСЗ та збірок, укладених Д. Яворницьким. У той же час з окремих тем дослідники вже практично вичерпали інформаційні можливості опублікованого комплексу законодавчих актів, що загостило проблему виявлення та публікації маловідомих документів цього виду. Особливо це стосується таких тем, як заснування та розвиток військово-землеробських поселень середини XVIII ст., а також адміністративних реформ на території краю, що розпочалися у 1764 р.

Загалом на сьогодні спостерігається підвищення уваги до даного різновиду історичних джерел, особливо стосовно окремих тематичних комплексів законодавства. Найбільш активно вивчаються акти щодо національних стосунків в регіоні, а також утворення та розвитку окремих адміністративних одиниць. Однак зберігається традиційна тенденція до зосередження уваги дослідників на останній чверті XVIII ст. як періоду наймасштабніших перетворень в регіоні, через що актові джерела попередніх років часто обминаються.

У сукупності історичних праць щодо історії півдня України в період 1700-1775 рр. можна виділити групу робіт, частина яких присвячена джерелознавчому аналізу російського законодавства. Ця група є порівняно нечисленною і включає у себе як спроби аналізу комплексу законодавства за окремі періоди, так і праці, присвячені окремим найвизначнішим актам, серед яких визначаються дослідження Н. Полонської-Василенко, В. Пірка та А. Бойка. Серед досліджень російського законодавства поза контекстом історії півдня України, найбільш ґрунтовною слід визнати монографію П. Баранова, хоча вона має суттєві як тематичні, так і хронологічні обмеження.

Загалом слід визнати, що досі не існує комплексного дослідження законодавчих актів щодо півдня України XVIII ст., також наявні приблизні оцінки ступеня репрезентативності існуючих публікацій цих актів за період 1700-1775 рр. та повної оцінки інформативних можливостей їх різновидів.

Джерельна база. Джерельною базою дослідження виступило широке коло російських актів стосовно півдня України 1700-1775 рр., виявлених у межах першого «Повного зібрання законів Російської імперії» та інших збірках археографічного характеру.

Джерела з проблеми поділяються на дві групи – це власне російські законодавчі акти, а також матеріали діловодства Російської держави XVIII ст.

Публікації цих джерел ми в свою чергу поділяємо на такі групи:

- публікації російського законодавства загального характеру (передусім перше видання «Повного зібрання законів Російської імперії»);
- спеціальні збірники документів, присвячені історії півдня України XVIII ст.
- тематичні збірки законодавчих актів щодо окремих проблем історії Російської держави XVIII ст.
- архівні покажчики.

Основною джерельною базою роботи стали законодавчі акти, опубліковані у 4-20-му томах ПСЗ.¹ Загалом від Константинопольської угоди 3 липня 1700 р. до Маніфесту про зруйнування Запорозької Січі від 6 серпня 1775 р. ця збірка містить у своєму складі 355 актів, що стосуються різних аспектів колонізації півдня України. Дана оцінка не співпадає з існуючою в історіографії з двох причин: через виключення у даному дослідженні комплексу законодавства щодо Слобожанщини, яке частково стосувалося південноукраїнських земель, а також через відмінності у типологізації джерел (лише невелика частина актів, опублікованих у ПСЗ, має суто законодавчий характер).

Кожен з томів даного зібрання містить неоднакову кількість актів щодо історії краю, причому це залежить не лише від загальної кількості указів, опублікованих у конкретному томі. Так, найбільше актів щодо Південної України – 42, включено у 8-й том, у той час як найоб'ємнішими є томи 10-й та 19-й (велика кількість документів щодо краю пов'язана з тим, що 8-й том охоплює період 1728-1732 рр., тобто час створення ландміліції та побудови Української лінії). На другому місці за кількістю актів щодо території краю знаходиться 4-й том – 34 укази, що пояснюється великим хронологічним періодом,

---

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. 4-20. – СПб., 1830.

який він охоплює – 1700-1712 рр. Найменше відповідних актів (лише 7) містить 17-й том.

Загалом ПСЗ відзначається типологічною та тематичною різноманітністю представлених у ньому актів. У ньому опубліковані основні міжнародні угоди Російської імперії, які стосуються території краю. Серед них виділяються такі різновиди:

- мирні трактати з Туреччиною;
- записи про розмежування кордонів;
- маніфести про оголошення або припинення війни;
- конвенції та інструменти (додатки до основних дипломатичних актів з окремих питань).

Всього корпус міжнародних актів складає 27 документів.

Основну частину загального комплексу документів складають іменні та сенатські укази (відповідно 123 та 179 актів), представлені також такі різновиди актів, як маніфести з питань внутрішньої політики, грамоти, інструкції, пункти, статuti.

Іменні укази також поділяються на такі групи:

- височайше затвержені пункти чи доповіді;
- іменні укази;
- іменні, надані Сенату чи колегіям;
- іменні, надані окремим посадовцям, губернаторам;
- оголошені з Сенату чи оголошені Сенату.

Умовно до іменних можна віднести грамоти та маніфести, оскільки вони також виходили з імператорської канцелярії.

Сенатські укази загалом представлені лише двома різновидами – «сенатські» та «сенатські внаслідок іменних».

Також до складу ПСЗ, крім основних 16 томів законів за 1700-1775 рр., входять два томи штатів у чотирьох частинах. Для нашого дослідження використані передусім матеріали частини першої 43 тому – військові штати та перша частина 44 тому – цивільні штати. Штати являють собою додатки до основних указів та розпоряджень, що містять об'ємний цифровий матеріал – розписи жалування та матеріального забезпечення військових підрозділів, списки посадовців адміністративних установ тощо. Особливістю штатів є великий ступінь насиченості другорядною цифровою інформацією, що ускладнює їх використання, перевагою – наявність у більшості з них переліку всіх попередніх законодавчих актів, до яких штати мають відношення, що допомагає у формуванні тематичних комплексів законодавства.

Частково у дослідженні також було використано матеріали додаткових томів ПСЗ, а саме колекції карт та планів міст. Головну цінність тут становлять карти Новоросійської губернії 1764 р., за якими проводилась адміністративна реформа та визначалися кордони

губернії, оскільки власне у тексті відповідних актів наведені лише посилання на цю карту.

Значимо, що ПСЗ поки що залишається найбільш масштабною публікацією корпусу документів з історії півдня України 1700-1775 рр. В історіографії акти, що не увійшли до складу ПСЗ, досі використовуються лише фрагментарно, хоча окремі тематичні комплекси наявного у збірці законодавства, зокрема щодо військово-землеробських поселень іноземців, вже досить докладно вивчені дослідниками і майже вичерпали свої можливості як джерела.

Як зазначалося в аналізі історіографії, оцінки ступеня повноти та репрезентативності ПСЗ в контексті історії півдня України періоду 1700-1775 рр. досі не було зроблено. Існуюча оцінка А.В. Бойка – 40%, стосувалася лише останньої чверті XVIII ст.,¹ коли значно збільшилася кількість відповідного законодавства та велика його частина приймалася за поданнями місцевої адміністрації, обходячи Сенат, а отже, виявилася розміщеною у різних архівних фондах. Загалом дослідники визнають неповноту ПСЗ головним чином через те, що у нього не увійшли секретні постанови та укази.

На повноту даної публікації вплинула, безперечно, і позиція самого укладача ПСЗ – М. Сперанського. Загалом, за визнанням дослідників, у його завдання і не входила вичерпна публікація всього масиву російського законодавства, натомість укладач намагався показати еволюцію державних інститутів Росії протягом XVII-XIX ст.. Відповідно через прагнення виділити позитивний вплив Російської держави на процес колонізації краю, до збірника не ввійшла велика кількість указів щодо військової політики стосовно півдня України.

Що ж стосується інших публікацій російського законодавства XVIII ст. загального характеру, то вони майже не містять документів стосовно півдня України. Так, десятитомне видання «Российское законодательство X-XX вв.» у відповідному 4-му томі до території краю відношення має лише указ про утворення губерній 1708 р. (до речі, передрукований з ПСЗ).² Вичерпне 15-томне видання корпусу дипломатичних актів Російської імперії, здійснене Ф. Мартенсом у 1874-1909 рр.,³ містило угоди, трактати та конвенції з Австрією, Прусією, Британією та Францією, повністю ігноруючи російсько-турецькі відносини, у яких мова йшла про територію півдня України.

---

¹ Бойко А.В. Південь України останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. – К., 2000. – С. 301.

² Российское законодательство X-XX вв. Т. 4. Законодательства периода становления абсолютизма. – М., 1986. – 512 с.

³ Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. – СПб., 1874-1878. – Т. 1-6.

Якщо дипломатичні документи у виданні Мартенса вперше публікувалися у повному вигляді, то мирним договорам з Оттоманською Портою цього довелося чекати ще півстоліття. Так, повний текст Кючук-Кайнарджійської угоди 1774 р. та Айналі-Кавакської конвенції 1779 р. було видано Є. Дружиніною як додаток до її монографії лише у 1955 р.¹

Що ж стосується збірок документів, присвячених проблемам історії Південної України XVIII ст., то у них російському законодавству надано невелику увагу, до того ж вони стосувалися здебільшого періоду після 1775 р. Фактично лише видатному досліднику козацтва Д. Яворницькому вдалося виявити та видати ряд маловідомих законодавчих актів стосовно Запорозжя. У збірнику, опублікованому дослідником у 1903 р., наведено чотири закони 1756-1764 рр., три з яких присвячено територіальним суперечкам між адміністрацією Новослобідського козацького полку та Кошем, а ще один обмежував автономію Запорозжя у справах вибору старшини.²

Великий комплекс джерел з історії краю було опубліковано у вісниках наукових товариств другої половини XIX ст. На жаль, у них доволі мало уваги надавалося публікації законодавчих актів, імовірно, через наявність інших об'ємних збірок законодавства загального характеру. Так, видана Я. Новицьким у «Літопису Катеринославської вченої архівної комісії» підбірка документів з історії боротьби Запорозжя з наступом російської влади на територію Вольностей, проблема розглядалася виключно на матеріалах архіву Коша.³ Поодинокі публікації актів вищих органів влади Російської держави зустрічаються також у матеріалах «Записок Одеського товариства історії та старожитностей».⁴

Сучасні збірники документів представляють собою головним чином перевидання актів, що вже увійшли до попередніх публікацій. Так, дві збірки В. Козирева, видані у 2001-2002 рр., містять 41 акт, з яких лише 8 є виявленими у архівах. Всі інші акти видані за матеріалами ПСЗ, збірки Д. Яворницького та колекцією паперів Г. Потьомкіна. Що ж стосується періоду до 1775 р., то він презентований виключно вже відомими документами.⁵

¹ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. – М., 1955. – 368 с.

² Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 1-2.

³ Новицкий Я. Материалы для истории запорожских казаков. // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 17-93.

⁴ Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 1. – Одесса, 1844. – С. 354-364; Т. 8. – Одесса, 1872. – С. 267-271.

⁵ Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 2001. – 528 с.

Важливим джерелом дослідження є також тематичні збірки документів різного часу видання, присвячені загальноросійській історії. Починаючи з другої половини ХІХ ст. розпочалася масова публікація російських законодавчих актів ХVІІІ ст. з різноманітних проблем, серед яких зустрічається чимало документів стосовно півдня України. Найбільшу увагу привертало законодавство Петра І як таке, що мало радикально реформаторський характер, і у той самий час є найбільш розпорошеним по різноманітних архівних фондах. Серед публікацій цієї групи слід назвати «Письма и бумаги императора Петра Великого»,¹ що видавалася на протязі майже ста років. У ній біло опубліковано ряд маловідомих актів, що не увійшли до складу ПСЗ. В радянські часи також здійснювалися видання законодавства Петра І, але вони головним чином містили вже раніше відомі документи.² Також кілька масштабних публікацій різного часу було присвячено законодавчій діяльності Катерини ІІ.³ Головним недоліком всіх цих видань є переважне надання уваги найважливішим для розвитку держави документам – регламентам, статутам тощо, через що у них замало законодавчих актів щодо регіональної історії.

Надзвичайно цінними для нашого дослідження виявилися архівні покажчики, що містять переліки законодавчих актів за окремі періоди. Передусім з даної групи видань слід виділити працю директора Сенатського архіву П. Баранова – так званий «Архив Правительствующего Сената» (різні томи мають дещо відмінні заголовки).⁴ Дане видання охопило таку категорію законодавства, як іменні укази та грамоти, виявлені в фондах Сенату, за період 1704-1768 рр. Томи охоплюють такі періоди : 1-й – 1704-1725 рр., тобто правління Петра І, 2-й – й – 1725-1740 рр., тобто укази Катерини І, Петра ІІ та Анни Іоанівни, 3-й – 1740-1768 рр. тобто акти Єлизавети та частково Катерини ІІ.

Кожен том містить короткий аналіз актів з визначеного періоду, а також статистичні дані щодо загальної кількості документів порівняно з опублікованими в ПСЗ. Зведена таблиця цих даних приведена у нашому дослідженні, і вона дає уявлення про ступінь реальної повноти ПСЗ. Зазначимо, що загальна оцінка Баранова щодо наявності у ньому лише близько 20% від всього комплексу іменних указів стосується всієї сукупності документів, і не може бути повністю

---

¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. – М., 1950. – 526 с.

² Памятники русского права. Законодательные акты Петра I. Первая четверть XVIII ст. – М., 1961. – 667 с.; Законодательства Петра I. – М., 1997. – 880 с.

³ Акты царствования Екатерины II. – М., 1907

⁴ Баранов П. Архив Правительствующего Сената. Описание именным Высочайшим указам и повелениям. – СПб., 1872. – Т. 1., 1876.- Т. 2., 1878. – Т. 3

прийнята для вибірки законодавства щодо півдня України. Слід також вказати на той факт, що за загальними даними найбільший відсоток неопублікованих документів припадає на 1708, 1745 та 1756-1757 рр., у той час як найбільше актів щодо краю виявлено у 1728-1731 рр.

Основний же зміст кожного тому складають переліки законодавчих актів, з показанням їх назв, по окремих актах у примітках подано також короткий зміст закону (особливо це стосується документів щодо призначень посадових осіб – губернаторів, воєвод, командувачів полків тощо). У переліку також вказуються номери іменних указів за ПСЗ, якщо ті наявні у ньому.

Зазначимо, що, не зважаючи на докладність видання та наявність у ньому великого відсотку маловідомих документів щодо півдня України XVIII ст., у ньому подекуди пропущені іменні акти, що публікувалися у ПСЗ, отже, дослідження не може претендувати на вичерпність. Також негативно позначитися на його повноті могло й те, що автор включив до нього перелік лише тих «височайших» указів та розпоряджень, що на момент укладання збірки, тобто кінець XIX ст., збереглися у книгах Сенату як окремі документи, не звіривши їх з журналами вихідних паперів імператорської канцелярії, де записувалися повні тексти всіх прийнятих актів. Звісно, що частина документів, особливо височайших указів, наданих не Сенату, а колегіям чи конкретним посадовим особам, не збереглася у вигляді окремих справ або була розпорошена по різних архівних фондах.

Втім, навіть за таких застережень, АПС є надзвичайно цінним джерелом. Звірка його відомостей з даними ПСЗ доводить високий рівень неповноти останнього видання в частині іменних законодавчих актів, що стосувалися території півдня України. Загалом у збірці містяться згадки про 56 таких документів. Особливо великий відсоток пропущених у ПСЗ актів спостерігається по окремих роках: за 1728 р. Баранов подає 6 указів проти 6 опублікованих, а за 1729 р. співвідношення складає 8 проти одного. Зазвичай же кількість неопублікованих актів становить від 5 до 40%, причому переважна їх частина стосується саме військової складової політики Росії щодо території краю – збору провіанту для військ, призначенню офіцерів, комплектуванню ландміліції, побудові Української лінії.

Ще однією важливою складовою АПС є доволі об'ємний іменний покажчик, у якому подано відомості про всіх осіб, що згадуються у законодавстві. Це полегшує встановлення генетичного зв'язку між актами різного часу та спрощує вивчення адміністративних претворень, зокрема і на півдні України.

Останньою групою джерел нашого дослідження є видання матеріалів діловодства вищих органів влади Російської держави

XVIII ст., без яких неможливо визначити причини прийняття та реальні наслідки дії більшості законодавчих актів. Серед них відзначаються публікації документів як спеціальних дорадчих органів при імператорі – Близької канцелярії чи Вищій таємній раді, так і власне законодавчих органів, тобто Сенату.

Надзвичайно корисною збіркою, що містить цінні відомості щодо законодавчих актів стосовно Південної України, є виданий у 1869 р. «Архив Государственного Совета».¹ Дане видання у «Юридичній частині» представляє собою перелік усіх питань, що розглядалися Держаною Радою за правління Катерини II, але для нашого дослідження використати можна лише відомості I-го тому, що охоплює період 1768-1796 рр.

Видання побудоване за проблемно-хронологічним принципом – по окремих питаннях, скажімо, поселення іноземців чи призначення на посади представників адміністрації, наведено хронологічний перелік засідань Ради, на яких ставилися ці питання, а також вказуються прийняті рішення. Важливим для нас є те, що при цьому наводиться походження законодавчої ініціативи – хто подавав доповідь чи пропозиції до Ради, а також зазначається форма прийнятого рішення – як височайше затверджених доповідей або ж указів, наданих Сенату.

Загалом у даній збірці є відомості щодо 6 указів, що не увійшли до ПСЗ. Але, окрім власне змісту законів, видання корисне й тим, що окреслює коло головних питань, якими переймалася центральна російська влада по відношенню до півдня України. Так, хоча останні роки існування Запорозької Січі складають лише чверть періоду, охопленого першим томом, козацьке питання винесено у окремий розділ, де наведено дані про вісім засідань, на яких розглядалися територіальні суперечки між Кошем та адміністрацією Новоросійської губернії, що в поєднанні з матеріалами законодавства, опублікованого у інших збірках, дозволяє утворити більш об'єктивно оцінювати зміст та значення урядових указів.

Отже, архівні покажчики складають дуже важливу групу джерел, що дозволяє нам оцінювати ступінь повноти та репрезентативності існуючих публікацій законодавчих актів Російської держави з історії краю.

Таким чином, джерельну базу роботи складає комплекс опублікованих у різноманітних збірниках документів російських законодавчих актів щодо Південної України 1700-1775 рр. Найбільша кількість актів міститься у «Повному зібранні законів Російської імперії». Окрім загального комплексу законодавчих актів 4-20 томів

---

¹ Архив Государственного Совета. Т. 1. – СПб., 1869. – 932 с.

ПСЗ, цінними є матеріали додаткових «Книг Штатів». Слід однак визнати, що матеріали ПСЗ далекі від повноти і відзначаються тенденційністю відбору актів.

Друга за чисельністю група законодавства виявлена завдяки архівним покажчикам другої половини XIX ст. – «Архів Правительствующего Сената» та збіркам матеріалів діловодства вищих органів влади Російської імперії, зокрема таким, як «Архів Государственного Совета».

Серед публікацій законодавства XVIII ст. радянського часу повнотою та наявністю актів щодо історії півдня України визначаються видання законів Петра I та Катерини II. Найменшу частину актів вилучено зі спеціалізованих збірників щодо історії півдня України. У той же час всі вищезазначені колекції документів з різноманітних причин не охопили всього комплексу російського законодавства щодо нашої проблеми, отже, основним нашим завданням залишається визначення ступеня їх об'єктивності та повноти.

Аналіз історіографії проблеми дозволяє констатувати, що матеріали російського законодавства активно застосовувалося як джерело від самих витоків спеціальних досліджень з історії півдня України XVIII ст. Підходи до масштабів його використання та ступеня критичного осмислення змінювалися залежно від загальної еволюції української та російської історіографії.

Найбільш активно при дослідженні проблем колонізації та господарського освоєння території краю в XVIII ст. істориками у якості джерела застосовувалися законодавчі акти щодо заснування та розвитку військових поселень, а також стосовно еволюції адміністративно-територіального устрою регіону у цей період. Порівняно менша увага надавалася актам, присвяченим економічному розвитку півдня України та питанням заселення краю в першій половині XVIII ст. Яскраво вираженою тенденцією історіографії, що негативно вплинула на стан вивченості більшої частини відповідних російських законодавчих актів, є зосередження уваги переважної частини дослідників на історії півдня України лише в останній чверті століття, у той час як період 1700-1775 рр. головним чином презентований спеціальними працями з окремої проблематики.

У той же час слід визнати, що законодавчі акти значно рідше були об'єктом спеціальних джерелознавчих досліджень, і стосувалося це головним чином окремих визначних документів, а не всього комплексу матеріалів законодавства в цілому. Вперше джерелознавчий аналіз масиву російських законодавчих актів щодо території півдня України XVIII ст. було здійснено В. Пірком у 1989 р. Більш масштабна

робота А. Бойка 2000 р. є прикладом визначення джерельного потенціалу законодавства поряд з оцінкою ступеня репрезентативності існуючих публікацій законодавчих актів, але вона стосувалася лише останньої чверті XVIII ст., у той час як для досліджуваного нами періоду таких праць досі не існує.

Джерельною базою нашої роботи є комплекс актів вищих органів влади Російської держави, опублікованих у «Повному зібранні законів Російської імперії» (355 актів від 3 липня 1700 р. по 3 серпня 1775 р.). Також нами були застосовані матеріали інших збірок документів, як спеціально присвячених півдню України XVIII ст., так і видань законодавчих актів стосовно розвитку Російської держави в зазначений період. У той же час велике значення для написання даної роботи становлять також публікації матеріалів діловодства вищих органів влади Російської імперії, архівні покажчики, що містять переліки законодавчих актів за окремі періоди історії країни. Використання цих різновидів джерел допомогло визначити приблизний ступінь повноти існуючих публікацій документів, зокрема ПСЗ, а також скласти уявлення про міру їх об'єктивності.

РОЗДІЛ 1

АКТИ РОСІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНО УСТРОЮ ПІВДНЯ УКРАЇНИ XVIII ст.

1.1. Міжнародні угоди щодо території півдня України XVIII ст. У комплексі чинників, що впливали на політичне та економічне становище Північного Причорномор'я у XVIII ст., велика роль належала, безперечно, зовнішньополітичній складовій. Російсько-турецьке військове протистояння мало наслідком поступове розповсюдження імперської влади на територію причорноморських степів, а дипломатичні угоди легітимізували здобутки чи втрати територій.

В історіографії спеціальному аналізу даного виду джерел не надано належної уваги. Вичерпно досліджено лише Кючук-Кайнарджійську угоду 1774 р. у відомій праці Є. Дружиніної¹. Інші відомі історики регіону вивчали сукупність російсько-турецьких угод головним чином в контексті переходу тих чи інших територій під російський політико-економічний вплив. Яскраві приклади такого підходу – праці Д. Яворницького та В. Кабузана. Перший ретельно дослідив відповідні розділи записів розмежування російсько-турецьких кордонів від 22 жовтня 1705 р., 13 липня 1714 р., 4 листопада 1740 р. та 4 квітня 1775 р. як джерело до еволюції територіальних меж запорозьких вольностей, а В. Кабузан використав угоди 1774 та 1791 рр. для з'ясування змін у адміністративному устрої південноукраїнських земель.² Подібним чином дискутувалося питання російсько-турецького кордону в працях В. Пирка.³ Але при такому підході до вивчення джерел аналізувався лише один – територіальний аспект дипломатичних угод, до того ж межові записи зазвичай хронологічно відставали від власне мирних договорів, які, в певному сенсі, обходилися увагою. Це ж стосується і новітніх досліджень з історії регіону. Так, досі не вивчені питання, пов'язані з визначенням

---

¹ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. (его подготовка и заключение). – М., 1955. – 368 с.

² Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – К., 1991. Т. 3. – 560 с.; його ж. Вольности запорожских казаков: историко-топографический очерк. – СПб, 1890.- 386 с.; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858). – М., 1976. – 306 с.

³ Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI – XVIII вв. – К., 1988. – 136 с.; його ж. Заселения Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 1998. – 124 с.; його ж. Заселения Донеччини в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 2003. – 180 с.; його ж. Заселения і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2004. – 210 с.

статусу залежних від імперій народів, економічними складовими угод та їх значенням для розвитку торгівлі в регіоні. Певним недоліком також є дискретність аналізу угод, коли документи останньої чверті століття вивчаються без урахування генетичного зв'язку з усім комплексом подібних джерел, що обмежує практичне значення такого дослідження.

Серед дипломатичних актів Росії 1700-1775 рр. ми спостерігаємо доволі велике розмаїття, як за типологією, так і за спектром проблем, яким вони присвячені. Загалом весь комплекс актів можна розподілити на декілька груп:

- Мирні угоди з Туреччиною («трактати», серед яких основні – Константинопольський 1700 р., Андріанопольський 1713 р., Белградський 1739 р. та Кючук-Кайнарджійський 1774 р.).
- Записи про розмежування кордонів (межові записи або інструменти, такі, як акти про кордон 1705 р., 1714 р., 1739-1742 рр. та 1775 р., причому питання кордонів та долі окремих міст та фортець Південної України розглядалися також у текстах мирних трактатів).
- Акти про виконання умов попередніх угод або про підтвердження договорів (конвенції, інструменти, відновлювальні конвенції та ратифікації).
- Угоди про військово-політичні союзи (трактат з Кримом 1773 р.).

Отже, серед російських дипломатичних актів наявні як вузькоспеціальні, так і комплексні багатопланові документи. До перших, безперечно, належать межові конвенції, що лише конкретизували лінію кордону на місцевості, до других можна віднести мирні трактати, серед яких найповнішим, як за кількістю статей – 28, так і за проблематикою (13 питань зовнішньо- та внутрішньополітичного характеру) є Кючук-Кайнарджійська угода від 10 липня 1774 р.¹

Окрему п'яту групу тематичної класифікації складають маніфести про оголошення війни від 22 лютого 1711 р. та 18 листопада 1768 р. Хоча вони призначалися в основному для «внутрішнього вжитку» – виправдання початку бойових дій, однак у них містився не лише аналіз подій, що призвели до оголошення війни (серед яких і порушення окремих статей попередніх угод), але й цитувалися дипломатичні документи самостійного значення з головних проблем міждержавних стосунків. Так, у тексті маніфесту про війну з Туреччиною від 22 лютого 1711 р. наявні три російські та

---

¹ Трактат вечнаго мира и дружбы, заключенный между Империею Всероссийскою и Оттоманскою Портой... // ПСЗ. – Т. 19. – С. 957-967

одна турецька грамоти, присвячені виконанню сторонами статей миру 1700 р.¹

Безперечно, територіальні здобутки чи втрати були визначальним питанням дипломатичних угод щодо території півдня України у 1700-1775 рр. До таких законодавчих актів належить нечисельний, але важливий та інформативно багатий комплекс документів, що можна розділити на дві групи:

- мирні трактати (Константинопольський 1700 р., Прутський, Константинопольський і Андріанопольський 1711-1713 рр., Белградський 1739 р., та Кючук-Кайнарджійський 1774 р.);
- записи про розмежування кордонів (межові записи або інструменти щодо кордонів 1705 р., 1714 р., 1739-1741 рр., та 1775 р.).

Питання кордонів, а також пункти щодо побудови, зруйнування чи переходу з рук в руки окремих міст та фортець були невід'ємною складовою всіх мирних угод між Росією та Туреччиною, причому до останньої чверті XVIII ст. вони фактично носили пріоритетний характер, що впливає з текстів угод. Константинопольський трактат від 3 липня 1700 р. мав 14 статей, з яких 4 було присвячено територіальним проблемам (статті 2-5), Андріанопольський від 13 червня 1713 р. мав у своєму складі 4 таких артикули з 10, а Белградський мирний договір від 18 вересня 1739 р. три з 15 статей відводив цим питанням², причому навіть у порядку статей у всіх трьох угодах артикули щодо кордонів мали перевагу, тобто знаходилися на початку документа. Отже, на той час територіальні здобутки чи втрати вважалися визначальним результатом дипломатичних та військових зусиль Російської держави у політиці щодо півдня України.

Дещо іншу структуру має Кючук-Кайнарджійська угода від 10 липня 1774 р., з 28 артикулів якої питанням кордонів та переходу територій надано порівняно значну увагу (5 статей з 28), але вони розташовані у середній частині документу.³ Пояснити подібну зміну структури дипломатичних актів можна з погляду на загальну

---

¹ О несправедливых поступках Турции против России в нарушении постановленных между ними державных договоров и об объявлении по сему случаю войны Оттоманской Порте // ПСЗ. – Т. 4. – С. 627-639

² Трактат, заключенный в Царьграде с Турецким Султаном Мустафою II Российскими посланниками Украинцовым и дьяком Черодеевым... // ПСЗ. – Т. 4. – С. 66-72; Трактат, заключенный в Адрианополе Российскими послами Бароном Шафировым и Графом Шереметьевым с Верховным Турецким Визирем Али Пашею... // Там само. – Т. 5. – С. 36-43; Трактат между Российским и Турецким двором, заключенный в лагере при Белгороде.. // Там само. – Т. 10. – С. 899-904

³ Трактат вечнаго мира и дружбы, заключенный между Империею Всероссийскою и Оттоманскою Портой... // ПСЗ. – Т. 19. – С. 957-967

трансформацію зовнішньополітичної ситуації у цей період – після переходу Кримського ханства у російське підданство питання кордонів на півдні України втратило принциповість, притаманну йому в часи, коли більша частина території регіону належала до арени боротьби протилежних політичних та економічних впливів. Це підтверджує і той факт, що додатковий межовий акт – конвенція про кордони від 4 квітня 1775 р., на відміну від попередніх документів цього типу, не стільки визначав загальну лінію зовнішнього кордону, скільки окреслював межі території, що переходила до Російської імперії.¹

У сучасній історіографії також порівняно широко використовується комплекс вузькоспеціальних дипломатичних документів щодо розмежування російсько-турецьких та російсько-польських кордонів. Особливістю цього типу джерел є допоміжний характер актів, що приймалися трохи пізніше за базовий мирний трактат, наявність переліку ключових пунктів кордону, укладання та підписання угоди спеціальними межовими комісарами від обох сторін. Межові додатки до основних російських дипломатичних угод мали обов'язковий характер.

За формальними дипломатичними ознаками акти розмежування не є однорідними. Так, кордони між Росією та Туреччиною 1700 р. за Константинопольською і 1713 р. за Андріанопольською угодами визначалися додатковими Межовими записами 1705 та 1714 рр. Кордони за Белградським трактатом 1739 р. визначалися двома інструментами 1740-1741 рр. та конвенцією 1742 р. Кордони 1774 р. конкретизувалися конвенцією 1775 р. та частково пізнішим комплексним «Актом» 1783 р. Власне ж за змістом акти доволі подібні, і між формальними ознаками документа (конвенція, інструмент тощо) та порядком опису кордону і прикордонних позначок не можна простежити чіткої кореляції. Межовий запис від 22 жовтня 1705 р. визначав правобережну ділянку російсько-турецького кордону і містив лише доволі умовний опис, де ключовими пунктами були річки, броди або ж старі кургани. Подібним принципом користувалися межові комісари і при укладанні інструментів від 4 листопада 1740 р. та 20 жовтня 1741 р., а також конвенції від 12 жовтня 1742 р., що визначала лівобережну ділянку кордону.² У той

---

¹ Конвенция с Турциею о границах // ПСЗ. – Т. 20. – С. 102-104

² Межевая запись, постановленная у реки Буга на съезде между комиссарами, Российским Емельяном Украинцовым, и Турецким Эффенди Коч-Магометом // ПСЗ. – Т. 4. – С. 324-326; О разграничении земель Российских и турецких владений между рек Буга и Днестра // Там само. – Т. 11. – С. 291-292; О подорвании Азовской крепости... // Там само. – Т. 11. – С. 527-528; О разграничении лежащей в Крымской Степи земель... // Там само. – Т. 11. – С. 671-672

же час у межовому записі від 13 липня 1714 р. (насипаних курганів), які були встановлені комісарами при визначенні лінії кордону – всього в акті згадувалося 17 таких знаків.¹ Подібна докладність спостерігалася лише у дипломатичному документі, що виходить за межі нашого дослідження – акті розмежування Новоросійської губернії з Польщею від 5 січня 1781 р., але при цьому не спостерігається також єдності зв'язку між облаштуванням прикордонних знаків та характером розмежування – докладність акту 1714 р., на нашу думку, визначалася географічним фактором, бо кордон проходив головним чином по вододілах, отже, у цьому випадку дійсно існувала необхідність створення штучних позначок, натомість у 1781 р. наявність великої кількості позначок була обумовлена тим, що межкування проводилося по старих кордонах Новоросійської губернії – на той час території, де активно йшла роздача земель, а отже, доводилось зважати на вже відмежовані ділянки. Крім того, слід вказати й на походження принципу позначення на місцевості лінії кордону. Акти 1705 р. та 1740-42 рр. затверджували територіальні здобутки Російської держави у Північному Причорномор'ї, натомість у документі 1714 р. йшлося про втрати значних територій, і позначення лінії кордону прозодило на «татарський зразок» (тобто кургани як прикордонні знаки та проведення лінії кордону по вододілам, що нагадує про відомі сакми).

Отже, всі подібні акти мають практично однакову структуру, обумовлену їх вузьким призначенням, тобто зазначена нами формальна неоднорідність не носила принципового характеру.

Цікавою рисою записів та інструментів є визначення кожним документом не всієї лінії кордону між імперіями, а окремих його ділянок. Межовий запис на річці Бузі від 22 жовтня 1705 р. описував точне розташування кордону на Правобережжі, а лівобережну ділянку доволі непевно визначав п'ятий артикул трактату 1700 р. Запис на річці Дон від 13 липня 1714 р. натомість описував лише лівобережну частину кордону, а правобережну ділянку проігнорували навіть в угодах, що завершували війну 1711 р. – як у Константинопольському від 15 квітня 1712 р., так і в Андріанопольському від 13 червня 1713 р. Нісська конвенція 1739 р. описувала обидва боки Дніпра, але межові записи визначали кордон у три етапи – інструменти на р. Інгулі від 4 листопада 1740 р. (де підтверджувалася лінія кордону 1705 р.), на р. Кайсузі від 20 жовтня

---

¹ Межевая запись, учиненная у реки Дона между комиссарами Ближним Стольником Степаном Кольчевым и прочими, с турецкой стороны Ибрагим Агою и Мегмет Эфендием... // ПСЗ. – Т. 5. – С. 119-121; Акт разграничения между Новороссийской Губернией и Польскою Украйною... // Там само. – Т. 21. – С. 1-18

1741 р. (кордони в районі Дону та Азовського узбережжя) та на річці Велика Берда від 12 жовтня 1742 р. (ділянка від Дніпра до Міуса). Навіть докорінна зміна зовнішньополітичної ситуації після Кючук-Кайнарджійської угоди 1774 р. не змінила цього правила – конвенція від 4 квітня 1775 р. конкретизувала кордон у Нижньому Подніпров'ї, а кордон по річці Кубані підтверджувався актом від 28 грудня 1783 р.¹

Слід наголосити на наявності деяких недоліків у актах межовань. Як вже зазначалося, частина документів містила докладний опис ключових пунктів кордонів, що дозволяють з високою точністю ідентифікувати їх розташування на місцевості. Проте у випадку межового запису від 13 липня 1714 р. доволі умовне вимірювання відстаней між ними не у фіксованих одиницях, а у годинах кінної їзди, а також прив'язка прикордонних позначок до природних топосів (курганів, балок тощо), назви та точне розташування яких пізніше втрачалися, призвели до непевності у визначенні лінії кордону 1714 р. в історіографії. У відомій праці Д. Багалія на доданій мапі кордон проведено не вододілом Орелі та Самари, а по лівому березі останньої.² Про певну недбалість межових комісарів свідчить і примітка у тексті інструменту від 4 листопада 1740 р., що визначав правобережну частину кордону по лінії межовання 1705 р. У тексті запису 1705 р. було вказано перетин р. Єланець у місці її впадіння до Великого Інгулу, але комісари з'ясували, що Єланець впадає до Бугу, а отже, лінію довелося проводити через гирло Громоклеї, що у свій час було підкреслено Д. Яворницьким.³ Це свідчить на користь версії про поспішність угоди 1700 р. та неухважність обох сторін до виконання її умов. До того ж непевність кордону виявлялася дуже доречною при розборі територіальних суперечок кожною стороною на свою користь.

Отже, з аналізу межових актів Російської імперії щодо території та зовнішніх кордонів півдня України випливає, що територіальні питання були необхідним елементом цього типу законодавства на протязі всього XVIII ст. При цьому можна зазначити, що ця проблема мала визначальний характер у документах, прийнятих до 1774 р., тобто на структуру актів значно впливала загальна зовнішньополітична ситуація. Зазвичай мирні угоди (трактати), що визначали перехід тих чи інших територій, мали додаткові акти – межові записи, що

¹ Конвенция с Турциею. О границах // ПСЗ. – Т. 20. – С. 102-104; Акт, заключенный в Константинополе между Ея Императорским Величеством и Портою Оттоманскою. О мире, торговле и границах обоих государств // Там само. – Т. 21. – С. 1082-1083

² Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – 112 с.

³ О разграничении земель Российских и турецких владений между рек Буга и Днестра // ПСЗ. – Т. 11. – С. 291-292; Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков: историко-топографический очерк. – СПб, 1890. – 386 с.

конкретизували лінію кордону на місцевості. Подібні допоміжні дипломатичні акти мали приблизно однакову структуру та зміст, але за формальними ознаками складали чотири різновиди – межові записи, інструменти, конвенції, акти (по два документи кожного виду). Слід також зазначити дискретність процесу делімітації кордонів на півдні України у комплексі російських дипломатичних актів – правобережні та лівобережні ділянки лінії кордону визначалися різними документами, з мінімальним хронологічним проміжком між ними в один рік. Найдокладніше кордони з показанням розташування прикордонних позначок описані в межовому записі 1714 р., що робить цей документ цінним джерелом з історичної географії півдня України (при цьому в історіографії досі не визначено спільної думки про прив'язку окремих позначок до місцевості).

Що ж стосується таких інформативних джерел, як мирні трактати, то перед усім слід визнати, що ряд розглянутих у них проблем залишався незмінним на протязі майже цілого століття. Якщо відкинути територіальні питання (кордони, проблему Азова та інших фортець і міст), а також формальні статті, пов'язані з визначенням статусу резидента у Константинополі чи порядку підписання угоди послами обох сторін та обміну копіями трактатів, то можна виокремити коло питань, до яких скеровувалася головна увага. Вони, у свою чергу, розділяються на проблеми:

- загальноєвропейської політики;
- подолання наслідків військових дій;
- статусу залежних територій (Криму та Молдавії з боку Порти і Запорозжя з боку Російської імперії) та порядку контролю за ними;
- економічні;
- дипломатичні (підтвердження дії або скасування попередніх угод).

Безперечно, велика увага у мирних трактатах надавалася прикордонним територіям, оскільки вони знаходилися у зоні постійного козацько-татарського протистояння, що аж ніяк не могло сприяти збереженню дружніх відносин між обома учасниками угод. Але запропоновані у дипломатичних джерелах шляхи вирішення прикордонних суперечок та контролю за запорожцями і татарами не виглядали переконливими. Так, угодою 1700 р. передбачалося, що «неспокойные и своевольные казаки с чайками ... да не выходят на Черное море, и никому убытка и урона да не наносят, но жестоко содержаны будут от своевольства и напусков...», а татари, відповідно «неприятельства и напусков да не творят, и в полон да не берут, и

скота да не отгоняют...».¹ Усі порубіжні конфлікти повинні були розглядати місцеві губернатори та паші. Звісно, що за допомогою лише приписів вирішити багаторічний конфлікт, що вже навіть став частиною місцевої економічної системи, не було жодної можливості. Напади тривали, про що зокрема йшлося в маніфесті про війну проти Порти від 22 січня 1711 р., де представлено своєрідний звіт про татарські напади 1699-1708 рр. Відповідальність же за ворожі дії козаків переносилася на «легкомысленных всегда плутов запорожцев».²

Характерно, що офіційне підтвердження неефективності дії даного розділу Константинопольського трактату 1700 р. не завадило обом сторонам майже дослівно цитувати його у текстах усіх базових угод наступних років. Прутський, Константинопольський та Андріанопольський трактати 1711-1713 рр. та Константинопольський 1720 р. мали доволі схоже формулювання про взаємний ненапад козаків та татар (лише з поправкою на наявність після 1709 р. «казаков, которые на стороне блистательной Порты»), а також про рішення усіх прикордонних суперечок місцевої адміністрації. До стандартних формулювань у Белградському трактаті 1739 р. додали розділ про повернення захопленої під час нападів здобичі і цим обмежилися. Зі зрозумілих причин дана проблема не підіймалася в угоді 1774 р., хоча 15-й розділ зберігав порядок вирішення прикордонних суперечок.³ Постійність фіксації у дипломатичних актах розділу про взаємини прикордонного населення, безперечно, підкреслює важливість питання для обох сторін, але подібна впертість у збереженні одного й того ж шляху її вирішення на протязі 70 років, незважаючи на доведену практикою та загальнозрозумілу його неефективність, наводить на думку, що козацько-татарські конфлікти влаштовували Росію як вдалий привід для утримання військових залог на Півдні України, а у разі необхідності використовувалися для обґрунтування оголошення війни Туреччині.

Обов'язковим елементом мирних трактатів були розділи, скеровані на подолання прямих наслідків бойових дій. Головним чином тут підіймалися питання звільнення полонених, обопільної амністії злочинців та виводу військ з окупованих територій. Такі

---

¹ Трактат, заключенный в Царьграде с Турецким Султаном Мустафою II Российскими посланниками Украинцовым и дьяком Черодеевым... // ПСЗ. – Т. 4. – С. 66-72

² О несправедливых поступках Турции против России в нарушении постановленных между ними державных договоров и об объявлении по сему случаю войны Оттоманской Порте // ПСЗ. – Т. 4. – С. 627-639

³ Трактат вечнаго мира и дружбы, заключенный между Империею Всероссийскою и Оттоманскою Портой в ставке Главнокомандующего, Генерал-Фельдмаршала Графа Румянцова, при деревне Кучук-Кайнардже... // ПСЗ. – Т. 19. – С. 957-967

розділи наявні в усіх трактатах, що завершували військово-протистояння, а також у відновлювальних конвенціях 1747 р., що підтверджували умови угоди 1739 р. При цьому вживалися доволі стандартні умови обміну полоненими, вперше сформульовані у Константинопольському трактаті 1700 р.: «полоняники... которые в заключении еще пребывающие суть, по случаю сего благословенного покоя, честною разменою по частям да свободятся...».¹ Викуп за полонених встановлювався лише у разі переваги їх числа в одній зі сторін, або наявності у них «чина лучшего», оголошувалося також сприяння послам, що піклувалися про обмін. Заборону на видачу в 1700 р. оголосили для полонених, що прийняли іслам, а за наступними трактатами і для похрещених у Росії мусульман.

За цим виключенням, великих змін з цього питання надалі не спостерігалося. Декларативність та недієвість даних умов впливає хоча б з відсутності відповідної інформації про кількість полонених та згадки про уповноважених, що опікувалися б цим процесом. Додатком до обміну полоненими було оголошення амністії всім учасникам бойових дій в тексті Кючук-Кайнарджійської угоди 1774 р.

Питання виводу військ з окупованих територій також було притаманне мирним трактатам, але воно мало стосувалося території Південної України. Трактати 1712-1720 рр. вимагали від російської армії залишити Польщу, в 1774 р. – Болгарію та Молдавію. Даний пункт мав допоміжний характер, адже питання переходу тих чи інших територій до складу Росії обговорювалися вище.²

Політичне протистояння між Росією та Туреччиною на півдні України мало ще й економічне підґрунтя. Крім чисто військового значення Чорноморського узбережжя, вихід Росії до нього означав і появу нового вигідного шляху експорту сільськогосподарської продукції, зокрема, з України. Зрозуміло, що економічні питання повинні були розглядатися і в дипломатичних актах. Дійсно, усі основні мирні трактати мали у своєму складі розділ, присвячений свободі торгівлі, але спочатку він був доволі обмеженим та декларативним. Константинопольський трактат 1700 р. взагалі відкладав обговорення всіх економічних питань на невизначений термін, «понеже мы, Его Царского Величества посланники

---

¹ Трактат, заключенный в Царьграде с Турецким Султаном Мустафою II Российскими посланниками Украинцовым и дьяком Черодеевым... // ПСЗ. – Т. 4. – С. 66-72

² Трактат, заключенный в Адрианополе Российскими посланниками Бароном Шафировым и Графом Шереметьевым с Верховным Турецким Визирем Али Пашею... // ПСЗ. – Т. 5. – С. 36-43; Трактат вечнаго мира и дружбы, заключенный между Империею Всероссийскою и Оттоманскою Портою в ставке Главнокомандующего, Генерал-Фельдмаршала Графа Румянцева, при деревне Кучук-Кайнардже... // ПСЗ. – Т. 19. – С. 957-967

чрезвычайные, на то не имеем полной мочи, и по вольности дел торговых уговор и постановление да оставится торжественному послу...»,¹ оголосивши лише свободу промислів у Подніпров'ї. Не надто вичерпними були й відповідні пункти наступних угод: у 1720 р. оголошувався вільний прохід купецтва по території імперій, у 1739 р. зазначалося, що «понеже комерция от плодов мира суть и от оной плодоносие и изобилие государств и подданных происходит...», підтверджувалася обопільна свобода торгівлі.² Якщо для першої половини XVIII ст. економічний аспект трактатів мав скоріше другорядний характер, то з надбанням Росією чорноморських портів він набув значно глибшого значення. Відповідно змінилися й тексти угод: у 1774 р. оголошувалася свобода морської торгівлі «на всех водах без изъятия», визначалися умови користування патентами та можливості торгівлі з Африкою³, отже, з цього часу формальний пункт трактатів нарешті набув реального економічного значення, що відбилося і на структурі дипломатичних актів.

Міжнародні питання у мирних російсько-турецьких трактатах, тобто такі, що виходили за межі власне прямих стосунків між двома державами, розглядалися порівняно рідко, оскільки більше властиві такому типу дипломатичних документів, як союзницькі договори. Загалом з цього розділу трактатів можна згадати хіба що вирішення шведського питання в угодах, що закріплювали втрати Прутської кампанії 1711 р. У відповідних розділах Константинопольської та Андріанопольської угод визначалося право шведського короля безперешкодно залишити територію Порти.⁴

Оскільки боротьба між Російською та Оттоманською імперіями, як і протистояння між татарами та запорізькими козаками, окрім політико-економічних, переслідували ще й певні ідеологічні цілі, у

---

¹ Трактат, заключенный в Царьграде с Турецким Султаном Мустафою II Российскими посланниками Украинцовым и дьяком Черодеевым... // ПСЗ. – Т. 4. – С. 69

² Трактат между Российским и Турецким двором, заключенный в лагере при Белгороде. О вечном между обеими дворами мире и согласии, о разорении Азовской крепости, о дозволении России построить близ Черкаска, а Порте близ Азова крепости, о независимости Кабардинцев, о размене пленных, о свободной взаимной торговле, о беспешлином россиянами посещении Иерусалима и о бытии при Порте российскому резиденту// ПСЗ. – Т. 10. – С. 899-904

³ Трактат вечнаго мира и дружбы, заключенный между Империею Всероссийскою и Оттоманскою Портой в ставке Главнокомандующего, Генерал-Фельдмаршала Графа Румянцева, при деревне Кучук-Кайнардже... // ПСЗ. – Т. 19. – С. 961

⁴ Трактат, заключенный в Царьграде с Турецким Султаном Мустафою II Российскими посланниками Украинцовым и дьяком Черодеевым... // ПСЗ. – Т. 4. – С. 70; Трактат, заключенный в Адрианополе Российскими послами Бароном Шафировым и Графом Шереметьевым с Верховным Турецким Визирем Али Пашею... // Там само. – Т. 5. – С. 36-43

дипломатичних актах відповідно знайшлося місце і для релігійних питань. Крім зазначеного обмеження при обміні полоненими, мирні трактати також мали за обов'язковий елемент пункт про вільний пропуск російських прочан до Єрусалиму, а також про відсутність утисків російського православного духовенства у межах Порти, як у 12-й статті угоди 1700 р. Провальна військова кампанія 1711 р. не дозволила вчасно згадати про цю умову у відповідних угодах 1712-1713 рр., але вона знову з'явилася у Константинопольському трактаті 1720 р. (ст. 11-та) і майже без змін перейшла до тексту Белградського трактату 1739 р. (ст. 11-та, з доданою умовою видачі прочанам паспортів). Значно об'ємніше релігійні питання розкривалися у Кючук-Кайнарджійській угоді 1774 р., де попередні умови загалом зберігалися. До них додали лише дозвіл на побудову у Константинополі православної церкви.¹

У структурі дипломатичних актів наявна також певна кількість розділів, що мали скоріше характер міжнародного етикету. Так, в угодах 1739 р., 1741 р., 1747 р. та 1774 р. наявне зобов'язання вживання турецькою стороною повного та правильного титулу російського імператора. У більшості угод також визначалися терміни їхньої дії. За цією ознакою трактати розподілялися на термінові (Константинопольський 1700 р. – 30 років. Константинопольський 1712 р. та Андріанопольський 1713 р. – 25 років) та не обмежені у часі дії – «вечного мира и дружбы» (Константинопольський 1720 р., Белградський 1739 р. та Кючук-Кайнарджійський 1774 р.). Слід зазначити, що жодна з термінових угод не збереглася непорушною до кінця свого терміну, не кажучи вже про «вічні трактати». Деякі угоди також містили скасування чи підтвердження дії попередніх домовленостей. Прутська угода від 15 липня 1711 р. підтверджувалася трактатом 1712 р., Белградський мир закріплював кордони за межуванням 1701-1705 рр., а Кючук-Кайнарджійська угода скасовувала дію всіх попередніх трактатів (за виключенням межування кордонів Азовського повіту 1700 р.).²

Отже, така група дипломатичних актів Російської імперії XVIII ст., як мирні трактати з Туреччиною, окрім важливих територіальних питань, містить ще шість основних проблем, з яких

---

¹ Трактат между Российским и Турецким двором, заключенный в лагере при Белгороде... // Там само. – Т. 10. – С. 902; Трактат вечнаго мира и дружбы, заключенный между Империею Всероссийскою и Оттоманскою Портой в ставке Главнокомандующего, Генерал-Фельдмаршала Графа Румянцева, при деревне Кучук-Кайнардже... // ПСЗ. – Т. 19. – С. 964

² Трактат вечнаго мира и дружбы, заключенный между Империею Всероссийскою и Оттоманскою Портой в ставке Главнокомандующего, Генерал-Фельдмаршала Графа Румянцева, при деревне Кучук-Кайнардже... // ПСЗ. – Т. 19. – С. 966

найцікавішими в контексті історії півдня України є визначення стосунків козаків та татар, а також торговельні привілеї. Недоопрацьованість та неефективність реалізації деяких пунктів угод дозволяє говорити про їх формальний характер.

Близькою за змістом та структурою до мирних трактатів є угоди про військово-політичні союзи. До них у межах періоду, що вивчається нами, належать лише угода з Кримом від 29 січня 1773 р. Хоча вона доволі об'ємна і містить 14 пунктів, зміст її, зважаючи на цілковиту втрату незалежності Кримом у 1783 р., є швидше декларативним.

Угода містить ряд пунктів, що, головним чином, являють собою юридичні норми союзницьких стосунків – оголошення про дружбу, визначення порядку ратифікації, збереження територіальної цілісності обох сторін. Але угода з Кримом 1773 р., підписана в період продовження бойових дій, за структурою більше нагадує мирні трактати. Зокрема, у ній наявні розділи про обмін полоненими, зобов'язання по виводу російських військ після закінчення війни, ряд територіальних питань. Загалом угода виглядає односторонньою, з погляду хоча б на наявність у 2-му пункті документу положення про невтручання Росії та Туреччини у внутрішні справи ханства (навіть чи дійсно рівноправний союз визначав би таке питання).¹ Угода 1773 р. є документом, яким одна зі сторін намагалася захистити свою політичну ідентичність, а отже, вона не є союзним договором, що має на меті обопільну вигоду, а завуальованою демонстрацією дійсного співвідношення сил переможеного Криму та переможця – Росії.

Ще одною типологічною групою дипломатичних актів Російської імперії XVIII ст. є комплекс документів, що підтверджували виконання умов попередніх угод або ж подовжували дію трактатів – так звані конвенції, інструменти та ратифікації. Хронологічно вони розподілені доволі нерівномірно: дію трактату 1700 р. підтверджувала ратифікація її умов новим султаном Ахметом III від 3 січня 1710 р., угоди 1711-1720 рр. не мали додаткових документів, крім межових, угоди 1739-1740 рр. регулювалися цілою низкою подібних актів (Константинопольська конвенція від 26 серпня 1741 р., Запис про зруйнування Азова та Інструмент на р. Кайсузі про розмежування земель від 20 жовтня 1741 р., дві відновлювальні конвенції від 30 березня 1747 р.).² Пізніші угоди мали самостійний характер.

---

¹ Мирный и союзный трактат между Российской империей и Ханством Крымским // ПСЗ. – Т. 19. – С. 708-712

² Конвенция, заключенная в Константинополе между Российской империей и Портой Оттоманской... // ПСЗ. – Т. 11. – С. 479-480; Запись, данная Турецким комиссаром Мирахли Ахмет-эфенди Российскому комиссару Генерал-Лейтенанту Князю Василию

Дана група документів, виходячи зі свого призначення, мала невеликий обсяг і розглядала дуже обмежене коло питань. Якщо ратифікація 1710 р. підтверджувала всі 14 пунктів Константинопольської угоди 1700 р., то пізніші документи присвячені тим статтям попередніх домовленостей, виконання яких затягувалося. У 1741-1747 рр. таких питань було лише три – використання повного імператорського титулу, обмін полоненими та зруйнування Азова. Фактично саме цим проблемам і були присвячені вищезгадані документи. Також в Інструменті від 20 жовтня 1741 р. та Другій відновлювальній конвенції від 30 березня 1747 р. розглядалися питання межування кордонів.¹ Ця група дипломатичних актів носила чисто допоміжний характер, але залишається важливим джерелом, бо свідчить про затягування російською стороною не вигідних для себе умов угод 1739-1741 рр., зокрема, пункту щодо знищення Азовської фортеці.

Отже, розглянувши комплекс опублікованих у ПСЗ дипломатичних актів Російської імперії XVIII ст., що стосуються території Південної України, ми дійшли ряду висновків.

По-перше, найбільш інформативними актами цієї тематичної групи є мирні трактати та межові записи, що містять комплекс різнопланових проблем, пов'язаних з багатьма сторонами життя регіону; крім того, остання група актів є також цінним джерелом з історичної географії. У той самий час в історіографії півдня України зберігається неузгодженість думок щодо лінії російсько-турецького кордону, не дивлячись на достатньо чіткі вказівки давно відомих та неодноразово опублікованих законодавчих актів. Особливо це стосується лінії кордону 1713 р., причому в конкретному випадку невизначеність, на нашу думку, виникла через сплутання її з північною межею запорозьких земель, зафіксованої у джерелах другої половини XVIII ст.

По-друге, міжнародний та релігійний компоненти дипломатичних угод є доволі слабо вираженими та порівняно

Репнину... // Там само. – Т. 11. – С. 526-527; Інструмент, заключенный при урочище Скопинского городка при реке Кайсуге... // Там само. – Т. 11. – С. 527; Конвенция первая (возобновительная), между Российским и турецким дворами, заключенная в Константинополе... // Там само. – Т. 12. – С. 674-676; Конвенция вторая (возобновительная), между Российской и Турецкою империями, заключенная в Константинополе. О разграничении земель около Азова, на Кубанской стороне лежащих // Там само. – Т. 12. – С. 676-678.

¹ Інструмент, заключенный при урочище Скопинского городка при реке Кайсуге... // ПСЗ. – Т. 11. – С. 527; Конвенция вторая (возобновительная), между Российской и Турецкою империями, заключенная в Константинополе. О разграничении земель около Азова, на Кубанской стороне лежащих // Там само. – Т. 12. – С. 676-678.

малозначущими, через акцентування уваги в дипломатичних актах на територіальних питаннях. Порівняно слабка увага до проблем захисту віри спростовує офіційну позицію російської влади, що обґрунтовувала свою експансію у чорноморський регіон прагненням до звільнення Константинополя як центру православ'я.

По-третє, вирішення статусу залежних територій та народів, передусім козаків з боку Росії та татар з боку Туреччини, носило заформалізований та малоприматний для реалізації характер, що дозволяє говорити про вигідність збереження у Південній Україні перманентного етнічного, релігійного та економічного конфліктів для Російської імперії, яка користувалася ним для вирішення як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних проблем. Прагнення покласти обов'язки з дотримання миру у прикордонних регіонах на місцеву адміністрацію, позбавлену можливостей реального контролю за сторонами конфлікту, яке простежується у ряді міжнародних угод, також доводить прагнення учасників договорів до фактичного збереження статус кво.

По-четверте, порівняно слабка економічна складова міжнародних актів, що простежується аж до Кючук-Кайнарджійської угоди 1774 р., імовірно, пояснюється складнощами у розповсюдженні Росією власної господарської моделі на новоприєднані території Півдня України за умови збереження Запорозької Січі, коли пріоритетним питанням виступало завоювання певної території та встановлення за ними політичного контролю, а економічне освоєння відкладалося на другий план. Крім того, відсутність до того ж часу чорноморських портів та торгівельного флоту у Чорноморському басейні позбавляло сенсу введення до тексту угод реально обґрунтованих артикулів щодо міжнародної торгівлі.

В-п'яте, з проаналізованих угод Константинопольський трактат 1700 р. має найбільшу кількість недоопрацьованих та декларативних статей, що підтверджує версію про його ярко виражений ситуативний характер, викликаний необхідністю термінового переносу театру воєнних дій на північ.

В-шосте, у такому специфічному різновиді міжнародних законодавчих актів, як маніфести про оголошення війни, містяться цінні відомості щодо прикордонних конфліктів між запорожцями та кримськими татарами, хоча при їх використанні завжди слід зважати на тенденційність подання цих відомостей через специфіку документів.

Таким чином, дипломатичні угоди Російської імперії є важливим джерелом для вивчення історії Південної України XVIII ст. На їх підставі можна робити висновки як про конкретні територіальні

зміни в регіоні, так і щодо головних напрямків зовнішньої політики Російської імперії на південному напрямку. Серед подальших напрямків розробки проблеми слід вважати пошук неопублікованих та допоміжних актів для розширення джерельної бази, а також виявлення реального стану виконання їх умов обома суб'єктами договорів.

1.2. Акти про запровадження на півдні України загальноросійського адміністративного устрою. Важливим показником рівня державної колонізації півдня України є розповсюдження на цю територію російської адміністративної системи, що поступово замінювала традиційні схеми самоврядування, побудовані на звичаєвому праві. Зазначимо, що цей процес знайшов порівняно широке відбиття у російському законодавстві – з 1708 до 1775 р. було видано 72 акти, пов'язаних безпосередньо з впровадженням в регіоні загальноросійської адміністративної системи (акти щодо утворення військових поселень, що мали швидше колонізаційний, ніж адміністративний напрямок, розглядатимуться в наступному розділі).

Важливе значення багатьох законодавчих актів цієї групи стало причиною їх широкого використання для дослідження еволюції адміністративного устрою півдня України. Роботи А. Скальковського є прикладом масового використання даного джерельного комплексу, але автор в певних моментах не критично ставився до їх інформації.¹

Є. Загоровським також досить повно було вивчено акти з окремих періодів діяльності губернської адміністрації в регіоні.² До докладного аналізу окремих законів вдалися у своїх дослідженнях Д. Багалій та Н. Полонська-Василенко, особливо велику увагу надавши законодавству щодо утворення Новоросійської губернії у 1764 р.³ В контексті історії адміністративно-територіального устрою

---

¹ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823. – Одесса, 1836-1838. – Ч. 1-2.

² Загоровский Е.А. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 87-89; его же. Очерки истории Северного Причерноморья. – Одесса, 1922. – 99 с.; его же. Деятельность П.А. Зубова по управлению Степной Украиной // Козирев В.К. Материалы до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 2001. – С. 492-506.

³ Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – 112 с.; Полонська-Василенко Н. До історії Першої Новоросійської губернії // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 2. – С. 29-51.

Російської імперії частина актів щодо території краю проаналізована в праці Ю. Готьє.¹

Найвизначнішою працею радянської історіографії варто визнати монографію В. Кабузана, що також являє приклад дуже широкого використання законодавства на базі критичного підходу, що, в сукупності з вивченням інших видів джерел, дозволило автору компенсувати пробіли джерельної інформації законів щодо адміністративного устрою півдня України.² Серед праць останнього часу, присвячених окремим територіям, якісне дослідження відповідних актів зроблено у статті В. Пірка та М. Панфьорової.³ Загалом сучасна історіографія півдня України зазвичай надає увагу адміністративним реформам краю лише у останній чверті XVIII ст.

Загалом процес запровадження загальноросійського губернського устрою у 1700-1775 рр. можна поділити на два періоди:

1) 1708-1764 рр. – від утворення першої Азовської губернії до формування Новоросійської губернії. На даному етапі практично єдиною частиною території краю, на яку було розповсюджено загальноросійську систему управління, була Бахмутська провінція, і частково також земель, що тимчасово знаходилися у складі Київської губернії. До цього періоду належить 49 законодавчих актів.

2) 1764-1775 рр. – від утворення Новоросійської губернії до ліквідації Запорозької Січі. У даний час губернську систему було запроваджено як на території колишніх військових поселень – Української лінії, Нової Сербії, Слов'яносербії, так і на землях Війська Запорозького після ліквідації Січі у 1775 р. Цей етап знайшов відбиття у 23 актах.

Відповідно до зазначених періодів змінювалися і формальні ознаки актів, що стосувалися місцевого управління. Загалом у комплексі російського законодавства щодо адміністративно-територіального устрою південноукраїнських земель можна виділити такі різновиди законодавчих актів:

---

¹ Готьє Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – М., 1913. – Т. 1. – 254 с.

² Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858). – М., 1976. – 306 с.

³ Панфьорова М.А., Пірко В.О. Зміни в територіально-адміністративному поділі Донеччини з кінця XVI ст. до середини XIX ст. // Нові сторінки з історії Донбасу. Кн. 5. – Донецьк, 1997. – С. 4-10

Таблиця 1.
Тип та кількість актів стосовно
адміністративно-територіального устрою
Південної України за 1708-1775 рр.

№	Тип акту	Загалом	По періодах	
			1708-1764	1764-1775
1	Іменний	19	19	–
2	Іменний, даний Сенату	3	2	1
3	Приговор з Близької Канцелярії	1	1	–
4	Іменний, даний персонально (наприклад, Київському генерал-губернатору)	5	3	2
5	Височайше затверджена доповідь (у тому числі доповіді Сенату) або височайша резолюція на доповідь	10	4	6
6	Інструкція	2	2	–
7	Сенатський	29	18	11
8	Штати	2	–	2
9	Маніфест	1	–	1
	Загальна кількість актів по періодах	72	49	23

Такий розподіл документів доволі точно відбиває сутність адміністративних перетворень. Для першого періоду реформування системи місцевого управління, коли головним об'єктом урядової уваги була Бахмутська провінція, характерно домінування сенатських указів. У комплексі законодавства щодо другого періоду помітне місце посідають «височайше затверджені доповіді», головним чином радників Катерини II або ж представників місцевої адміністрації, тобто відбувається певне зміщення законодавчої ініціативи. Однак цей процес не означав проявів регіональної автономії, оскільки реформи лише посилювали централізацію системи управління краєм.

Тематичне наповнення законодавчих актів щодо адміністративного устрою краю також змінювалося залежно від ступеня реального контролю російського уряду за визначеними територіями. Загалом в сукупності законодавства щодо першого періоду реформування адміністративної системи півдня України виділяються такі тематичні групи:

- облаштування губерній та повітів – 7 актів;
- організація збирання податків та обліку населення – 19;
- забезпечення виконання населенням військових повинностей – 10;
- розмежування земель, роздачі маєтків – 10;
- інші – 2.

Отже, матеріали законодавства розкривають головні проблеми, пов'язані зі створенням адміністративно-територіальних одиниць на цьому етапі. Дуже велика кількість актів щодо податкової системи була викликана відсутністю у органів центральної влади надійних даних про кількість та економічний стан населення територій, приєднаних до Росії після 1700 р. Велика частина законодавства також стосувалася військових повинностей, що було цілком виправдано з погляду на прикордонний характер нових провінцій.

Загалом період 1708-1764 рр. презентований 49 законодавчими актами, що, як уже зазначалося, стосувалися майже виключно території Бахмутської провінції, що перебувала спочатку у складі першої Азовської, а з 1727 і до 1764 р. у Воронежській губернії. Єдиним винятком є сенатський указ від 30 жовтня 1743 р. про передачу під юрисдикцію Миргородського полку «Заднепровских мест», тобто територій, на яких невдовзі буде засновано Нову Сербію.¹

Що стосується актів, присвячених такій адміністративній одиниці півдня України, як перша Азовська губернія, то від початку її створення згідно з указом від 18 грудня 1708 р.², дане територіальне утворення згадувалося ще у дев'яти документах, останній з яких датовано 22 квітня 1725 р., не дивлячись на те, що губернія фактично припинила існування вже після 1713 р. При цьому законодавство доволі бідне на фактичні дані щодо території або населення Бахмутської провінції, тобто власне південноукраїнської частини Азовської губернії. Так, в указі від 29 травня 1719 р. в складі провінції визначалися міста Бахмут «со слободы и городки», Райгородок, Ямпіль, Сухарів, Краснянський, Боровський, Старий та Новий Айдар, але, на відміну від інших повітів, для них у документі не наведено ані кількості подвір'їв на 1710 р., ані кількості податного населення.³ Показово, що інструкція губернатору Чернишову від 22 квітня 1725 р. про управління Азовською губернією містила головним чином настанови щодо прикордонної служби та контролю за переміщенням козаків, отже урядом ця адміністративна одиниця сприймалася як напіввійськове утворення.⁴

Цілий ряд актів щодо організації системи місцевого управління стосувався Бахмутської провінції. Наведені у них дані свідчать про те,

---

¹ О причислении новопоселенных Заднепровских мест Российского владения к Миргородскому полку, об устройении там крепостей и о запрещении допускать откупщиков в слободы, принадлежащие Миргородскому и Полтавскому полкам // ПСЗ. – Т. 11. – С. 943-944

² Об учреждении губерний и о расписывании к ним городов // ПСЗ. – Т. 4. – С. 436-438

³ Об обустройстве губерний и об определении в них правителей // ПСЗ. – Т. 5. – С. 701-710

⁴ Об управлении Азовскою губерниею // ПСЗ. – Т. 7. – С. 454-458

що провінція мала дещо відмінний від адміністративних утворень цього типу характер, оскільки в Бахмуті існували одночасно посади воєводи (воєводська канцелярія була запроваджена тут у 1710 р.) та коменданта провінції (існувала з 1719 р.). Відповідним чином це відбилося в законодавстві щодо призначення посадовців. Так, іменним указом від 14 березня 1727 р. про призначення воєвод до 21 провінції, щодо Бахмутської мова йшла про дві особи – Ф. Сенявіна та К. Зибіна.¹ На підставі матеріалів законодавства можна також стверджувати, що у центральній владі Російської імперії не було чіткої уяви про реальний стан справ у провінції. В сенатському указі від 21 серпня 1733 р. цитується «доношеніє» Військової колегії, яким пропонувалося скасувати посаду воєводи в Бахмуті. Сенат натомість вирішив зберегти подвійну систему управління, через те, що в провінції «как сборов денежных, так судебных, и розыскных, и прочих дел имеется не малое число».² Зважаючи на прикордонну ситуацію та наявність казенних соляних промислів в Бахмуті, з цим можна було б погодитися, але вже 28 лютого 1737 р. згідно з височайше затвердженою доповіддю Сенату воєводське правління було наказано перевести, у зв'язку з бойовим діями, до іншого міста, передавши всі його функції коменданту, а 17 грудня 1748 р. сенатським указом воєводу взагалі відкликали до Петербургу, обґрунтувавши це тим, що «людей там [в Бахмуті – авт.] весьма малое число».³

Сенатським указом від 19 лютого 1752 р. заборонялося приймати козаків у якості піддячих до Бахмутської провінціальної канцелярії,⁴ що демонструє проблеми з кадровим забезпеченням російської адміністрації. Імовірно, реальніша оцінка стану даної адміністративної одиниці в законодавстві 1740-50-х рр. пояснюється посиленням російського впливу в регіоні після війни 1735-1739 рр., а також частково реформуванням соляних промислів і пов'язаним з цим визнанням владою незадовільного демографічного становища Бахмутської провінції.

---

¹ О назначении в 21 провинцию воевод // АПС. – Т. 2. – С. 59

² О бытии на Уфе и в Бахмуте воеводам по прежнему, и об определении в те города Комендантов, по силе Высочайше апробованных пунктов Воинской Комиссии // ПСЗ. – Т. 9. – С. 193-194

³ О переводе Бахмутского воеводского правления, вследствие близости его от турецкой границы, в другой город и об оставлении в Бахмуте коменданта с гарнизоном; об истребовании ит генерал-фельдмаршала графа Миниха заключения по вопросы о высылке работных людей на Бахмутские казенные соляные заводы // АПС. – Т. 2. – С. 457; О поручении в Бахмутской провинции правления дел тамошнему Коменданту // ПСЗ. – Т. 12. – С. 956-957

⁴ О неопределении в Бахмутскую провинциальную Канцелярию подьячих из казаков // ПСЗ. – Т. 13. – С. 608

Відносно законодавства щодо формування податкової системи на цій території, то воно засвідчує початкову відсутність у адміністрації даних про населення, особливо неросійського. Навіть по проведенню першої ревізії в 1719 р., що частково охопила і землі південно-східної України, в інструкції Азовському губернатору Чернишеву від 5 лютого 1722 р. щодо розподілу зборів на утримання військ немає відомостей про кількість господарств Бахмутської провінції.¹

Загалом з 1710 р. по 1738 р. уряд розглядав питання обліку населення на території регіону в дванадцяти актах, з яких переважна більшість (7 документів) стосувалася саме українських переселенців. І якщо першим указом з цього питання від 6 березня 1710 р. пропонувалося не переписувати українців у першій Азовській губернії,² оскільки їх все одно не мали права вносити до подушного оподаткування, то практично всі інші акти мали на меті посилення контролю за переселенням українців на землі Бахмутської провінції. Так, спеціальний перепис «черкас» Азовської та Київської губерній проводився згідно з указом від 28 вересня 1714 р., особливо наголошувалося на цьому і в указі від 10 травня 1722 р.³ Слід зазначити, що в останньому випадку законодавчий акт було видано у зв'язку з розподілом податків на утримання полків і вимоги уряду, зважаючи на те, що українці не обкладалися тими самими зборами, виглядають далекими від фінансових питань, і можуть сприйматися як намагання контролювати переселення місцевого населення.

Доволі відверто ці завдання влада ставила у подальших актах – указом від 11 лютого 1731 р. вимагалася щорічно складати відомості про новозаселені українські села краю, а 3 липня 1732 р. іменним указом пропонувалося такі ж відомості подавати і при переселенні з державної чи приватної ініціативи.⁴ Що стосувалося Бахмутської провінції у той час, коли вона знаходилася у складі Воронежської

---

¹ Інструкція или наказ генерал-майору Чернышеву. Как поступать ему при свидетельству мужескаго пола душ и при расположении полков армейских на души // ПСЗ. – Т. 6. – С. 503-510.

² О непереписке черкас Киевской и Азовской губерний и о неимении им права винокурения и продажи питей // ПСЗ. – Т. 4. – С. 479.

³ О переписке в Киевской и Азовской губерниях Черкас и Русских людей, об отсылке беглых крестьян на прежние жилища, а драгун и солдат в армию, и о присылке в Сенат переписных книг с табелями // ПСЗ. – Т. 5. – С. 123; О переписи на Великороссийских землях малороссиян, также и в Слободских полках помещичьих деревень, и о нерасписывании сих деревень на полки // Там само. – Т. 6. – С. 675-676.

⁴ О сборе сведений о новопоселенных черкасских слободах на Украине // АПС. – Т. 2. – С. 240; О объявлении в малороссийских губерниях и Слободских полках, позволение желающим переселиться на великороссийские земли и о ежедневной присылке в Сенат ведомостей к сентябрю месяцу о переселенных малороссиянах // ПСЗ. – Т. 8. – С. 874.

губернії (1725-1765 рр.), то обліку на її території українських переселенців присвячено сенатський указ від 5 червня 1738 р.¹ Отже, законодавство щодо переписів населення на території краю мало чисто фіскальне значення лише стосовно російського населення, а по відношенню до українського виконувало швидше контролюючі функції.

Різні підходи в законодавстві щодо російського та українського населення чітко простежуються на прикладі актів від 3 липня 1732 р. та 28 лютого 1740 р. Першим з них старообрядцям, що переселялися з Польщі, надавалися права на поселення на південноукраїнських землях, у той час як другий вимагав виселення українців з Азову та Дону.²

Значимо також, що серед законодавчих актів фіскального характеру етнічний підхід був домінуючим. У семи актах в якості суб'єкту перепису згадуються українці, у трьох йдеться виключно про російське податне населення, і ще в одному, від 27 листопада 1715 р. мова йде про татар.³ Єдиним актом, в якому наявний чисто територіальний підхід, є указ від 24 серпня 1713 р. про перепис новозаснованих поселень Азовської та Київської губерній.⁴

Власне система оподаткування населення в адміністративних одиницях півдня України розглядалась у дев'яти актах. Перший з них, від 6 листопада 1712 р., стосувався цивільного оподаткування в Азовській губернії за переписом 1712 р. (оскільки, як вже зазначалося, по цій території не було даних 1710 р.).⁵ Пізніші ж акти пов'язані з запровадженням податків на утримання військ – а саме укази від 11 січня 1725 р., 20 квітня 1725 р. та 5 травня 1725 р.⁶

Про обмежену кількість оподаткованого населення губернії свідчить той факт, що першим з цих указів до оподатковуваних були

---

¹ О присылке в Сенат ежегодно ведомостей о Малороссиянах, поселяющихся в Белгородской и Воронежской губерниях и в Слободских полках // ПСЗ. – Т. 10. – С. 502-503

² О позволении выходящим из Польши беглым людям и крестьянам отдаленным от прежних своих жилищ селиться на Украине // ПСЗ. – Т. 9. – С. 287; О непозволении Малороссиянам жить в казачьих городках // Там само. – Т. 11. – С. 36

³ О переписи татар в Азовской губернии // ПСЗ. – Т. 5. – С. 151

⁴ О переписи в Киевской и в Азовской губерниях новопостроенных сел и деревень // ПСЗ. – Т. 5. – С. 50-51

⁵ О сборе податей в Азовской губернии со служилых людей по переписным книгам 1712 г. с наличных дворов и о бытии им на службе по-прежнему // ПСЗ. – Т. 4. – С. 681

⁶ О положении в подушный оклад детей тех священников и диаконов, которые состоят при часовнях в новопостроенных деревнях Азовской Губернии // ПСЗ. – Т. 7. – С. 598-599; О сборе денег с оставшихся с расположением на полки душ в Архангельской и Азовской губерниях // Там само. – Т. 7. – С. 448-449; О приписных душах и о беглых в Азовской губернии // Там само. – Т. 7. – С. 468-471

віднесені навіть священики. Про занадто низькі суми зборів згадується в тексті указу від 12 березня 1714 р., яким Азовську губернію звільнили від грошового утримання Азовського та Троїцького полків.¹ Ще два податкові акти пов'язані з соляним виробництвом Бахмутської провінції – це укази від 21 червня 1740 р. про тимчасову передачу соляних зборів до Азовської канцелярії, та від 10 квітня 1758 р. про приєднання «за малочисленністю» подушних зборів з провінції до річних соляних сум, що зайвий раз підтверджує низьку кількість податного населення краю.² Ще один законодавчий акт нагадує про прикордонний статус Бахмутської провінції – 12 травня 1737 р. Сенат скасував збирання з неї податків через зруйнування через татарський напад.³

Отже, законодавство щодо запровадження податкових зборів включає до себе як акти обліку населення, так і документи власне податкових зборів.

Важливою складовою діяльності російської провінційної та губернської адміністрації в регіоні, з погляду на прикордонний статус земель, було забезпечення виконання населенням військових повинностей – рекрутської та натуральної (постачання до війська провіанту). В цілому ця проблема розглядалася у восьми актах, з яких шість стосувалися забезпечення армії провіантом, а два – постачання рекрут. Чотири документи цієї групи присвячено звільненню окремих територій чи груп населення від цих повинностей. Іменним указом від 5 жовтня 1713 р. скасовувалося збирання провіанту з господарств Азовської губернії, де залишалися діти й жінки рекрутів,⁴ а згідно з указом від 9 листопада 1730 р. Бахмутську провінцію Воронежської губернії звільнили від збору рекрут, через те, що її населення платило збори на утримання ландміліції.⁵ Один указ також стосувався

---

¹ О содержании Азовского и Троицкого полков из доходов Казанской губернии, освободив от содержания оных Азовскую губернию, и о расчетах в суммах на полковые потребности // ПСЗ. – Т. 5. – С. 87

² Об отдаче имеющихся в Азове и в крепости Св. Анны в сборе за проданную соль денег в Азовскую Комиссию, с возвращением оной Конторе толикаго числа денег в Москве из Военной Конторы // ПСЗ. – Т. 11. – С. 162; О причислении собираемых в Бахмутской провинции подушных денег к большой тамошних соляных сборов сумме // Там само. – Т. 15. – С. 186-187

³ О невзыскании доимок с обывателей Бахмутской и Уфимской провинций, разоренных Башкирцами // ПСЗ. – Т. 10. – С. 145-146

⁴ О невзыскании провианта, рекрут, денег, работных людей и подвод Азовской губернии с драгунских и солдатских жен, у которых мужья на службе, а оные после них остались с малыми детьми // ПСЗ. – Т. 5. – С. 56-57

⁵ О наборе рекрут со всех положенных в подушный оклад, за исключением Воронежской и Киевской губерний однодворцов, с 320 душ по одному рекруту // ПСЗ. – Т. 8. – С. 341-342

українського населення Азовської губернії, яке 19 грудня 1719 р. заборонили використовувати для будівельних робіт поза межами краю, а згідно з височайше затвердженою доповіддю Сенату від 14 березня 1735 р. населення прикордонних провінцій звільнили від постачання армійського провіанту через неврожай та посуху.¹ Це підтверджує порівняно слабку організацію адміністративної системи в українських провінціях, та неефективність застосування до земель з низькою кількістю населення та слабким господарчим розвитком загальнодержавних схем управління.

Відносно законодавчих актів, які оголошували про призначення повинностей, то варто визнати, що вони присвячені виключно збиранню провіанту і видавалися при підготовці або веденні бойових дій на південному кордоні. Так, один указ про постачання провіанту з першої Азовської губернії було видано 15 грудня 1711 р., а три інших – 12 січня 1731 р., 9 листопада 1733 р. та 7 липня 1734 р., тобто під час будівництва Української лінії та підготовки до нової війни з Туреччиною.²

Невелика, але важлива для історії адміністративної системи півдня України, група актів присвячена питанням землеустрою. Необхідно визнати, що законодавство з цього питання відрізняється ситуативним та неоднорідним характером. Два акти з дев'яти присвячені окремим селам – це укази від 16 квітня 1722 р. про надання київському губернатору фон Вейсбаху маєтків, та від 4 січня 1732 р. про вилучення у князя Дашкова слободи Водолаги для передачі її під поселення ландміліції.³ Як бачимо, незважаючи на тематичну спільність, укази було видано з різних причин і з різною метою. Два акти від 7 лютого та 2 серпня 1728 р. стосувалися підготовки карти повітів Воронежської губернії, у тому числі й Бахмутського.⁴ Ще два

---

¹ Об обустройстве губерний и об определении в них правителей // ПСЗ. – Т. 5. – С. 701-710; О приостановлении, по случаю неурожая, закупки провианта для украинских магазинов, вследствие имеющихся уже в достатке наличных запасов // АПС. – Т. 2. – С. 367.

² Об истребовании провианта с Азовской губернии // АПС. – Т. 1. – С. 41; О сборе в Изюмские и прочие магазины с малороссийских и слободских обывателей провианта // ПСЗ. – Т. 8. – С. 358-359; О сборе провианта для Украинских магазейнов со всех написанных и положенных в подушный оклад в Воронежской и Белгородской Губерниях // Там само. – Т. 9. – С. 230-231; О заготовке провианта для украинских магазейнов // АПС. – Т. 2. – С. 349.

³ О пожаловании генерал-лейтенанту фон-Вейсбаху деревень на Украине // АПС. – Т. 1. – С. 112; Об изъятии Водолаг у Дашкова в казну, для поселения Украинского корпуса // Там само. – Т. 2. – С. 264.

⁴ Об учинении описи и чертежа, начиная от Белгорода, всех уездов Воронежской и Астраханской губерний // ПСЗ. – Т. 8. – С. 12; О распределении геодезистов по губерниям и провинциям для сочинения Ландкарты // Там само. – Т. 8. – С. 70-72.

документи регулювали питання землеустрою на окремих територіях. Цінніші відомості містить указ від 13 травня 1736 р., у якому йшлося про захоплення земель донських козаків представниками російської адміністрації, зокрема, командувачем ландміліції Таракановим. Особливістю даного документу є те, що в його тексті процитовано загалом п'ять доповідей та реляцій, як з боку Тараканова, так і донської влади, щодо фактів захоплення земель та обґрунтування прав власності на них.¹ Ще один указ стосувався переходу до російського адміністративного підпорядкування «Заднепровських мест» – земель на Правобережжі, але задекларовані у ньому наміри про поселення полків та побудову фортець не були реалізовані аж до початку поселення там сербів, через політичні причини, а саме через ускладнення стосунків з Туреччиною, що завжди гостро реагувала на будь-які організаційні заходи Росії на південних кордонах.² Більш-менш спорідненою виглядає група з трьох іменних указів, пов'язаних з забезпеченням діяльності комісії з розмежування кордонів 1740 р. – два від 19 квітня та один від 2 червня 1740 р., у яких йшлося про надання комісії охорони з козаків та провіанту й інших припасів.³

Отже, законодавчі акти щодо першого періоду розповсюдження російської адміністративної системи на південь України в цілому налічують 49 документи, у яких розкриваються головним чином питання організації на приєднаних до Росії землях податкової системи та військових повинностей населення. Особливістю актів цього часу є виражена непослідовність дій уряду, через нестійкість місцевої влади та неврахування нею особливостей регіону.

Другий період розповсюдження на південноукраїнські землі російської системи управління презентований вдвічі меншою

---

¹ О взыскании за самовольное завладение земель состоящих в владении Донского войска // ПСЗ. – Т. 9. – С. 817-825

² О причислении новопоселенных Заднепровских мест Российского владения к Миргородскому полку, об устройении там крепостей и о запрещении допускать откупщиков в слободы, принадлежащие Миргородскому и Полтавскому полкам // ПСЗ. – Т. 11. – С. 943-944

³ О назначении искусного геодезиста для бытия при генерал-лейтенанте князе Репнине и киевском губернаторе тайном советнике Неплюеве, отправленных комиссарами по разграничению земель между Российской империей и Оттоманскою Портой, согласно заключенному мирному трактату // АПС. – Т. 2. – С. 648; О назначении казаков из Малороссийских и Слободских полков для бытия при комиссарах генерал-лейтенанте князе Репнине и киевском губернаторе тайном советнике Неплюеве, и о разных распоряжениях по снабжению означенных комиссаров провиантом и припасами // АПС. – Т. 2. – С. 648; О немедленной отправке казаков 4 комиссарам по разграничению земель между Российской империей и Оттоманскою Портой; о назначении обозного Лизогуба и полковника Танского состоящих при тайном советнике Неплюеве и о заготовлении припасов для команд обоих комиссаров по разграничению земель с Турцией // АПС. – Т. 2. – С. 668

кількістю актів – їх всього 23, а також іншим тематичним розподілом законодавства:

- облаштування губерній та відповідних органів управління – 10 актів;
- земельні роздачі та перехід визначених територій з одного адміністративного підпорядкування до іншого – 5;
- визначення податкових прав населення – 8;
- інші фінансові питання – 2.

До законодавства, яким визначалися основні адміністративні реформи на півдні України у 1764-1775 рр., належать 9 актів, у тому числі Штати Новоросійської губернії та Української лінії. До даної групи умовно можна віднести й Маніфест про зруйнування Січі 1775 р., оскільки серед інших питань він визначав також перехід козацьких земель до складу Новоросії.

Найвідомішим та найбільш цитованим у історіографії актом стосовно цього періоду є указ від 22 березня 1764 р. про створення Новоросійської губернії. Структурно він поділяється на 20 пунктів затвердженої Катериною II доповіді та Плану роздачі казенних земель з 8 розділів та 37 пунктів. Слід визнати, що нове адміністративне утворення не носило характеру звичайної губернії, а є перехідним від військово-землеробського поселення до повноцінної цивільної адміністративної одиниці. Це доводить аналіз затвердженої доповіді, з 20 статей якої 12 було присвячені визначенню структури полків та укріплень, а ще 3 – комплектуванню поселення кадрами. У той же час питання торгівлі розглядаються у двох пунктах, митній політиці присвячено лише один пункт.¹

Це ж стосується й інших актів, якими доповнювався хід адміністративної реформи краю. Так, в указі від 11 червня 1764 р. щодо переходу до Новоросійської губернії Української лінії та Слов'яносербії військовим проблемам присвячено 7 з 11 пунктів, розмежуванню земель – 3, питанням торгівлі – лише один.² Таким чином, у законах щодо Новоросійської губернії не стільки пропонувалося створити цілком нову адміністративну одиницю, скільки вдосконалити старі військові поселення.

Варто все ж визнати, що на відміну від попереднього періоду, законодавство стосовно адміністративного поділу півдня України у

---

¹ О именовании Новосербского селения Новороссийской губернией, о поселении в оной полков, двух гусарских и пикинерского, о плане раздачи земель к их заселению // ПСЗ. – Т. 16. – С. 657-667

² Об Украинской линии Словено-Сербии, о состоящем за тою линиею поселении и о подчинении онаго к Новороссийской Губернии под единое право // ПСЗ. – Т. 16. – С. 795-799

1764-1775 р. носить більш концептуальний характер. З поміж 23 указів цього періоду реформування системи управління в регіоні чотири мають характер височайше затверджених доповідей, один – височайше затвердженої пропозиції, та ще один указ є сенатським, але також на основі затвердженої доповіді.

При цьому три базові укази – про Новоросійську губернію від 22 березня 1764 р., про приєднання до неї Слов'яносербії від 11 червня 1764 р. та про утворення Катерининської провінції від 22 липня 1764 р.¹ носять комплексний характер, оскільки містять не лише відомості про адміністративно-територіальні зміни, але й визначають порядок державної колонізації краю. Звертає на себе увагу і той факт, що серед ініціаторів та фактичних авторів законодавчих актів представлені найвпливовіші діячі того часу – брати Паніни, Мініх, Мельгунов, з яких останній мав безпосередній стосунок до Південної України, оскільки очолював інспекційну комісію у Новій Сербії, висновки якої стали основою для складання проекту Новоросійської губернії.

Це пояснює високий ступінь розробленості та структурованості зазначених актів. «План роздачі земель Новоросії» містив вісім розділів, що стосувалися не лише розмірів земельних наділів та порядку їх виділення і наслідування, але й визначали податкову систему та торговельні пільги населенню, а також військові сторони існування поселень.² Але при цьому у документах не міститься чіткої схеми адміністративного поділу як Новоросійської губернії, так і Катерининської провінції, що доводить перевагу військового значення цих утворень над цивільно-територіальним. Указ від 26 березня 1765 р. про утворення чотирьох канцелярій також розглядає всі складові губернії – Новоросію, Катерининську провінцію, Бахмутський повіт та передані від Гетьманщини містечка як окремі, полишені адміністративної єдності території.³ Це дозволяє розглядати у якості головної ідеї законодавства щодо новоутвореної губернії не стільки

---

¹ О именовании Новосербского селения Новороссийской губернией, о поселении в оной полков, двух гусарских и пикинерского, о плане раздачи земель к их заселению // ПСЗ. – Т. 16. – С. 657-667; Об Украинской линии Словено-Сербии, о состоящем за тою линиею поселении и о подчинении онаго к Новороссийской Губернии под единое право // Там само. – Т. 16. – С. 795-799; О назывании Словено-Сербии провинциею Екатерининскою, о подчинении оной Новороссийской Губернии и о принятии желающих тут селиться Малороссиан // Там само. – Т. 16. – С. 842-843

² О именовании Новосербского селения Новороссийской губернией, о поселении в оной полков, двух гусарских и пикинерского, о плане раздачи земель к их заселению // ПСЗ. – Т. 16. – С. 657-667

³ Об учреждении, для вновь присоединенных к Новороссийской Губернии провинций четырех Канцелярий, и о построении моста у Кременчуга через реку Днепр // ПСЗ. – Т. 17. – С. 102-103

сприяння колонізації регіону, скільки механічне об'єднання всіх різнотипних прикордонних військових поселень в одну адміністративну одиницю, після з'ясування неефективності попередніх схем управління.

Натомість указ щодо утворення другої Азовської губернії від 14 лютого 1775 р. містить статті лише про розповсюдження губернського устрою на новоприєдані території та перелік конкретних населених пунктів, що відходили до Азовської або Бахмутської провінцій.¹

Серед актів щодо реформування губернської системи слід виділити законодавство щодо підпорядкування адміністрації Новоросії органів управління Бахмутською провінцією. Це укази від 11 липня 1768 р. щодо підпорядкування новій губернській адміністрації Бахмутського провінційного магістрату та від 22 серпня 1722 р. з цього ж питання (останній знадобився через незадоволення купецтва провінції перетворенням провінційного магістрату на міський).²

Також на цьому етапі відокремлюється доволі специфічна група законодавства як акти щодо зміни адміністративного підпорядкування не територій, але окремих населених пунктів – укази про Кременчук та Власівку від 6 вересня 1764 р., про повернення до Гетьманщини міст правобережної частини Миргородського, Лубенського та Переяславського полків від 26 лютого 1765 р., про перехід до Новоросії Бахмутської фортеці за указом від 13 квітня 1765 р. та від 27 грудня 1773 р. про виключення з губернського підпорядкування слободи Водолаги.³ Подібні документи були покликані до життя недосконалістю та штучністю попереднього адміністративного поділу частини території півдня України і суперечності щодо цих територій

---

¹ Об учреждении Азовской Губернии, с разделением оной на две провинции Азовскую и Бахмутскую // ПСЗ. – Т. 20. – С. 55-56

² О бытии Бахмутскому провинциальному магистрату под ведомством Новороссийской Губернии и о наименовании онаго Бахмутским Городским Магистратом // ПСЗ. – Т. 18. – С. 699-701; О состоянии Бахмутской Городской Канцелярии и Магистрату под ведомством и диспозициею Главного Новороссийской Губернии командира, и о запрещении Главному Магистрату входить в распоряжки сей Губернии и брать к себе на апелляцию дела // Там само. – Т. 19. – С. 560-561

³ О присоединении оных местечек с жителями, угодьями, землями к ведомству Новороссийской Губернии // ПСЗ. – Т. 16. – С. 894-895; О возвращении в ведомство Малороссии местечек, вошедших по новому образованию в состав Новороссийской Губернии // Там само. – Т. 17. – С. 71-72; Об отдаче состоящей в ведомстве Новороссийской Губернии слободы Водолаги, с принадлежащими к ней слободками для шелкового производства в ведомство Генерал-Поручика Щербинина // Там само. – Т. 19. – С. 887-888; О состоянии Бахмутскому уезду и Бахмутской крепости коменданту с гарнизоном в ведомстве Новороссийской Губернии // Там само. – Т. 17. – С. 116

простежуються і в законодавстві, що належить до наступного етапу реформування системи управління в регіоні.

Достатньо чітку логічну ланку з цією групою актів складають укази, що відображають процес постійного територіального зростання адміністративних одиниць півдня України – про утворення Азовської губернії 14 січня 1775 р. та про приєднання до Новоросії території Запоріжжя за Маніфестом від 3 серпня 1775 р.¹

Окрім зазначених актів, існує доволі великий комплекс законодавства, де розглядалися питання надання різноманітних пільг іноземним переселенцям, серед яких були як громадяни інших держав, так і українці та росіяни, що переходили з території Польщі. Так, указом Сенату від 6 листопада 1768 р. було дозволено приймати на поселення як корінних мешканців Польщі, так і втікачів, що опинилися на її території вже після 1765 р.,² що викликало, як зазначалося в указі від 18 червня 1768 р., відхід під їх виглядом українських селян із території Гетьманщини.³

Характерним саме для цього етапу є комплекс урядових указів щодо надання прав на поселення неправославним народам, до якого належать акти про розширення прав місцевого неслов'янського населення та про переселення представників неправославних етнічних груп із-за кордонів Росії. Так, із переходом ногайських татар у російське підданство указом від 12 листопада 1770 р. їм було надано рівні права у торгівлі, а з 13 грудня 1771 р. дію указів поширили і на кримських татар.⁴

Серед інших етнічних груп, яких викликали для поселення, законодавство вперше після репресивних указів 1740-х рр. згадувало євреїв. Цікаво, що дозвіл на поселення у Новоросійській губернії згідно з указом від 16 листопада 1769 р. отримали євреї, молдавани та вірмени, що потрапили у російський полон під час бойових дій,⁵ а

---

¹ Об учреждении Азовской Губернии, с разделением оной на две провинции Азовскую и Бахмутскую // ПСЗ. – Т. 20. – С. 55-56; Об уничтожении Запорожской сечи и о причислении оной к Новороссийской Губернии // Там само. – Т. 20. – С. 190-193

² О поступании с выходцами из Польши, кои там жили с давних лет, на основании Манифеста 1762 г., а с теми, кои после онаго бежали, по указу 1765 г. // ПСЗ. – Т. 18. – С. 382-383

³ О непринимании нигде беглых людей под видом выходцев из Польши, об отсылке их на прежние жилища, и о выдавании паспортов находящимся на поселении выходцам, отправляющимся для промыслов // ПСЗ. – Т. 18. – С. 688-691

⁴ О дозволеннии Буджацким и Едисанским татарам, отложившимся от власти Оттаманской Порты, расположиться на Крымской степи, и о торговле с ними // ПСЗ. – Т. 19. – С. 169; О распространении на Крымских Татар силы указа 1770 года ноября 12 // Там само. – Т. 19. – С. 402

⁵ О предоставлении права присланным из действующей армии Волохам, Грекам, Армянам и раскольникам избирать место для жительства или поступить в службу по их

отже, бажання використати їх для заселення освоєваних територій перевищило навіть традиційний антисемітизм російських офіційних кіл.

Надзвичайно слабо у законодавстві щодо другого періоду адміністративних реформ на півдні України представлені спеціальні укази щодо фінансових питань та повинностей населення. До них можна віднести хіба що маловідомий акт від 11 серпня 1771 р. про скасування 40-алтинного збору з купців та ремісників Бахмутської провінції, у зв'язку з великими втратами під час татарського нападу 1768-1769 рр., а також указ від 19 грудня 1772 р. про призов рекрут з Новоросійської губернії.¹

Загалом, виходячи з аналізу матеріалів російського законодавства, можна визначити певні особливості процесу розповсюдження губернського устрою на територію півдня України. Створення Бахмутського повіту (спочатку першої Азовської, згодом Воронежської губернії) було окремим актом, заснованим на наявності на цій території економічних інтересів російської влади (стратегічно важливих соляних промислів). Утворення ж у 1764 р. Новоросійської губернії мало сприяти ефективнішому управлінню прикордонними поселеннями (вся її територія складалась з військових одиниць) та продовжувало політику блокування Запорожжя з Півночі. Адміністративна реформа краю 1775 р. зосереджувала під єдиним керівництвом відвойовані у турків та відібрані в козаків землі, причому від цього часу ініціатива у подальших змінах системи внутрішнього управління походила головним чином від регіональної влади.

В цілому законодавство 1708-1775 рр. щодо запровадження на півдні України загальноросійської губернської адміністративної системи являє собою доволі цілісний джерельний комплекс, що охоплює всі сторони цього процесу. Хронологічно акти розподіляються на дві великі групи, що пов'язані з періодами реформування устрою, рамки яких зазначені нами вище. У законодавстві цього періоду можна визначити також такі групи:

- акти ситуативного характеру (належать головним чином до першого періоду і тісно пов'язані з адміністративно-територіальними аспектами військово-політичного протистояння

желаниям, и о дозволении Жидам селиться в оной Новороссийской Губернии // ПСЗ. – Т. 18. – С. 1018

¹ О невзымании 40-алтинного сбора с купечества и цеховых Новороссийской губернии и Бахмутского уезда // АГС. – Т. 1. – С. 290. О сборе Новороссийской Губернской канцелярии рекрут с однодворцов, по расписанию Военной Коллегии, не требуя на то особого указа // ПСЗ. – Т. 19. – С. 690-691

на півдні України. Для даної групи показовими є укази про утворення Азовської губернії 1708 р., щодо управління Бахмутською провінцією 1710-1740-х рр. тощо);

- документи загально-адміністративного характеру (переважають на другому періоді та пов'язані з формуванням нових адміністративних утворень і змінами повітового поділу. Як приклад, можна навести укази про утворення Новоросійської губернії та Катерининської провінції 1764 р., Азовської губернії 1775 р.);
- акти стосовно чисто територіальних змін (щодо різних етапів реформування носили відмінний характер – у 1708-1764 рр. головним чином визначали організацію управління та заселення приєднаних до Росії територій, а з початку 1770-х рр. підтверджували розширення південноукраїнських губерній в результаті військових дій за рахунок земель, що до того перебували в сфері впливу Запорозжя та Криму);
- укази щодо вдосконалення податкової системи (характерні для першого періоду, пов'язані зі слабкістю російської адміністрації на територіях, що потрапили під її вплив після 1700 р., та зі складнощами процесу державної колонізації краю. Типовий приклад – акти про переписи населення першої Азовської губернії 1710-1722 рр.);
- законодавчі акти, що відбивали національну політику Російської держави на території краю. Серед них можна виокремити підгрупи документів дозвільного характеру, що стосувалися надання пільг різноманітним іноземним (не обов'язково неукраїнським) переселенцям, а також актів обмежувального характеру, якими уряд прагнув зменшити колонізаційний вплив корінного населення на півдні України. До першої підгрупи можна віднести укази про пільги переселенцям з Польщі 1768 р., євреям 1769 р. та татарам 1770 р., відповідно, до другої належать законодавчі акти щодо виселення українців з Дону 1740 р. тощо;
- укази щодо адміністративного статусу окремих населених пунктів (з'явилися під час широкомасштабної адміністративної реформи 1764 р., в результаті якої певні частини колишньої Гетьманщини та Слобожанщини було включено до складу Новоросії. Як приклад можна навести акти щодо ряду міст та сіл Полтавщини, переданих до нової адміністративної одиниці у 1764 р.)

За формальними ознаками законодавство щодо запровадження губернської системи 1708-1775 рр. поділяється на дев'ять груп, серед яких найчисельнішими є сенатські (29) та іменні укази (19). Кожна з дев'яти груп законодавства має неоднаковий ступінь презентації у

актах різних хронологічних періодів, на що вплинули як об'єктивні (зміни політичної ситуації в країні, рівень законодавчої ініціативи крайової влади), так і суб'єктивні (персональні) фактори. Так, весь комплекс іменного законодавства зосереджено на першому періоді. Кількість неопублікованих у ПСЗ документів даної тематичної групи оцінюється в 13 документів, тобто в 18%.

Отже, комплекс російських законодавчих актів щодо адміністративно-територіального устрою Південної України XVIII ст. складає цілісну систему актових джерел, що визначали як територіальний поділ регіону на різних етапах його історії, так і процес формування системи місцевого управління та її уніфікації за загальноросійськими зразками.

Окремо у цьому комплексі виділяється група міжнародних актів, як основних (мирних трактатів, конвенцій, угод), так і допоміжних (межових записів та інструментів), що визначали зовнішні кордони Російської імперії в Північному Причорномор'ї, а отже, є джерелом про розширення впливу центральної влади на нові території. Для допоміжних актів, що конкретизували лінію кордону, характерна доволі велика різноманітність форм документів, але змістовно та структурно вони мали багато спільного. Типовим для них є й більша чисельність у порівнянні з базовими дипломатичними угодами через складність процесу розмежування кордонів, що вимагав багато часу. Також на відміну від мирних трактатів, що визначали території на майбутнє, межові акти приймалися виключно *post factum*, а отже, вони більш об'єктивно відтворюють територіальні зміни. Загалом група дипломатичних актів налічує 27 назв.

Дипломатичні акти привертали найбільшу увагу в історіографії з причин своєї значущості для подальшого розвитку держави, але на їх вивченні дослідники (Ю. Готьє, С. Соловйов, О. Дружиніна) зосереджувалися головним чином в контексті загальноросійської історії. Натомість для істориків, що спеціально займалися проблемами колонізації півдня України XVIII ст. (А. Скальковський, Д. Багалій, Н. Полонська-Василенко, В. Кабузан), характерна значно більша увага до внутрішніх адміністративно-територіальних реформ і відповідно, інших законодавчих актів.

Законодавство щодо запровадження та реформування губернської системи управління на території півдня України у 1708-1775 рр. складає достатньо чисельний комплекс – 72 акти. За формальними ознаками воно поділяється на дев'ять груп, що мають різне значення, походження та представництво залежно від часу їх прийняття. Хронологічно законодавство розподіляється на два періоди, що мають свої вищезазначені особливості. Загалом варто

визнати, що до 1764 р. адміністративні реформи на території краю, як впливає з матеріалів законодавства, не носили системного та послідовного характеру.

Інформативні можливості законодавчих актів щодо адміністративно-територіального устрою півдня України залежать також від часу їх прийняття. Документи до 1764 р. є порівняно лаконічними та логічно розірваними через доволі великі хронологічні проміжки між пов'язаними між собою актами та через постійні зміни політичного та адміністративного статусу територій краю в результаті військових дій. Найбільш виваженими та значущими джерелами цього періоду є дипломатичні акти. Законодавство ж після 1764 р., складає більш цілісний комплекс, що охоплює головним чином не територіальні, а адміністративні питання устрою краю. Акти цього часу дозволяють достатньо повно простежити процес формування повітової системи, запровадження установ місцевого врядування, утворення нових адміністративних одиниць.

Рівень об'єктивності законодавства щодо визначеної проблеми високий, якщо розглядати його в контексті конкретних реформ, оскільки акти відбивають практично всі сторони еволюції адміністративно-територіального устрою. Натомість в плані презентації суспільних ідей того часу цей вид джерел доволі суб'єктивний, адже через своє походження вони несли лише централізаторські принципи, які сповідувалися правлячими колами Російської імперії.

РОЗДІЛ 2

ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В XVIII СТ. В АКТАХ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. Акти про зміцнення південних рубежів Росії в XVIII ст.
Зростання російського впливу в Причорномор'ї з початку XVIII ст. носило яскраво виражений військовий характер, особливо з погляду на невідворотне зіткнення на території краю інтересів Російської та Османської імперій. У справі захисту південних кордонів держави уряд намагався робити ставку на організацію ліній фортець та військових поселень, тобто провадив політику, що цілком виправдала себе у XVII ст. Російська влада виявилась нездатною до використання у повній мірі потенціалу Запорожжя як традиційного захисника кордонів України через козацьку традицію самостійного провадження зовнішньої політики, а також протистояння економічних та політичних моделей колонізації краю. Шукати нових шляхів захисту кордону Росію змушував і перехід запорожців під турецький протекторат у 1711 р.

Питання укріплення російського кордону в межах півдня України та його значення для Російської держави та населення краю знайшла порівняно широке відбиття в історіографії. Надзвичайно позитивно оцінювали роль Росії представники дворянської історичної школи – А. Скальковський, Ф. Ласковський, частково А. Баіов¹, які, хоч і вивчали проблему з різних боків, підкреслювали значення військових споруд як центрів державної колонізації території півдня України. Для української народницької та ліберальної історіографії військова політика Росії щодо краю видавалася відверто антикозацькою, тому такі видатні історики цього напрямку, як Д. Яворницький, Д. Багалій та Н. Полонська-Василенко вбачали у розбудові укріплених ліній та створенні інших військово-територіальних одиниць лише наступ на територію Запорожжя.² Доволі негативно ставилися до проблеми й радянські історики –

---

¹ Скальковський А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823. – Одесса, 1836-1838. – Ч. 1-2; Ласковський Ф.Ф. Материали для истории инженерного искусства в России. Т. 3. – СПб., 1865. – 1016 с.; Банов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. – СПб., 1906. – 556 с.

² Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – К., 1991. Т. 3. – 560 с.; його ж. Вольности запорожских казаков: историко-топографический очерк. – СПб, 1890.- 386 с.; Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – 112 с.; Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734-1775 pp.) // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 2. – С. 7-28.

О. Апанович та В. Голобуцький, наголошуючи зокрема на невисокому оборонному потенціалі укріплених ліній.¹ Певну переоцінку проблема здобула в роботах представників сучасної української історіографії, зокрема, В. Пірка, який звернув увагу на позитивне значення військових заходів Російської імперії щодо південних кордонів для заселення та освоєння краю.² В останні роки також привернув увагу й археологічний аспект історії прикордонних фортець, зокрема, у праці Г. Заїки.³

Законодавчі акти щодо облаштування системи захисту кордонів Російської імперії, що проходили по землях Південної України, складають найчисельнішу тематичну групу документів – 184 актів від 1707-го до 1774 р., що підкреслює значення для уряду військової складової у колонізації краю. Крім цього, варто підкреслити і велику кількість неопублікованих у “Повному зібранні законів” актів, що входять до даного комплексу, а це 84 документів, тобто понад третина від загальної кількості. Недостатню увагу до них з боку укладачів цієї збірки можна пояснити прагненням довести цивілізаційну роль Росії в освоєнні півдня України, у яку не дуже вписувався величезний масив чисто військових заходів.

Типологічно законодавство даного комплексу розподілено нерівномірно, зі значною перевагою іменних указів (у тому числі Височайших інструкцій та пунктів) – їх нараховується 137, практично у два з половиною рази більше, ніж сенатських – цих лише 46. Також до цього комплексу належить два маніфести – від 19 березня 1732 р., яким оголошувався рекрутський набір до новостворених полків, та про захоплення Очакова від 3 серпня 1737 р.⁴ Велика кількість іменних указів є відбиттям тої величезної уваги, яку уряд надавав укріпленню південних кордонів. Також причиною нерівномірності розподілу є видання більшості указів з цього питання у періоди загострення російсько-турецького протистояння, що стимулювало увагу імператорської влади до території краю.

Про це свідчить і хронологічний розподіл документів, у якому дуже чітко виокремлюються періоди активізації військової політики

---

¹ Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775). – К., 1961. – 404 с.; Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – 222 с.

² Пірко В.О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // Український історичний журнал. – 1986. – № 8. – С. 138-142.; його ж. Днепровская укрепленная линия // Вопросы истории СССР. Сб. статей. – Харьков, 1989. – № 34.; його ж. Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст. – Донецьк, 1993. – 64 с.

³ Заїка Г.П. Українська лінія. – Київ-Полтава, 2001. – 88 с.

⁴ О наборе рекрутов для укомплектования армии и гарнизонов // ПСЗ. – Т. 8. – С. 740-742; О взятии Очакова, о чем печатают Сенату // АПС. – Т. 2. – С. 494

стосовно території півдня України, а саме 1720-1724 рр. (20 актів) та 1728-1733 рр. (63 акти), що якраз і припадають на моменти підвищення загрози нападу на південні кордони держави (величезна кількість законодавчих актів, виданих на початку 1730-х рр., присвячена переважно будівництву Української лінії та реорганізації у зв'язку з цим ландміліцьких полків). Цікаво, що відкрите військове протистояння по різному позначалося на кількості законодавства – слідом за Прутським походом з'явилося всього 6 актів за три роки, натомість у період війни 1735-1739 рр. було видано 45 указів з даної групи. Певну активізацію в укріпленні лінії кордону в південноукраїнських землях ми спостерігаємо також під час війни 1768-1774 рр. (7 законодавчих актів), завдяки величезним втратам в населенні та господарстві краю під час татарського нападу у 1768-1769 рр.

Комплекс актів щодо укріплення південних кордонів складають дві великі тематичні групи. Перша присвячена власне розбудові укріплень – конкретних фортець чи міст, причому переважна кількість документів з даної групи стосується Української лінії; друга розкриває питання формування, комплектування кадрами та фінансування прикордонних військових підрозділів, зокрема ландміліції, а також умови їх служби в окремі періоди.

До першої групи належать загалом 59 актів, з яких 32 присвячено розбудові Української лінії та умовам поселення при ній ландполків, три акти присвячено будівництву Дніпровської лінії, два укази стосувалися так і нереалізованих згодом проєктів укріплень, покликаних до життя війною 1735-1739 рр., а у 22 документах увагу уряду привертала окремі фортеці та укріплення (Очаківська, Бахмутська, Торська тощо).

Безперечно, саме Українська лінія привертала найбільшу увагу уряду в справі облаштування південних кордонів, адже її будівництво продовжувало традицію «демаркації» південного російського кордону за допомогою фортець та укріплень, що тягнулася ще з ліній XVII ст. – Белгородської та Изюмської. Створення чергової лінії являло собою певний символ успішного освоєння Дикого поля та подолання татарської загрози, навіть якщо її реальне оборонне значення було невисоким.

Вперше у законодавстві проблема розбудови нової смуги укріплень розглядалася в іменному указі від 18 грудня 1730 р., у якому генералом Тараканову та де Брин'ї наказувалося скласти перепис усіх прикордонних полків на півдні України від Дніпра до Дону, з метою визначення, де пройде нова укріплена лінія, план побудови якої було

подано останнім ще восени того ж року.¹ Варто згадати, що через відсутність цього акту у ПСЗ використання законодавства щодо Української лінії зазвичай починають з інструкції, наданої Тараканову 15 січня 1731 р., за якою планувалося створити лінію від Сіверського Дінця до Дніпра вздовж Берестової та Орелі. До червня 1731 р. адміністрація повинна була скласти план лінії, кошторис основних робіт та земельні плани. Вже існуючі села необхідно було переписати та включити до складу земель, відведених для поселення ландміліції, за умови ненадання земель за лінією, тобто на південь від неї. Що ж стосувалося поселення при ній полків, то військовим поселенцям надавалися ділянки залежно від розміру наявної до того у них землі, причому з урахуванням додаткових наділів повнолітніх членів родини, адже переселяти однодворців та інших служилих людей пропонувалося разом з родинами.² Штатами від 22 січня 1731 р. було визначено чіткі земельні норми для переселенців, незалежно від розмірів їх попередніх наділів. Тим, хто служив у піхотних полках, у межах слобод під двір надавалася ділянка розміром 20x8 сажень, за слободою під гумно та город 30x10 сажень, оранки на 100 четвертей. Записаним до кінних полків норма відповідно збільшувалася – під двір 30x15 сажень, город 30x15 сажень, оранки на 400 четвертей.³

Іменним указом від 2 травня 1731 р. відповідальні за будівництво Української лінії де Брин'ї та Тараканов були підпорядковані київському губернатору фон Вейсбаху, чим визначалася й майбутня адміністративна підпорядкованість укріплення.⁴

Незабаром було скоректовано план побудови лінії. Згідно з Сенатським указом від 15 червня 1731 р., замість відрізка від р. Берестової до Змієвського монастиря укріплення вирішили будувати вздовж річки Береки, щоб максимально зблизити Українську лінію з Торською.

Той самий указ вперше визначив шляхи набору робітників для будівництва, наголосивши на висилці до вже зібраних 7 000 чоловік робітників необхідної кількості солдат з драгунських полків Київської губернії та ще 3 000 українських козаків, реманент для яких

---

¹ Об осмотре и описании Тараканову и Дебринию поселений украинских полков от Днепра до самого Дона // АПС. – Т. 2. – С. 239.

² О сформировании в Украине 20 полков из прежних служб городских дворян и прочих служивых людей, с предоставлением им прежних прав и преимуществ // ПСЗ. – Т. 8. – С. 360-364.

³ О содержании Украинских полков // ПСЗ. – Т. 8. – С. 368

⁴ О подчинении фон-Вейсбаху Тараканова и Дебрины // АПС. – Т. 2. – С. 244.

передбачалося купувати за рахунок обмеженого бюджету ландміліції.¹ Для контролю за побудовою укріплень та розселенням полків іменним указом від 16 червня того 1731 р. на будівництво направили двох інспекторів – Репніна та Толстого.²

Невдовзі указом від 9 липня 1731 р. було наказано брати у якості працівників українських селян з поміщицьких маєтків³, то можна зробити припущення про нестачу козацької робочої сили на будівництві (з об'єктивних причин або ж байдужості гетьманської адміністрації). Указом від 29 червня 1731 р. Тараканову спеціально було наказано набирати робітників в українських поміщицьких маєтках.⁴ Факт вилучення слободи Водолаги у поміщика Дашкова під поселення полків спеціальним указом від 4 січня 1732 р. свідчить про те, що уряд у своїх діях мало рахувався з місцевими землевласниками.⁵

На відміну від місцевої адміністрації, центральна влада початково надавала велике значення новому укріпленню. Зокрема, іменними указами від 7 та 22 червня 1731 р. перші дві закладені фортеці Української лінії отримали назви на честь членів імператорської родини – царевича Іоанна Олексійовича та княжни Парасковії Федорівни.⁶ Фортеці, збудовані пізніше, отримували назви в менш урочистий спосіб.

Хід побудови Української лінії та поселення ландполків викладено у звіті князя Тараканова, з яким він прибув до Петербургу 31 січня 1732 р. і який було височайше затверджено 21 березня. Командувач ландміліцією зазначав, що на момент подання доповіді побудовано 10 фортець на ділянці у 120 верст, але через незавершеність лінії між ними та недоведення лінії до Дніпра Тараканов вважав передчасним та небезпечним переселення полків до літа наступного, 1733 року. Але уряд наполіг на переміщенні полків на лінію саме влітку 1732 р., погодившись лише на пропозицію початково

---

¹ Об укреплении Малороссийской границы и о средствах к произведению работ по сему предмету // ПСЗ. – Т. 8. – С. 476-477

² Об отправке на Украину гвардии капитана Василия Репнина и Ивана Толстого, для наблюдения за правильным устройством на линии крепостей и выбором поселений для полков украинского корпуса // АПС. – Т. 2. – С. 245

³ О взятии на Украине из помещичьих деревень работников для строительства укреплений по Украинской линии // ПСЗ. – Т. 8. – С. 515

⁴ О наборе Тараканову для строительства Украинской линии крестьян из помещичьих деревень, в том числе и украинских // АПС. – Т. 2. – С. 247

⁵ Об изъятии Водолаг у Дашкова в казну, для поселения Украинского корпуса // АПС. – Т. 2. – С. 249

⁶ О именовании заложенного при Украинской линии укрепления крепостию Св. Иоанна // ПСЗ. – Т. 8. – С. 514; О именовании новозаложенного укрепления при Есеневах Буераках крепостию Св. Параскевы // ПСЗ. – Т. 8. – С. 517

переселяти однодворців без родин, до завершення лінії та облаштування ними слобод.¹

З відновленням будівництва лінії навесні 1732 р. більшість указів цього часу знов виявилися присвяченими забезпеченню Української лінії робочою силою. Сенат 12 травня 1732 р. наказав київському губернатору фон Вейсбаху у якості робітників надсилати селян з Гетьманщини, зробивши в указі від 14 липня 1732 р. застереження про їх надання згідно «малоросійських правил», тобто з дозволу полкової влади та гетьмана.² Єдиним обмеженням у цьому питанні можна вважати указ від 10 вересня 1733 р., яким заборонялося направляти на будівництво лінії селян, приписаних до Путивльської суконної фабрики, тобто казенного виробництва.³

Указ від 13 липня 1732 р., згідно з яким Сенат поклав відповідальність за будівництво Української лінії та поселення при ній полків на Військову Колегію, свідчить, що уряд переконався у нездатності як місцевої адміністрації, так і полкового командування добудувати лінію.⁴ Колегія не забарилася з виправленням їх «помилку», наказавши у своїй доповіді, затвердженій Сенатом 11 серпня 1732 р., негайно оселити полки на недобудованій лінії. Водночас Військова Колегія визнавала, що більшість слобод закладено дуже невдало з погляду забезпечення їх водою, пропонуючи або будувати криниці та водоводи, або ж всю лінію переводити ближче до води (Сенат дозволив лише переносити слободи).⁵

За актами ПСЗ добре простежуються відмінності у ставленні адміністрації до будівництва Української лінії. У неодноразово наведених доповідях командувача ландполків генерал-майора Тараканова добре видно, що він не поділяв ентузіазму Петербургу. В тексті іменного указу від 21 серпня 1735 р. цитується його доповідь від 11 грудня 1734 р. з переліком проблем розселення полків, серед яких незабезпеченість переселенців будинками, внаслідок чого не можна було переводити родини колоністів на лінію, прагнення однодворців

---

¹ О поселении Ландмилицких полков на линии // ПСЗ. – Т. 8. – С. 661-662; О прибытии в Санкт-Петербург с отчетом Тараканова и Дебрины // АПС. – Т. 2. – С. 264

² О высылке к строению Украинской линии с Черкасских слобод работных людей по сношению с Киевским Генерал-Губернатором графом фон-Вейсбахом // ПСЗ. – Т. 8. – С. 816; О наряде малороссиян на линию работников по принятым в Малороссии правилам // Там само. – Т. 8. – С. 888-889

³ О нетребовании в 1733 г. работников на Украинскую линию из деревень, приписанных к Путивльской суконной фабрике // АПС. – Т. 2. – С. 321

⁴ О поручении строения Украинской и Закамской линий в полное ведение Военной Коллегии, и о предоставлении в Сенат об отводе земель под поселение // ПСЗ. – Т. 8. – С. 888

⁵ О поселении при Украинской линии Ландполков и о построении слобод внутри линии // ПСЗ. – Т. 8. – С. 897

будувати зрубні (і значно дорожчі) хати, як більш звичне для них житло, а також заснування слобод у незручних місцях та далеко від фортець.¹ Згода уряду на усі пропозиції Тараканова свідчить на користь того, що з наближенням війни центральна російська влада більше прислуховувалася до думки місцевої адміністрації прикордонних поселень.

По завершенню основного етапу побудови Української лінії в актах вищих органів влади її згадуть спорадично, відповідно до чергового напруження ситуації на південному кордоні. Особливо позначився в цьому плані початок російсько-турецької війни у 1735 р. Іменним указом від 26 листопада 1735 р. командувачу слобідськими полками князю Шаховському було наказано надати людей для ремонту Української лінії та побудови додаткових укріплень.² Надалі укази видавалися досить регулярно. Актами від 21 травня та 23 травня 1736 р. було наказано провести ремонт ділянок Української лінії, для чого повинні були зібрати до 15 000 робітників із українських та слобідських селян.³ Характерно, що в документі згадано «відкриті та пошкоджені» місця *недобудованої* на східній ділянці лінії. Недбалість командування лінії у справі підтримання укріплень в боєздатному стані від початку їх створення можна пояснити розмиттям відповідальності – Українську лінію охороняли поселенці, будівництвом опікувалася влада Київської губернії, робітників надавали полки Слобожанщини та Гетьманщини. Також в указі було запропоновано при ремонті не облаштовувати досі ще не збудовані бруствери та гласіси, а зосередитися на приведенні до ладу зовнішнього рову та валу, підкреслюючи значну незавершеність укріплень лінії. Указом від 13 липня 1736 р. кількість необхідних для ремонту робітників було зменшено до більш реальної в умовах війни цифри у 5400 чоловік, що підтверджувалося актом від 11 серпня того ж 1736 р.⁴ Укази від 27 листопада та 14 грудня 1736 р. пропонували терміново ремонтувати

---

¹ О поручении ему произвести срочное разследование относительно побега из крымского похода малороссийских старшин и казаков, и о высылке к генерал-фельдмаршалу графу Миниху работных людей из Малороссии и Слободских полков, для работ по укреплению Украинской линии // АПС. – Т. 2. – С. 387

² О дозволеннии поселяемым Ландмилиционным полкам строить деревянные дома и мазанки // ПСЗ. – Т. 9. – С. 563-564

³ О починке укреплений на Украинской линии // ПСЗ. – Т. 9. – С. 836-837

⁴ О поручении генерал-лейтенанту князю Борятынскому выслать, согласно требованию генерал-лейтенанта князя Урусова генерал-майора Дебрины, на военную Украинскую линию 5400 человек рабочих людей из малороссийских и из слободских полков, для работ по устройению ретранжементов и укреплений // АПС. – Т. 2. – С. 420; О высылке на Украинскую линию из Малороссийских и Слободских полков людей для работ по исправлению крепостей и укреплений // АПС. – Т. 2. – С. 425

укріплення на Українській лінії та приводити до ладу інші фортеці через загрозу татарського нападу.¹

З підписанням Белградського миру у 1739 р. тема Української лінії в урядових актах не згадувалася аж до 19 січня 1769 р., коли з початком нової війни наказувалося виправити зруйновані частини укріплення.² Цікаво, що цей акт не включено до складу ПСЗ, що зайвий раз підкреслює швидко втрату оборонного значення лінії після відновлення Січі у 1734 р. Показовими є акти, у яких йдеться про спроби побудувати під час війни 1735-1739 рр. нову лінію укріплень від Дону до Лугані. Зокрема, іменним указом від 31 березня 1736 р., прийнятим з ініціативи фельдмаршала Мініха, наказувалося надати працівників для нового будівництва, але при цьому насипати редути на новій лінії мали солдати розміщених поблизу полків, що демонструє повну утопічність проекту, адже наявних на цій території військ було явно замало для виконання подібних завдань.³ Отже, стара випробувана методика захисту кордонів виявлялася неефективною в умовах слабозаселеної території Степу.

Порівняно невелику увагу в матеріалах законодавства відведено Дніпровській укріпленій лінії, побудова якої втратила сенс майже одразу після її початку, через підкорення Криму та перенос російсько-турецького кордону. Указами від 10 травня та 2 вересня 1770 р. визначалися основні умови її створення. В документах йшлося не лише про підпорядкування лінії, фінансування будівництва, забезпечення фортець артилерією та формування гарнізонів, але й наголошувалося на необхідності заселення «почти необитаемой» землі, як зазначалося в указі, між Українською та Дніпровською лініями, що на той момент належали запорожцям.⁴ Це наштовхує на думку про намагання російського уряду утворити не просто лінію фортець, але й нову адміністративну одиницю південніше Слов'яносербії, на зразок Новослобідського полку.

Ще раз уряд звернувся до нового укріплення в указі від 3 квітня 1774 р., де визначалися розміри наряду працівників для

---

¹ О принятии по всей Украинской линии надлежащих мер предосторожности против татарских набегов и нападений // АПС. – Т. 2. – С. 441; О исправлении на Украинской военной линии и по Днепру, пограничных крепостей и укреплений в тех местах, где может предстоять опасность от нападений и набегов неприятеля // АПС. – Т. 2. – С. 443

² Об исправлении крепостей на Украине // АГС. – Т. 1. – С. 122.

³ О истребовании на строение линии от Дона до Луганя рабочих из малороссийских и слободских полков и об устройении на той линии редутов или палисадов солдатами близ расположенных полков // АПС. – Т. 2. – С. 406.

⁴ Об обустройстве линии по рекам Берде и Московке, с приложением штата, назначенным в 7 крепостях Комендантам и казачьим полкам // ПСЗ. – Т. 19. – С. 60-61; Об учреждении линии крепостей от Берды до Днепра // Там само. – Т. 19. – С. 126-127.

побудови фортець Дніпровської лінії.¹ Втім, як відомо, з запланованих семи фортець фактично було збудовано дві.

Слабо репрезентовані у законодавчих актах й інші фортеці півдня України. Ці укази зазвичай також покликані до життя загрозою війни. Із шести актів цієї групи чотири стосуються ремонту фортець – Ізюмської та Торської згідно указу від 18 листопада 1719 р., Бахмутської – 4 вересня 1728 р., всієї системи укріплень в Степовій Україні та Слобожанщині – 24 червня 1729 р., і востаннє указом від 19 січня 1769 р. пропонувалося укріпити дерев'яний острог Торської фортеці земляним редутом.² Варто зазначити, що в останньому випадку земляні укріплення в Торі було створено ще в 1735-1736 рр., і той факт, що за тридцять років від них не залишилося й сліду, доводить дуже низький рівень уваги з боку місцевої та центральної влади до охорони південного кордону в мирний час.

Більш інформативним указом є височайше затверджена доповідь від 1 травня 1741 р., де містяться дані про забезпечення артилерією всіх фортець так званого 4-го департаменту, створеного в 1731 р., а саме Переволочної, Мишуриноного Рогу, Січі, Ізюму, Бахмуту, Тору, Айдару та Української лінії.³ Згідно з ним, жодна з фортець не мала у своєму розпорядженні належної кількості гармат – реальні цифри в два-три рази менше від запланованих. Адміністративному підпорядкуванню фортець присвячено указ від 16 травня 1763 р., за яким всі укріплення півдня України входили до складу Київської округи.⁴

Цікаві дані про нереалізований проект побудови фортеці на Дніпрі початку 1720-х рр. містять три іменні укази, що не увійшли до ПСЗ. Височайшими пунктами від 1 вересня 1723 р. наказувалося скласти план земель та річок в районі Дніпровських порогів, де намічалось прокласти дорогу від Києва вздовж Дніпра, а також обрати місце для побудови фортеці та мосту через ріку нижче порогів,⁵ тобто

---

¹ О наряде работников на Днепровскую линию // АГС. – Т. 1. – С. 278

² О выводе армейских полков из квартир в Изюмском полку и о починке Изюмской и других крепостей для охранения тамошних мест от набегов татар и запорожцев // ПСЗ. – Т. 5. – С. 755; Об исправлении Бахмутской крепости и об отпуске необходимых на сие денег // Архив Правительствующего Сенат. – Т. 2. – С. 176; Об исправлении на Украине, в великороссийских городах и Слободских полках пограничных крепостей, острогов и укреплений // Там само. – Т. 2. – С. 197; Об исправлении крепостей на Украине // АГС. – Т. 1. – С. 122

³ О штатном положении в крепостях артиллерийских орудий, снарядов припасов и служителей // ПСЗ. – Т. 43. Ч. 1. – С. 213-224

⁴ О разделе крепостей на департаменты или округи // ПСЗ. – Т. 16. – С. 250-251

⁵ Об осмотре всех рек, впадающих в Днепр, об устройстве дороги по берегу Днепра, осмотре порогов и приискании места для постройки крепости и об устройстве моста через Днепр ниже порогов // АПС. – Т. 1. – С. 85

на території Запорожжя. Необхідність складання такого плану підтверджувалася також в указі від 13 лютого 1724 р.¹ Імовірно, реалізації цих задумів завадила передусім смерть Петра I, адже указом від 22 квітня 1726 р. прикликаних для огляду порогів комісарів Рухлицького та Вінда відпустили по домівках.² Зазначимо, що в історіографії досі ще не надавалося уваги цьому проєктові.

Окремий самостійний тематичний комплекс складає доволі чисельна група іменних законодавчих актів, пов'язаних з захопленням у ході війни 1735-1739 рр. Очакова. Намагаючись швидко перетворити її на опорний пункт російських військ, уряд видав 13 указів, присвячених відбудові зруйнованої під час штурму фортеці. Всі вони зосереджені в проміжку липень 1737 – квітень 1738 рр. Перші чотири акти було видано в один день – 31 липня 1737 р., і фактично всі вони мали однаковий зміст – уряд наказував провести вирубку лісу по р. Десні і відправити його та велику кількість робітників до Очакова. Різниця полягала лише в адресаті указів – вони надані різним представникам як військової, так і цивільної адміністрації.³ Всі наступні акти – від 6 та 24 серпня, 3 та 23 вересня 1737 р. були направлені тодішньому київському губернатору Борятинському, причому вони мали характер підтверджувальних указів – в них йшлося знов таки про висилку працівників, хоча й зазначалося, що в Очакові відновлювальні роботи можна буде розпочати не раніше наступної весни.⁴

---

¹ Об осмотре Днепра, о дороге, о крепости у порогов, о заготовлении в Брянске леса для постройки 20 галер и 200 бударь // АПС. – Т. 1. – С. 88

² Об отпуске в дома командированных в прошедшем году для осмотра Днепра малоросиян Александра Рухлицького и Ивана Винда // АПС. – Т. 2. – С. 24

³ О поручении статскому советнику Зыбину осмотра и выбора, по реке Десне до Днепра, годных лесов для постройки, и об отправке в Очаков различных лесных материалов // АПС. – Т. 2. – С. 492; О командировании нарочных офицеров на Десну и Днепр, для сбора всех лесных материалов и для отправки их в Очаков // АПС. – Т. 2. – С. 492; Об отправке из Малороссийских и из Слободских полков на Днепр для прииска и сплава леса к Очакову, и об отправке туда мастеровых и рабочих людей их Малороссии, Слободских полков, Белгородской и Севской провинций // АПС. – Т. 2. – С. 492; О сборе в Малороссии и окружающих губерниях рабочих людей и строительных материалов и отправки их в новопокоренный город Очаков для постройки и возобновления казарм, церквей, госпиталей, магазинов и других зданий, пострадавших от штурма при взятии его // АПС. – Т. 2. – С. 493

⁴ О скорой отправке в Очаков рабочих и лесных материалов, и об устроении застав на Дону, Бахмуте и Днепре, для удобства сообщения с действующими армиями // АПС. – Т. 2. – С. 495; Об отправке с Украины по Днепру в Очаков необходимый строительных материалов и рабочих людей // АПС. – Т. 2. – С. 498; О мерах по отпуску денег на перевозку в разоренный штурмом Очаков леса и рабочих людей, для произведения построек следующей осенью // АПС. – Т. 2. – С. 499; Об отправке в Очаков всяких рабочих и ремесленных людей, строительных материалов и инструментов, для предстоящего строительства построек в городе // АПС. – Т. 2. – С. 504

Як уже зазначалося, друга тематична група актів, що стосувалися укріплення кордонів Російської держави на півдні України стосувалася різноманітних аспектів організації прикордонних військових формувань, а також умов їх служби. Ці питання розглянуті у 124 документах (частково вони перекриваються з актами попередньої групи), з яких переважна кількість – 85 – стосувалися організації та діяльності ландміліції, 20 – присвячено проблемам інших полків, ще 19 актів регулювали різні питання прикордонної служби. Із зазначеної кількості актів 31 не увійшов до складу ПСЗ.

Сукупність документів, що стосуються ландміліції, є одним з найчисельніших комплексів урядових актів що містить відомості стосовно всіх складових діяльності цього утворення у різні періоди його існування, а саме – організації ландміліції, комплектування її рекрутами, економічного життя полків.

З матеріалів законодавства випливає, що організаційне оформлення ландміліції проходило у кілька етапів. Спочатку вони не мали статусу військових поселень та не зачіпали власне південноукраїнські землі. Видається імовірним, що найважливіший чинник створення та функціонування ландполків на кожному з етапів їхнього існування, це рівень зовнішньої загрози на південних кордонах Гетьманщини та Слобожанщини.

Перший етап почався після провалу Прутського походу, коли іменним указом від 29 грудня 1712 р. було оголошено про створення ландміліції чисельністю в 10 000 чоловік.¹ Основні умови, за якими повинна була створюватися ландміліція в Київській та Азовській губерніях, викладені у указі від 2 лютого 1713 р. Згідно з ним, планувалося сформувати п'ять полків загальною чисельністю у 7 000 чол., кадри для яких набирались із державних селян, у минулому військовослужбовців. Полки мали нести гарнізонну службу у місцях, визначених київським губернатором Голіциним, за умов залишкового фінансування та матеріально-військового забезпечення.² Отже, ідея ландміліції не розповсюджувалася далі утворення тимчасового нерегулярного формування для прикриття слабких ланок кордону та підсилення гарнізонів фортець. Але у 1712-1713 рр. утворити хоча б кілька полків не вдалося через брак грошей та кадрів, хоча Адріанопольський трактат від 13 червня 1713 р. закріпив проходження лінії турецького кордону по міжріччю р. Самари та Орелі, створивши постійну загрозу південним кордонам Гетьманщини та Росії.

---

¹ О собрании ландмилиции в 10 000 человек // АПС. – Т. 1. – С. 42

² Об устройении в Киевской губернии Ландмилиции из пяти полков // ПСЗ. – Т. 5. – С. 13-14

Другий етап формування ландміліції припав на початок 1720-х рр., у зв'язку з новим погіршенням стосунків із Кримом, як це зазначено в іменному указі від 26 листопада 1722 р.¹ Варто зазначити, що згідно тексту указів від 12 грудня 1722 р., Сенат був переконаний в існуванні полків ще з 1713 р., бо пропонував скликати «старі полки Київської та Азовської губернії», додавши кадри з однодворців Севської та Воронежської провінцій.² Цього разу планувалося утворити 6 нерегулярних полків чисельністю по 1041 чол. (із них 1020 рядових), у які записували мешканців як Київської, так і Воронежської губернії, а також козаків, що зараховувалися до складу полків ще з 1713-го року. Грошове забезпечення спочатку призначалося із соляних зборів Бахмутської провінції та 7-гривневого подушного податку з однодворців, а з квітня 1723 р. – і з додаткового спеціального 4-гривневого податку. Тексти указів демонструють поспіх та недбалість у створенні полків. Так, від сплати 7-гривневого збору не звільнялися селяни, що записалися до ландміліції та отримували лише 6 карбованців на рік, а забезпечити їх зброєю спочатку планувалося зі складів Московського Гостинного Двору, а потім – з залишків зброї «старих ланд полків», яких узагалі не існувало. Реальне формування ландміліції почалося наприкінці 1723 р., і попередні протиріччя одразу далися взнаки. В тексті указу від 7 лютого 1724 р. констатувалося, що зібрана для полків зброя малопридатна (рушниці були різнокаліберні, іржаві, не мали багнетів), провіанту не вистачало, а через відсутність повних списків однодворців набрати вдалося лише 5 187 чоловік.³ На початку 1724 р. було прийнято укази з метою виправлення хибних кроків в організації полків. Так, 11 січня 1724 р. Сенат звільнив записаних в ландміліцію однодворців від сплати 4-гривненного збору на власне утримання, натомість залишивши їх у 7-гривненному подушному окладі,⁴ а 2 вересня 1724 р. наказав забезпечити полки озброєнням із резервів Військової Колегії.⁵

З відповідного законодавства випливає, що й на цьому етапі організації ландміліція також була далека від регулярних армійських

---

¹ О собрании на Украйне ландмилиции, по случаю военных приготовлений в Турции, и о снабжении ея вооружением и офицерами // АПС. – Т. 1. – С. 44.

² О составлении на Украйне Ландмилиции // ПСЗ. – Т. 6. – С. 809-810.

³ О комплекте полков регулярных и нерегулярных, о назначении офицерам денежного жалования и о ремонтной сумме на лошадей в драгунских полках // ПСЗ. – Т. 7. – С. 252-254.

⁴ О выключении из подушного оклада людей, взятых в ландмилицию // ПСЗ. – Т. 7. – С. 261.

⁵ О роспуске ландмилиции в дома, об отпуске для оной ружья и амуниции из Военной Коллегии и о платеже следующей за оные суммы из 4-гривненного сбора // ПСЗ. – Т. 7. – С. 345.

корпусів. Наприкінці 1724 р. стало ясно, що через фінансові негаразди повністю забезпечити нове військове утворення не вдається, тому вже зазначеним указом від 2 вересня 1724 р. дозволялося розпускати полки на зимовий період, разом з офіцерами, а 1 березня 1725 р. додатковим указом Сенату було заборонено у цей час використовувати однодворців на будь-яких роботах, що не стосуються їх служби.¹ Цим другим етапом організації ландміліції не закінчився – з 1725 до 1731 р. було видано ще дев'ять указів, з яких опубліковано лише два – від 6 листопада 1727 р. про іменування полків за місцем їх комплектування, а не за прізвищами командирів, та від 31 січня 1728 р. про призначення офіцерів до полків патентами Військової колегії.² Що стосується інших, то в них йшлося як про комплектування та озброєння ландміліції (укази від 30 квітня 1729 р. та два від 24 лютого 1730 р.), так і про призначення офіцерами окремих осіб (укази від 31 січня 1728 р., 15 квітня 1728 р., 23 грудня 1728 р., 23 лютого 1730 р.).³ Така законодавча активність пояснюється очікуванням наприкінці 1720-х рр. конфлікту з Туреччиною.

Початок третього етапу організації ландміліції, за відомостями законодавства, розпочався в 1731 р., і характеризувався не лише збільшенням кількості полків та реорганізацією їх структури, але й перетворенням нерегулярних прикордонних військ на конкретну територіальну одиницю. Реорганізація полків розпочалася з інструкції, наданої 15 січня 1731 р. генерал-майорам Тараканову та Дебрин'ї. Згідно з нею пропонувалося створити зі слобідських та українських державних селян 16 кінних та 4 піхотних полки, що були б поселені при Українській укріпленій лінії вздовж річок Берестової та Орелі. Забезпечення вони повинні були отримувати з 7-гривенного збору, у

---

¹ Об учреждении в Киевской и Азовской губерниях 6 ландполков... // ПСЗ. – Т. 7. – С. 422-423.

² Об именовании ландмилицких полков по названиям городов, а не по фамилиям полковых начальников // ПСЗ. – Т. 7. – С. 894-895; О даче на чины патентов Ландмилицких регулярных полков Штаб и Обер-Офицерам из Военной Коллегии, с означением, что произведены по заслугам // ПСЗ. – Т. 8. – С. 12.

³ О расположении и довольствовании провиантом Украинского корпуса // АПС. – Т. 2. – С. 187; О формировании ландполков и вооружении их с липских и тульских заводов безденежно // АПС. – Т. 2. – С. 201; О назначении генерал-квартирмейстера Федора Штофима полковником Украинского корпуса // АПС. – Т. 2. – С. 182. О даче на чины патентов Ландмилицких регулярных полков Штаб и Обер-Офицерам из Военной Коллегии, с означением, что произведены по заслугам // ПСЗ. – Т. 8. – С. 12; О назначении генерал-лейтенанта Владимира Шереметьева в Украинский корпус // АПС. – Т. 2. – С. 184; О назначении кавалергардского поручика Матвея Ливена и капитана Ламздорфа в украинский корпус, в драгунские полки, с повышением в чине // АПС. – Т. 2. – С. 185.

той час як за рахунок 4-гривенного передбачалося утримувати старі полки, зброю ж та амуніцію планувалося надати залишкову.¹

Цінні дані щодо чисельності полків нової ландміліції містять Штати від 22 січня 1731 р., згідно з якими регулярний кінний полк мав у своєму складі 1059 чоловік (з них 920 рядових, із січня 1732 р. зрівнялися за чисельністю з нерегулярними), нерегулярний кінний мав особовий склад у 1041 чоловіка (1020 рядових), регулярний піхотний складався з 1280 чоловік (1152 рядові, із січня 1732 р. кількість рядових була доведена до 1248 чоловік). Офіцерів у полки зачисляли за спеціальним наказом та записували на ранг нижче за армійські частини.² Прикладом останнього може слугувати іменний указ від 11 листопада 1731 р. про призначення двох офіцерів до складу ландміліції.³

Фінансові проблеми, недоліки, виявлені в процесі переходу полків на поселення при Українській лінії, докорінна зміна прикордонної ситуації на півдні України з поверненням у 1734 р. в російське підданство запорожців, а також загроза нової війни з Туреччиною стали причинами реорганізації ландміліції, умови якої викладені у іменному указі від 19 березня 1736 р. Утворений згідно з ним Український ландміліцький корпус мав складатися виключно з кінних полків, як через недобір до піхотних (із десяти нових полків, що мали бути набрані ще з 1731 р., було сформовано п'ять драгунських та лише чотири піхотних), так і через порівняно великі відстані між фортецями лінії та прагматичне міркування про те, що через нестачу коней драгун можна використати як піхоту. Чисельність полків теж зрівнялася – по 1077 чоловік (із них 880 рядових), із фінансуванням на матеріально-військове утримання (зброю, боєприпаси, амуніцію, фураж) 1897 крб. 44 коп. та на персональне жалування 11 472 крб. на рік.⁴

Із закінченням російсько-турецької війни 1736-1739 рр. урядова увага до організаційних питань існування Українського ландміліцького корпусу поступово зменшується: після 1736 р. аж до переходу Української лінії до складу Новоросійської губернії у 1764 р. в російському законодавстві ця проблема піднімалася лише у двох законодавчих актах. Указ від 28 вересня 1743 р. підтверджував

---

¹ О сформировании в Украине 20 полков из прежних служб городских дворян и прочих служивых людей, с предоставлением им прежних прав и преимуществ // ПСЗ. – Т. 8. – С. 360-364

² О содержании Украинских полков // ПСЗ. – Т. 8. – С. 368; Там само. – Т. 43. Ч.1. – С. 58

³ О распоряжении генералитета о назначении Гейна и Гейденриха к ландмилиции // АПС. – Т. 2. – С. 247

⁴ О учреждении Украинского Ландмилицкого корпуса и о правилах для устройства онаго предположенных // ПСЗ. – Т. 9. – С. 789

встановлений 1735-1736 рр. штат полків та порядок їхнього фінансування, а Сенатський указ від 16 квітня 1747 р. визначав, що візників, тимчасово направлених до ландміліції, варто утримувати за рахунок коштів полків.¹

Утворення Новоросійської губернії у 1764 р. змусило уряд переглянути статус Українського ландміліцького корпусу. Спочатку указом від 11 червня 1764 р. було засновано Єлизаветинську провінцію як частину Новоросійської губернії, у зв'язку з чим поселені при Українській лінії однодворці вилучалися з-під військового командування і набували статусу новоросійських військових селян за умови продовження збирання з них податків на утримання ландміліції. Але тривав такий стан недовго – уже 16 січня 1769 р. за поданням Військової Колегії ландміліцькі полки було переведено в стан регулярних піхотних та драгунських частин, чим і завершилася організаційна ліквідація цього специфічного територіально-військового утворення.²

Не менш чисельною групою законодавства є акти щодо комплектування ландміліції рекрутами та офіцерським складом. Остання проблема вперше розглядалася ще в іменному указі від 6 квітня 1726 р.,³ але значно більшої ваги у відповідних актах вона набула з поселенням полків при Українській лінії.

В інструкції Тараканову від 15 січня 1731 р. передбачалося набирати полки головним чином, із державних селян, причому заради якнайшвидшого збору кадрів пропонувалося записувати всіх, крім втікачів та приватних селян. Так, до складу полків дозволено було зачисляти безземельних селян (оскільки все одно передбачалося селити їх на лінії).⁴ Указом від 1 вересня 1733 р. передбачалося завершити комплектацію полків до березня 1734 р., але, як було вище

---

¹ О содержании Украинского ландмилицкого корпуса до разсмотрения воинских штатов, об облегчении однодворцов, на коих лежат повинности для содержания сего войска // ПСЗ. – Т. 11. – С. 901-908; О произведении денежного жалования и провианта набранным в Ландмилицкие поселенные полки извозчикам, пока оные для походу при сих полках пребудут // Там само. – Т. 12. – С. 690.

² Об Украинской линии Словено-Сербии, о состоящем за тою линиею поселении и о подчинении онаго к Новороссийской Губернии под единое право // ПСЗ. – Т. 16. – С. 795-799; О именовании Украинских и Закамских Ландмилицких полков, конных драгунскими, а прочих пехотными // Там само. – Т. 18. – С. 801.

³ О построении судов, исправлении артиллерийских орудий, укомплектовании офицерами ландполков // АПС. – Т. 2. – С. 25.

⁴ О сформировании в Украине 20 полков из прежних служб городовых дворян и прочих служивых людей, с предоставлением им прежних прав и преимуществ // ПСЗ. – Т. 8. – С. 360-364.

зазначено, повністю завершити цей процес не вдалося і до весни 1736 р., коли відбувалася реорганізація ландмілицького корпусу.¹

З актових матеріалів ПСЗ випливає, що місцева і центральна влада намагалася подолати проблему недоукомплектованості особового складу, обходячи встановлений порядок збирання рекрутів. Так, згідно з указом від 29 вересня 1733 р. Військова Колегія вимагала скерувати до ландполків ремісників (слюсарів, ковалів тощо), набраних з іноземців, але Сенат, з погляду відсутності окремої статті забезпечення, відмовив у цьому, натомість наказавши шукати майстрів серед рекрутів та забезпечувати їх із полкових сум.² Згодом командував слобідськими полками Шаховський, іменним указом від 7 червня 1733 р. призначений керувати ландмілицією замість тимчасово відкликаного до Петербургу фон Вейсбаха,³ запропонував звільнити з ландмілицьких кінних полків біля 1 600 нерегулярних пікінерів, набравши замість них полк з українців та поселити його під назвою Новоладозького при фортеці Св. Парасковії, однак Сенатським указом від 20 вересня 1734 р. ця ініціатива була відкинута, принаймні в частині поселення українців на Українській лінії.⁴

Прецедент доволі схожого характеру мав місце у поданні самого київського генерал-губернатора фон Вейсбаха, розглянутого Сенатом 4 вересня 1735 р. Вейсбах, керуючись інструкцією від 1734 р. про поселення втікачів із Польщі, намагався поселити при Українській лінії розкольників, на що відверто вороже відреагував командував ландполків Тараканов. Сенат підтримав останнього, зазначивши, поперше, що лінія знаходиться занадто близько до земель донських козаків, нібито схильних до розколу, а по-друге, що від розкольників «не токмо оборони, но паче всякой противности опасаться надлежит... также могут они... беглых людей и крестьян в те свои жилища принимать...».⁵ Показовим є те, що законодавча ініціатива щодо застосування альтернативних шляхів кадрового забезпечення ландмілиці походила не від командування полків, а від адміністрації території, населення якої несло тягар рекрутської повинності.

Виходячи з кількості відповідних законодавчих актів, розповсюдженням явищем, що негативно впливало на чисельність

---

¹ Об укомплектовании всех полевых, гарнизонных и ландмилицких полков // ПСЗ. – Т. 9. – С. 194-196.

² О распределении в Ландмилицкие полки мастеровых людей, выбирая их из самой ландмилиции или из вольных мастеров // ПСЗ. – Т. 9. – С. 220-221.

³ О высылке слобожан на линейную работу // АПС. – Т. 2. – С. 314.

⁴ Об отставке пикинеров, из ландмилицких полков, о сформировании вместо них нового полка их малороссийского народа и о поселении онаго / ПСЗ. – Т. 9. – С. 409.

⁵ О порядке разсылки беглых раскольников, о непоселении их в Украине и при Украинской линии, и о старании открывать их учителей // ПСЗ. – Т. 9. – С. 571-575.

поселених при Українській лінії військ, були, безперечно, втечі солдат, що набули особливого розмаху під час та по закінченню війни 1735-1739 рр. Згідно з іменними указами від 6 червня та 27 червня 1737 р., в умовах війни уряд намагався запровадити інститут підпомічників в Українському ландмілицькому корпусі, плануючи набрати ще 20 000 чоловік замість задіяних в армії однодворців. Однак вже указом від 24 червня 1739 р. було призначено спеціальну комісію під керівництвом генерал-майора Девіца для розслідування втеч з лінії щойно набраних підпомічників.¹ Двічі Сенат своїми указами від 11 січня 1738 р. та 7 жовтня 1743 р. оголошував необхідність негайної відсилки на місця служби однодворців-втікачів, оголосивши за їх утримання чи приховування штраф у розмірі 10 карбованців за людину, за умови провозу їх на лінію за кошт утримувачів. Про неефективність цих заходів яскраво свідчить текст того самого указу від 7 жовтня 1743 р., де наведено число втікачів – 10 425 чоловік (за штатами 1736 р. це дорівнювало особовому складу майже десяти ландмілицьких полків).² Сенатський указ від 27 жовтня 1747 р., крім репресивних заходів – кари за втечу з ландполків побиттям батогами та висилкою у віддалені місця на казенну працю, містить відомості про сприйняття владою явища дезертирства як свідомого протистояння урядовій політиці. Успішність та масштаби втеч пояснювалися тим, що однодворці «все имеют общее согласие и друг другу помогая, подговаривают свойственников и увозят», а також тим, що через свою схожість з українцями легко переховуються в їхніх домівках.³

В пізніших законодавчих актах також презентовані найрізноманітніші методи поповнення особового складу полків. Так, сенатським указом від 1 лютого 1745 р. наказувалося висилати на

---

¹ О выдаче гвардии майору Шипову 1000 рублей на ведение канцелярских дел и разъезды, по возложенным на него поручениям, о наборе 20 000 ландмилицких подпомошников, имеющим целью увеличение на Украинской линии числа людей, для охраны границ // АПС. – Т. 2. – С. 476; О содействии генерал-майору Ивану Шипову по набору в Украине и о высылке на границу 20 000 ландмилицких подпомошников, для прикрытия Украинской линии // АПС. – Т. 2. – С. 482; О командировании генерал-майора Девица в жилища ландмилицких подпомошников, для поимки и возвращения бежавших с военной Украинской линии людей, набранных из однодворцев Воронежской губернии, с поручением ему генерал-майору Девицу произвести следствие о причинах побега их // АПС. – Т. 2. – С. 595.

² О сыске беглых однодворцов, взятых в Ландмилицкие полки, и о наказании как укрывателей, так и тех, которые, зная о местах укрывательства, не донесут об оном // ПСЗ. – Т. 10. – С. 386-387; Об отсылке на Украинскую линию бежавших с оной однодворцев Белгородской и Воронежской губерний, из коих Ландмилиция состоит // Там само. – Т. 11. – С. 931-932.

³ О наказании поселеных при линии однодворцов за побеги и намерение уйти за границу кнутом и ссылкой в дальние города на казенные работы // ПСЗ. – Т. 12. – С. 894-895.

Українську лінію безземельних однодворців, яких було записано за поміщиками. 29 березня 1745 р. Сенат наказав навіть давати незаможним селянам підводи для більш швидкого переїзду.¹ Хибність такої політики визнавалася в указі від 6 лютого 1746 р., де зазначалося, що вислані часто повертаються назад при сприянні адміністрації полків, оскільки серед незаможних однодворців виявилось забагато старих та німечних, що «не токмо поселяться и обзаводятся не могут, но даже себе пропитание не добывают».²

Ще одним приводом для поповнення ландміліції, з наведених у відповідних актах, стало виявлення в 1745 р. на землях Гетьманщини у колишніх маєтках Меншикова російських селян, поселення яких в межах України було заборонено. Сенатським указом від 29 березня 1745 р. їх також відправили на Українську лінію, наказавши годних переписати у солдати.³ Наступний указ Сенату від 2 квітня 1747 р. стосовно негайної висилки на місця служби офіцерів, що були призначені до складу ландміліції, але перебувають у інших гарнізонах,⁴ то він засвідчує, що полки мали проблеми не лише з рядовим складом, що не дивно, зважаючи на нижче жалування офіцерів та повільність просування по службі порівняно з армійськими частинами. Про особливу гостроту проблеми комплектування офіцерами-фахівцями — артилеристами та інженерами, свідчить Сенатський указ від 22 грудня 1758 р.⁵

Частина актів щодо забезпечення ландміліції рекрутами мали непряму дію, оскільки вони були присвячені загальній політиці уряду щодо однодворців, але ми звертаємо на них увагу через те, що це законодавство безпосередньо впливало на чисельність та фінансування полків на Українській лінії. Зокрема, указом від 15 липня 1747 р. Сенат заборонив однодворцям вільно переходити на інші землі, крім пусток,

---

¹ О поселении безземельных однодворцов на Украинскую Линию и о переписи однодворцов и всякого звания людей, живущих на церковных землях и самих церковников // ПСЗ. – Т. 12. – С. 302-304; О даче подвод и кормовых денег однодворцам, отправляемым для поселения на Украинскую Линию // Там само. – Т. 12. – С. 352.

² О размещении безземельных однодворцов, годных в службу, в полки, престарелых и дряхлых в богадельни, и о приписке прочих способных еще работать, к семейным однодворцам // ПСЗ. – Т. 12. – С. 513-514.

³ О переводе Великокороссиян, не помнящих родства и живущих в Малороссии, для поселения на Украинскую линию, и об определении годных из них в военную службу // ПСЗ. – Т. 12. – С. 351-352.

⁴ Об определении отставных офицеров и статских чиновников на место обретающихся в Губерниях, при ревизии армейских, гарнизонных и Ландмилицких полков, Штаб, Обер и Унтер-Офицеров // ПСЗ. – Т. 12. – С. 679-680.

⁵ О содержании на Украинской линии при Инженерной должности Штаб, Обер и Унтер-Офицеров, по учиненному Генерал-Фельдцехмestром Графом Шуваловым штату // ПСЗ. – Т. 15. – С. 310.

на яких їм дозволяла селитися місцева адміністрація.¹ Судячи зі всього, головною причиною заборони було намагання спростити контроль за сплатою зборів даною категорією селянства, що йшли на утримання полків.

Про подальше зростання негативних явищ свідчить сенатський указ від 27 листопада 1756 р., що містив положення про створення спеціальної «Комиссии об рассмотрении однодворцев», очолюваної генерал-лейтенантом Ушаковим. Вона мала боротися з усім комплексом проблем, що заважали поповненню ландполків, зокрема, вступу однодворців замість ландміліції на службу до інших частин або ж на цивільні посади в губерніях, причому вони чинили активний спротив призову. Комісії пропонувалося переписати всіх, хто замість призначення до ландміліції записався у гарнізонні полки, а тих, хто перебував на цивільній службі, негайно відіслати на лінію.²

Подібним чином питання пропонувалося вирішити у сенатському указі від 10 березня 1757 р. Окрім негайної висилки на Українську лінію всіх втікачів за кошт тих, в чиїх маєтках чи землях вони перебували, уряд наказав також подбати про переселення однодворців-відставників, що після закінчення терміну служби оселилися в Україні та Слобожанщині, на старі місця проживання в Белгородській та Воронежській губерніях, імовірно, через несплату ними податків на нових землях. При цьому безземельних з числа відставників також наказувалося переселяти на лінію, разом з родинами, записуючи дітей до складу полків.³

Таким чином, із законодавчих джерел випливає, що проблема комплектування полків Українського ландмілицького корпусу існувала від початку до кінця даного етапу існування ландміліції, а більшість заходів центральної та місцевої влади, запропонованих у документах, були репресивного характеру та відзначалися порівняно малою ефективністю.

Ще одна група законодавчих актів щодо організації ландміліції розкривала питання грошового та натурального забезпечення полків.

Як впливає з законодавства, фінансування нового військового утворення початково встановлювалося шляхом запровадження згідно з

---

¹ О переходе однодворцов со своих однодворческих земель, без указа, на другие земли // ПСЗ. – Т. 12. – С. 719-722

² О неопределении однодворцов, кроме Ландмилиции, в другие полки или в статскую службу // ПСЗ. – Т. 14. – С. 682-683

³ Об отвозе беглых и своевольно от жилищ отлучившихся однодворцев держателям на свой кошт и о высылке живущих в Малороссии и в Великороссийских местах отставных Ландмилицких служителей на прежние жилища, или на Украинскую линию, под опасением, за неисполнение сего указа, ответственности по силе указа 1754 мая 13 дня // ПСЗ. – Т. 14. – С. 738-741

іменним указом від 7 травня 1722 р. спеціального податку з однодворців, причому за указом від 5 березня 1729 р. відати його збором призначався спеціальний обер-крігс-комісар.¹

Доволі докладно схему та розміри фінансування полків ландміліції визначали штати від 22 січня 1731 р.: для регулярного кінного полку річне утримання призначалося в розмірі 11 792 карбованців, нерегулярного кінного – 10 643 карбованці на рік, регулярного піхотного – 11 468 карбованців річного забезпечення.²

Частина законодавства містила також відомості щодо натурального забезпечення полків: іменні укази від 30 квітня 1729 р. та 24 лютого 1730 р. присвячено збиранню провіанту з селянських господарств для ландміліції, а указом від 9 серпня 1733 р. на слобідські полки покладалося забезпечення її кіньми.³

Більше уваги вирішенню проблеми утримання полків уряд приділяв після початку побудови Української лінії. Указом від 29 січня 1732 р. наголошувалося на необхідності забезпечити безперервний та вчасний збір 4-гривенного податку в Белгородській та Воронежській губерніях шляхом передачі з 1 лютого того ж року права нагляду за його збиранням безпосередньо командуванню полками.⁴ Але згідно з доповіддю генерал-майора Тараканова, процитованій у височайшій резолюції від 21 березня 1732 р., на початок лютого до ландміліції було набрано вже 8 008 чоловік, в той час як зазначених зборів ледь-ледь вистачало на утримання старих полків, через що той пропонував передати на їх потреби кошти 7-гривенного збору, у чому Сенат відмовив.⁵ Лише для новопризначених у полки офіцерів та лікарів було зроблено виняток –

---

¹ О расположении на однодворцов особого денежного сбора на ландмилицию // ПСЗ. – Т. 6. – С. 671; О поручении обер-крігс-комиссару Сухово-Кобылину заведовать в 1729 году 4-гривенным сбором с Азовской и Киевской губерний // АПС. – Т. 2. – С. 186

² О сформировании в Украине 20 полков из прежних служб городских дворян и прочих служивых людей, с предоставлением им прежних прав и преимуществ // ПСЗ. – Т. 8. – С. 360-364. О содержании Украинских полков // Там само. – Т. 8. – С. 368.

³ О расположении и довольствовании провиантом Украинского корпуса // АПС. – Т. 2. – С. 187; О формировании ландполков и вооружении их с липских и тульских заводов безденежно // Там само. – Т. 2. – С. 213; О сборе 1 000 лошадей для украинского корпуса // Там само. – Т. 2. – С. 320.

⁴ Об отсылке к генерал-майору Тараканову на содержание Украинских полков положенных на ландмилицию Белгородской и Воронежской губерний с однодворцев четырехгривенных денег // ПСЗ. – Т. 8. – С. 624; О присылке к генерал-майору Тараканову ведомостей о положенном на Ландмилицию четырехгривенном сборе и о доимке // Там само. – Т. 8. – С. 625.

⁵ О поселении Ландмилицких полков на линии // ПСЗ. – Т. 8. – С. 661-662.

Сенат указом від 4 серпня 1732 р. дозволив Військовій Колегії виплачувати їм прогонні гроші та авансувати жалування.¹

Цінні узагальнені дані щодо фінансування ландполків викладені в Сенатському указі від 12 жовтня 1732 р.: з 4-гривневого податку з однодворців ландміліція отримувала 125 622 крб. 60 коп., з податків Севської провінції – 49 195 крб. 54 коп. та зі зборів Сибірської губернії – 77 979 крб. 46 коп. на рік.² Контролював збір податків Генеральний крігс-комісаріат, в той час як власне виплатою жалування опікувався спеціально призначений комісар при Українській лінії.³ Згідно з указом від 12 лютого 1733 р. навіть генералітет у складі ландміліції мав отримувати зменшене проти армійських полків грошове утримання, що свідчить про визнання як Сенатом, так і Військовою колегією допоміжного характеру нового військового формування.⁴ Це підтверджує і залишковий характер негрошового утримання полків. Зокрема, за наказом Сенату від 9 березня 1733 р., порох та свинець для потреб української ландміліції мали відпускати з артилерійських запасів фортець, що опинилися за лінією, отже втратили своє оборонне значення – крок, безперечно, виправданий з погляду економії коштів, але непридатний для забезпечення реальної бойової самостійності прикордонних полків.⁵

Заплутаність та неефективність подібної системи грошового забезпечення підтверджується тим рівнем уваги, що приділявся ній у законодавчих актах. Так, в указі від 31 грудня 1734 р. Сенат вимагав від генерал-майора Тараканова врешті-решт навести лад у документації щодо збирання податків з однодворців, оскільки замість визначених у попередніх законах зведених сум у його доповідях подавалися фрагментарні та нечіткі дані про податки, то по окремих

---

¹ О выдаче офицерам и лекарям, определяемым в Ландмилицкие полки, жалования в зачет и прогонных денег // ПСЗ. – Т. 8. – С. 894-895.

² О назначении сумм на содержание Ландмилицких и Закамских гарнизонов, о приеме и употреблении этих сумм, о составлении оным ведомостей и присылке оных в Камер-Коллегии и Штатс-Контору, а подлинных книг и счетов в Генеральный Крігс-Комисариат // ПСЗ. – Т. 8. – С. 950-952.

³ Об употреблении назначенных в Ландмилицкие полки прежних служилых людей на линейную работу, и для строения слобод, о продовольствии их провиантом, о плате им заработных денег по Плакату и об определении во все Ландмилицкие полки по одному Обер-Комисару // ПСЗ. – Т. 9. – С. 21-23.

⁴ О производстве генералитету при Ландмилицких полках жалования, равного с окладом, получаемым офицерами тех полков // ПСЗ. – Т. 9. – С. 30

⁵ Об отпуске на Ландмилицкие полки пороха и свинца из Артиллерии, по рассмотрению Военной Коллегии // ПСЗ. – Т. 9. – С. 51.

слободах (таких, як Старі та Нові Водолаги), то по митних зборах окремих провінцій (Севської тощо).¹

Законодавство щодо створення Українського ландмілицького корпусу у 1736 р. свідчить, що схема його забезпечення в принципі залишалася такою ж, тобто зі спеціального податку, але водночас була дещо вдосконалена, оскільки в штатах корпусу чітко виписали суми, які мали сплачувати мешканці кожної приписної адміністративної одиниці. Скажімо, для міст Бахмутської провінції ці суми складали: для Маяків 440 карбованців, Тору 520 карбованців 30 копійок, для Бахмуту 4 133 карбованці 8 копійок на рік.²

Що стосувалося можливих додаткових джерел фінансування, то 19 березня 1736 р. командувачу Слобідськими полками князю Шаховському було наказано перечисляти залишки від слобідських зборів на потреби ландмілицького корпусу, причому у фіксованому розмірі в 20 000 карбованців на рік, тобто незалежно від реальних розмірів щорічного залишку.³ На виправдане незадоволення Шаховського таким рішенням вказує текст іменного указу від 6 травня 1736 р., що є відповіддю на його реляцію з приводу перерахування податків від 26 квітня. Указом підтверджувалася необхідність висилки визначеної суми для потреб ландмілиці, але Шаховському було дозволено у випадку нестачі залишків покривати недобір із коштів індуктного збору (спеціального податку з українського населення на утримання військ).⁴ Тоді ж з метою покращення стану фінансування ландполків згідно з іменним указом від 14 березня 1736 р. по відповідних провінціях організували слідство з метою виявлення причин затримки у зборі та перерахунку коштів.⁵

Зміни у змісті законодавства щодо матеріального забезпечення полків спостерігаються з середини 1730-х рр., тобто з поступовою втратою ними свого прикордонного статусу. Навіть у покликаному підвищити боєздатність полків указі від 19 березня 1736 р., яким було

---

¹ О положении на Украинские, Ландмилицкие и Закамские полки четырехгривенных с однодворцов и прочих служилых людей денег и о бытии тому сбору в ведении Генерального Кригс-Коммисариата // ПСЗ. – Т. 9. – С. 454-455.

² О учреждении Украинского Ландмилицкого корпуса и о правилах для устройства онаго предположенных // ПСЗ. – Т. 9. – С. 789; Т. 43. Ч. 1. – С. 213-244.

³ Об отпуске из собираемой в Малороссии и Слободских полках суммы, ежегодно на содержание Ландмилицкого Украинского корпуса по 20 000 рублей // ПСЗ. – Т. 9. – С. 789.

⁴ Об отсылке на содержание Ландмилицкого Украинского корпуса в год по 20 000 рублей из собираемой в Малороссии и Слободских полках суммы или из индуктного сбора // ПСЗ. – Т. 9. – С. 811.

⁵ О командировании на Украинскую линию майора Шипова, для осмотра оставшихся от похода ландмилицких полков и сообщении о последствиях сего осмотра ему, князю Шаховскому // АПС. – Т. 2. – С. 411.

реорганізовано структуру полків та вдосконалено систему фінансування, містилася така невійськова норма, як надання поселенцям при Українській лінії права вільної торгівлі харчовими припасами та вином, із сплатою спеціального податку в розмірі одного карбованця з двадцяти літрів вина.¹ Отже, уряд намагався компенсувати недоліки казенного забезпечення за рахунок розвитку економічної самостійності ландміліції.

З 1740-х рр. російське законодавство, присвячене питанням забезпечення ландполків, поселених при Українській лінії, набуває формального та обмежувального характеру. Так, Сенатський указ від 6 жовтня 1743 р. направляв кошти, отримані місцевими чиновниками у якості хабарів з однодворців і пізніше вилучені, до загальної суми подушного податку, замість повернення їх однодворцям.² Про обмеження прав військових поселенців свідчить указ від 24 вересня 1744 р., яким Сенат заборонив видачу шлюбних документів у ландполках за відсутності дозволу начальства на шлюб.³ Указом від 9 квітня 1745 р. було заборонено брати подвійні штрафи за вибулих між ревізіями селян, з однодворців, що несли податковий тягар утримання ландміліції⁴, а 6 жовтня 1748 р. Сенат заборонив включати в подушний оклад однодворців-відставників, на підставі того, що вони були виключені з нього при призові до ландміліції.⁵

Варто відзначити також ряд законодавчих актів, присвячених забезпеченню нематеріальних потреб полків. 25 жовтня 1740 р. за доповіддю князя Мініха було дозволено побудувати на лінії дві лютеранських капели в Рашківській фортеці та на лівому крилі, для задоволення духовних потреб іноземців, що служили на лінії.⁶ Це свідчить про порівняно велику кількість іноземних ремісників в складі

---

¹ О учреждении Украинского Ландмилицкого корпуса и о правилах для устройства онаго предположенных // ПСЗ. – Т. 9. – С. 789

² Об отсылке взисканных с разных чинов за взятки с однодворцев денег в Ландмилицкий комитет, о зачете оных тем однодворцам в подушный сбор, о взискании отлучных из Ландмилиции таковых же взяток, вычетом из их жалования // ПСЗ. – Т. 11. – С. 930-931

³ О невыдаче вечных паметей служащим в Ландмилицких полках, если не представят свидетельства от своего начальства о дозволении вступить в брак // ПСЗ. – Т. 12. – С. 228-231

⁴ О невзыскании за прописку и утайку душ двойных штрафных денег с тех однодворцов, которые содержат Ландмилицкие полки, и о наказании их за сие впредь по инструкции о ревизии // ПСЗ. – Т. 12. – С. 365-367

⁵ О невключении в подушный оклад отставленных от службы однодворцов, поселяющихся на местах прежнего своего жительства, если они освобождались от платежа подушных денег по особым указам // ПСЗ. – Т. 12. – С. 896-898

⁶ О позволении построить на Украинской линии две лютеранские капеллы // ПСЗ. – Т. 11. – С. 225

ландполків. Показово, що з початком опали Мініха указом від 29 листопада 1741 р. капели наказали перетворити на православні храми.¹ Ще одним актом з цієї групи є Сенатський указ від 13 серпня 1752 р. про відкриття на лінії шкіл для дітей однодворців. Відкрити їх планувалося у Тамбовському, Слобідському, Сфремовському, Орловському, Белевському та Козловському полках, набравши до кожної по 25 учнів. При цьому зазначалося, що у складі Ризького, Лівенського та Борисоглібського полків поселенців настільки мало, що відкриття шкіл там не виправдане, отже, і на початку 1750-х рр. існували проблеми з кадровим наповненням ландміліції. На утримання шкіл призначалося по 200 карбованців з полкових «питейних» зборів, а вчителями ставали ротні писарі та артилерійські офіцери.² Звісно, що за такого рівня організації школи не могли стати нічим іншим, як джерелом самозабезпечення складу полків – випускників мали екзаменувати на ротних писарів.

Таким чином, законодавство щодо утворення та функціонування ландміліції на території півдня України складає один з найчисельніших комплексів, у якому розкрито практично всі сторони життя полків. Переважання актів щодо комплектування ландміліції віддзеркалює важливий характер цієї проблеми. Головна частка неопублікованих іменних указів стосується призначення на посади окремих офіцерів та натурального забезпечення полків.

Порівняно невелика група актів стосується умов діяльності інших військових одиниць півдня України XVIII ст. Загалом її складають 20 законів, з яких найбільша частка – 12 документів стосується так званих «Українних полків» – сукупності регулярних частин російської армії, що несли службу на території півдня України. Вони охоплюють проміжок від 1707 до 1739 р., і прив'язані, як і все законодавство щодо охорони південних кордонів, до моментів загострення військового протистояння. Головні проблеми, якими уряд переймався у цих актах, були призначення командувачів та реорганізація полків (два укази від 17 грудня 1707 р., від 4 грудня 1712 р., від 20 та 28 січня 1713 р., 4 квітня 1723 р. та 9 січня 1737 р.).³

---

¹ Об обращении строящихся в Украине бывшим фельдмаршалом графом Минихом двух лютеранских кирох в грекороссийские церкви и о расследовании Сенатом вопроса о строящихся армянских церквях // АПС. – Т. 3. – С. 76.

² О учреждении на Украинской линии школ для обучения однодворских и ландмилицких малолетних детей // ПСЗ. – Т. 13. – С. 632-634.

³ О командировании в Украину майора Долгорукого с военными командирами и лицами, показанными в приложенной росписи // АПС. – Т. 1. – С. 9; О мерах по случаю неприяни турок и об отправке к апраксину в Украинский корпус сколько возможно донцов // Там само. – Т. 1. – С. 12; О распоряжениях Апраксину // Там само. – Т. 1. – С. 22; О сформировании на Украине армии и о положении подушной подати на украинцов

збирання рекрут (укази від 3 січня 1713 р., 15 січня 1720 р. та 7 лютого 1726 р.)¹ та забезпечення полків фуражем (іменні акти від 4 листопада 1720 р., 22 вересня 1733 р. та 26 листопада 1739 р.).²

Виділити з цієї групи варто законодавство щодо окремих військових одиниць. Фактично спеціальну увагу уряд надавав лише двом військовим одиницям – Сербському корпусу та Бахмутському батальйону (відповідно три та чотири укази). У першому випадку наявність спеціальних актів пояснюється іноземним характером сербської військової частини (докладніше ці акти ми проаналізуємо поряд з законодавством щодо Нової Сербії). Що стосується Бахмутського батальйону, то таку увагу з боку влади він привертав з погляду на те, що до середини XVIII ст. являв собою найбільш наближену до кордону регулярну військову частину, що до того ж захищала соляне виробництво провінції.

Серед актів щодо Бахмутського батальйону два закони від 31 травня 1726 р. та 22 липня 1728 р. присвячені комплектуванню його рекрутами, один від 29 лютого 1716 р. – підвищенню жалувannya його козакам, та останній від 27 жовтня 1748 р. – реорганізації його у Бахмутський кінний полк,³ тобто у них розкриваються проблеми, характерні для всієї сукупності актів щодо військових частин, що несли службу на території краю.

Остання група актів щодо військового захисту південних кордонів Росії стосується різноманітних настанов щодо самої прикордонної служби. У текстах розкривається сукупність заходів, що

// ПСЗ. – Т. 7. – С. 35; Об именовании казаков, переводимых от крепости Св. Анны к Азову – Азовскими // Там само. – Т. 10. – С. 12.

¹ О бытии царедворцам и городовым дворянам на службе для охранения Украины от неприятеля и о поставке в рекруты с 50 дворов по человеку тем помещикам, которые сами на службе быть не могут // ПСЗ. – Т. 5. – С. 3; О укомплектовании пребывающих на Украине полков // Там само. – Т. 6. – С. 116-117 О построении судов, исправлении артиллерийских орудий, укомплектовании офицерами ландполков // АПС. – Т. 2. – С. 27

² О закупке для войск 30 000 четвертей муки на Украине // АПС. – Т. 1. – С. 79; О мерах по заготовке провианта для Украинских магазинов // Там само. – Т. 2. – С. 351; О увольнении малороссийских и слободских полков от положенного на них содержания провиантом и фуражем драгунских и гарнизонных полков и об устройении для продовольствия тех полков магазинов // ПСЗ. – Т. 10. – С. 961.

³ О прибавке жалования Ротмистрам и казакам Бахмутской кампании // ПСЗ. – Т. 5. – С. 200-201; О укомплектовании Бахмутского батальона солдатами и о содержании оного из тамошнего соляного сбора // ПСЗ. – Т. 7. – С. 598-599; О бытии генерал-фельдмаршалу князю Голицину главным командиром украинского корпуса, и об укомплектовании рекрутами означенного корпуса, а также Воронежского, Киевского и Бахмутского гарнизонов // АПС. – Т. 2. – С. 166; О именовании Бахмутских, Пермских и Маяцких казаков Бахмутским конным казачьим полком, о назначении в оном полку комплектного числа людей, и о замещении вакантных мест свойственниками и детьми служащих в Бахмутском конном полку казаков // ПСЗ. – Т. 12. – С. 912-914.

застосовувались у разі загрози нападу з боку татар. Загалом до цієї групи належить лише 19 документів.

Найбільш ранній указ щодо прикордонної служби було видано 7 липня 1720 р., але він не містив ніяких конкретних пропозицій, крім наголошення на більшій обережності через донесення донських козаків про рух десятитисячної татарської орди на Кубань та Азов.¹ Натомість у подальших актах від 7 січня 1723 р. та 24 лютого 1724 р. найбільш популярним заходом було встановлення маяків, для попередження на випадок нападу татар, у смузі глибиною до 150 верст.² Серед інших пропозицій уряду щодо посилення кордонів була підготовка бударь (невеликих суден для транспортування військ по річках), як наголошували укази від 29 квітня 1723 р. та 6 квітня 1726 р.³ Також у першому з зазначених актів наявні плани щодо побудови рогаток для посилення укріплень прикордонних фортець, а у другому – щодо поповнення їх артилерією.

В указах від 8 березня 1723 р., 13 грудня 1728 р. та 27 серпня 1731 р. головну увагу надавали облаштуванню на кордоні форпостів для блокування втеч з російської території на землі запорожців.⁴ Зважаючи на час видання актів, а саме у моменти безпосередньої загрози військового конфлікту, то такі заходи, швидше за все мали позбавити потенційного ворога відомостей про підготовку військ, яку б той міг отримати від втікачів.

Таким чином, в актах російського уряду міститься доволі повна інформація щодо військового зміцнення південних кордонів Російської імперії в XVIII ст., головними складовими якого були побудова укріплень та фортець поряд з організацією прикордонних військових формувань. найбільш цілісний та докладний комплекс складають акти

---

¹ Об осторожность от набегов Татар // ПСЗ. – Т. 6. – С. 215-216.

² О предосторожности в случае нападения татар на границы Российския // ПСЗ. – Т. 7. – С. 21; О построении по всей Украине, для опасности от набегов татарских, специальных маяков и об определении к ним для караула людей // ПСЗ. – Т. 7. – С.26.

³ Об имени предосторожности от татарского и турецкого нападения, об употреблении собираемых с украинцов денег на конную ландмилицию, о изготовлении леса на палисады и прочее, о сделании бударь и о бытии Малороссийской Коллегии, Воронежскому Губернатору и Воеводе Белгородскому и Севскому ему послушными // ПСЗ. – Т. 7. – С. 51-52; О построении судов, исправлении артиллерийских орудий, укомплектовании офицерами ландполков // Арзив Правительствующего Сената. – Т. 2. – С. 27.

⁴ Об учинении во всех пограничных городах по рубежам застав и об определении на оные из полков офицеров для поимки беглецов // ПСЗ. – Т. 7. – С. 29-30; О бытии генералу Тараканову командиром в транжаменте, о наблюдении ему за поведением казаков и о разбирательствах ему спор между русскими, татарами и турками, о высылке беглых из мест его ведомства и о назначении к нему переводчика и прочих служителей // Там само. – Т. 8. – С. 118-119; О наблюдении на форпостах, чтобы русские люди за границу в Крымскую область не перебежали // Там само. – Т. 8. – С. 541.

щодо організації та функціонування на півдні Гетьманщини ландміліції, а також щодо побудови Української лінії, при цьому обидва комплекси частково пересікаються.

За етапами існування ландміліцьких полків акти розподілені дуже нерівномірно. Це чітко відбиває рівень значення даного військового утворення для російського уряду в кожний конкретний проміжок часу. Якщо на початкових етапах організації ландміліції та побудови Української лінії в законодавчих актах головну увагу уряд надавав питанням фінансування та правил сторожової служби, то по завершенню побудови лінії головною темою документів були проблеми комплектування та внутрішнього життя полків. Подібну тенденцію не можна пояснити лише завершенням та бездоганим функціонуванням полкової структури та системи грошового забезпечення – про їх недоліки і після 1738 р. в законодавстві наявні конкретні свідчення. Такий розподіл актів властивий швидше для територіально-адміністративної одиниці, ніж для суто військового формування, яким повинна була стати ландміліція. Але оборонна функція виявилася сильно девальвованою після повернення запорожців у 1734 р. до російського підданства. З цього часу Українська лінія перестала бути захисним прикордонним утворенням, поступово перетворившись у авангард державної колонізації південноукраїнських земель, передусім козацьких. Пізніше за подібним сценарієм почалося створення масових поселень з іноземців – Нової Сербії та Слов'яносербії, що також мали невелике військове, але дуже важливе політичне значення.

Достатньо велику частину урядових актів присвячено побудові та функціонуванню як окремих фортець, так і цілої Української укріпленої лінії, причому комплекс документів щодо останньої значно вирізняється як кількісним, так і якісним складом. Вони розкривають не лише власне структуру системи укріплень лінії, але й дозволяють визначити джерела фінансування її будівництва, а також шляхи забезпечення робочою силою. При вивченні даного різновиду джерел також доволі чітко простежується протиріччя поглядів на оборонну політику щодо території краю місцевої адміністрації та центральної влади.

Актам щодо інших фортець (частково і для Української лінії в пізніший період функціонування) властива спорадичність та ситуативний характер. Переважна більшість актів з цієї тематики стосується ремонту укріплень в моменти загострення зовнішньополітичної ситуації або ж навіть початку війни. Дослідивши матеріали законодавства, постанов та доповідей Сенату, можна впевнено твердити, що у мирний час навіть основні фортеці, що мали

стратегічне значення для всієї системи оборони південного кордону держави, виявлялися занедбаними та поступово руйнувалися. У випадку Української лінії значне зменшення кількості присвячених їй актів після 1734 р. пояснюється не лише завершенням будівництва головних її елементів, але й втратою нею прикордонного характеру, а відповідно – військового значення.

Цінність актів щодо захисту південних кордонів підвищує наявність у текстах багатьох з них доповідей та «мнень» місцевої російської адміністрації, оскільки переважна частка актів приймалася саме на їх основі. Важливою рисою є доволі розповсюджені протиріччя думок місцевої та центральної влади у політиці щодо півдня України, що дозволяє об'єктивніше її оцінювати.

Неопубліковані у першому ПСЗ акти з даної тематики складають близько 41% від загального числа документів, що є найбільшим співвідношенням з усіх інших тематичних груп. Переважна більшість неопублікованих актів стосується діяльності регулярних військових частин на території краю, призначення до них окремих офіцерів та реконструкції чи побудови окремих укріплень.

2.2. Російські урядові акти щодо військово-землеробських поселень на півдні України. До середини XVIII ст. майже вся територія Півдня України залюднювалася виключно за рахунок народної колонізації. Винятком були лише землі Бахмутської провінції, що офіційно входили до складу Російської імперії. Цілком вірогідно, що така ситуація не задовольняла правлячі кола російської держави, які прагнули до контролю за південноукраїнськими землями, водночас не покладаючись у справі колонізації на місцеве населення, яке вважалося нелояльним. Виходом із такої ситуації повинні були стати військово-землеробські поселення з іноземців, засновані на північних кордонах Запорозжя – Нова Сербія та Слов'яносербія, що мали зміцнити межі держави, водночас блокувавши природний відтік населення на територію Січі.

Проблеми організації сербських військових поселень на півдні України в XVIII ст. доволі широко вивчалися дослідниками історії краю. Частково ці питання розглядалися у праці А. Скальковського, який вважав військово-землеробську колонізацію за найбільш ефективний та прийнятний її різновид, через що дослідник занадто перебільшував значення сербських поселень для освоєння території регіону.¹

---

¹ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823. – Одесса, 1836-1838. – Ч.1-2; його ж. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850-1852. – Ч. 1-2.

Невелику розвідку присвятив Новій Сербії Є. Загоровський¹, а у 1920-ті рр. до її вивчення звертався М. Ткаченко.² У сучасній історіографії півдня України серед праць по цій проблематиці широким використанням матеріалів законодавства відзначаються дослідження В. Пірка та О. Посунько, у меншій мірі – В. Подова.³ Взагалі варто визнати, що це найбільш досліджена на сьогодні група російського законодавства щодо території півдня України XVIII ст.

Комплекс російській урядових актів, присвяченого Новій Сербії та Слов'яносербії, є доволі компактним через нетривалий час існування поселень як окремих адміністративних одиниць – від запрошення сербів у 1751 р. до утворення Новоросійської губернії у 1764 р. У складі цього масиву джерел виділяються кілька тематичних груп документів, типових для державної колонізаційної політики того часу, а саме присвячених таким проблемам, як комплектування поселень та відведення земель переселенцям, обмеження прав місцевого населення, визначення юридичного та економічного статусу колоній, надання певних економічних пільг тощо.

Загалом комплекс нараховує 74 акти, з яких переважна частина, а саме 64 документів, стосується Нової Сербії, і лише 10 актів відносяться до Слов'яносербії. Типологічний аналіз актів виявляє такий їх розподіл:

- іменні – 25;
- жалувані грамоти – 1;
- Сенатські – 46 указів;
- інструкції – 2 (у тому числі одна затверджена Сенатом).

Таке переважання Сенатських указів не пов'язане конкретно з даною групою законодавства, оскільки для часів правління Єлизавети, на яке й припадає більша частина даних документів, роль Сенату у законодавчій діяльності взагалі можна вважати домінуючою. Однак варто звернути увагу на той факт, що у комплексі, що аналізується, дуже мало актів, що мали у своїй основі законодавчу ініціативу місцевої влади – крім власне «Прошений» Хорвата та Шевича з Прерадовичем, акти видавалися на основі пропозицій центральної адміністрації, що не надто орієнтувалася у ситуації на півдні України, або ж за поданням сербського командування, що дбало передусім про

---

¹ Загоровский Е.А. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 87-89.

² Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорозьких землях у 1752 р. // Україна. – 1926. – №. 2-3.

³ Пірко В.О. Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст. – Донецьк, 1993. – 64 с.; Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998. – 80 с.; Подов В.И. Слов'яносербия. – Луганск, 1998. – 120 с.

свої власні інтереси, чим можна пояснити деякі недоречності, пов'язані з організацією поселень іноземців.

Що стосується хронологічного розподілу актів, то у ньому можна простежити дві виражені групи – 1751-1756 рр. (45 актів) та 1760-1763 рр. (22 акти). Перша з них пов'язана з етапом організаційного оформлення як Нової Сербії, так і Слов'яносербії, друга ж – зі спробами реформування адміністративної системи військових поселень та шляхів їх комплектування населенням після того, як з'ясувалася низька ефективність колоній в сфері оборони та господарського освоєння краю.

До зазначеної сукупності актів щодо сербських поселень середини XVIII ст. варто додати й невеликий комплекс законів, яким було започатковано практику запрошення іноземців православного віросповідання на військову службу до Росії, оскільки сформовані з них частини охороняли саме південні кордони.

Цей процес було започатковано Маніфестом від 16 квітня 1702 р., яким проголошувався дозвіл на в'їзд до Росії іноземним офіцерам та представникам творчих професій.¹ Що ж стосувалося представників південнослов'янських та балканських народів, то вперше вони потрапили на російську службу, коли волоського князя Д. Кантемира з його людьми грамотою від 13 квітня 1711 р. царський уряд прийняв у своє підданство.²

Сформований у 1723 р. на Слобожанщині Сербський гусарський полк став першим утворенням з іноземців, що мав відношення до Південної України – з 1724 р. він прикривав праве крило Торської лінії, а указом від 19 травня 1732 р. сербів переселили на територію поряд з Українською лінією, що тільки-но почала будуватися.³ У той же час із матеріалів законодавства випливає, що через проблеми з комплектуванням полк не був етнічно однорідним – згідно з іменним указом від 12 березня 1733 р. було дозволено приймати до Сербського полку українських козаків.⁴ І хоча указом від 3 вересня 1733 р. було оголошено додатковий набір, документ містить дані, з яких випливає,

---

¹ О вызове иностранцев в Россию с обещанием им свободы вероисповедания // ПСЗ. – Т. 4. – С. 192-195

² Диплом, данный валахскому князю Д. Кантемиру о принятии его в российское подданство со всем его княжеством, с предоставлением титула владетельного воеводы Князя Валахского и о дозволении ему в случае нужды выехать в Россию // ПСЗ. – Т. 4. – С. 659-662

³ О поселении служащих в Сербском гусарском полку сербов в Украине и о содержании их на счет казны // ПСЗ. – Т. 8. – С. 822

⁴ О позволении в случае нужды комплектовать Сербския роты одними Малороссийскими молодыми казаками // ПСЗ. – Т. 9. – С. 51

що із загальної чисельності у 600 чоловік у полку було лише 197 сербів.¹

Власне ж до формування військових поселень з іноземців на півдні України російський уряд приступив у 1751 р. Найбільш масовою групою актив є укази щодо адміністративної організації нових поселень. Базові умови утворення Нової Сербії розглядалися у пунктах «Прошення» Хорвата, процитованих у іменному указі від 24 грудня 1751 р. Згідно з ним планувалося утворення двох гусарських та двох пандурських полків із сербів, чисельністю по 4 000 чоловік, що виконували б роль прикордонної міліції. Поселенню повинні були відвести смугу земель на північних рубежах Запорозжя, від Кам'янські фортеці до польського кордону, з облаштуванням слобод на відстані від 6 до 8 верст одна від одної, обумовлювалася також побудова фортеці за допомоги місцевого населення. Полкам також установлювалося жалування та забезпечення зброєю.²

Умови «Прошення» були в тому ж порядку затверджені указом Сенату від 29 грудня 1751 р. та викладені в жалуваній грамоті Хорвату від 11 січня 1752 р.³ Характерною рисою документів є невинуватий оптимізм Хорвата щодо комплектування полків – він обіцяв привести 3000 чоловік, хоча в документі зазначено, що сам він прибув до Києва з командою всього у 218 сербів.

Наділення землею поселян та фінансування Нової Сербії чітко було сформульовано в інструкції генерал-майору Глібову від 3 лютого 1752 р. За зразок розподілу наділів було взято ландміліцію, і за указом землі надавали залежно від чину – від 20-30 чвертей рядовому до 100 чвертей капітану, виключення з норм робилося для священників. Що ж до грошового забезпечення, то полкам одноразово виплачувалося приблизно по 27 260 карбованців на закупку зброї та амуніції (щорічно по 840 карбованців), а щорічне фінансування залежало від статусу полку – від 24 до 35 тисяч карбованців у мирний час і від 104 до 155 тисяч карбованців під час бойових дій.⁴ Згідно з указом від 29 травня 1752 р. дозволялося селити у Новій Сербії

---

¹ О вызове Сербов на службу в Гусарский полк, и об удовольствовании их окладом из Малороссийских доходов по прежнему // ПСЗ. – Т. 9. – С. 196-199.

² О принятии в подданство Сербов, желающих поселится в России и служить особыми полками... // ПСЗ. – Т. 13. – С. 552-558.

³ О поселении на Российских границах приходящих Сербов // ПСЗ. – Т. 13. – С. 570-577; Об учреждении двух гусарских и двух пандурских полков, о даче им земель, жалования, привилегий и прав, о именовании новозаселенной ими страны Новою Сербиею, а сделанного там укрепления крепостию Св. Елизаветы // Там само. – Т. 13. – С. 581-585.

⁴ О поселении в Заднепровских местах прибывших с Генерал-Майором Хорватом Сербов и других народов // ПСЗ. – Т. 13. – С. 599-605.

відставників з російських гусарських полків з умовою переходу на службу їх дітей, для них норма земельного забезпечення була зрівняна із загальною¹, а для священників та вдів згідно з указом від 2 липня 1752 р. розміри наділу коливалися від 25 до 30 чвертей.² Така щедрість у розподілі землі, імовірно була викликана повільними темпами комплектування полків південнослов'янським населенням. Намагаючись попередити порушення при масовій земельній роздачі, Сенат спеціальним указом від 2 липня 1752 р. оголосив про надання землі російським чиновникам у Новій Сербії лише у тимчасове користування.³

Матеріали законодавства також демонструють певну невизначеність та поверховість у підході до відмежування земель. Якщо затверджений Сенатом указ від 23 березня 1752 р. на основі пропозиції Глібова про надання землі поротно, а не персонально⁴ був швидше намаганням спростити роботу місцевої адміністрації, то визначення південного кордону Нової Сербії «лінією на карті, поданій до Сенату», провувало потенційні земельні суперечки між запорожцями та сербами.⁵

Про масштаби відмежування земель йдеться в указі від 21 вересня 1752 р., яким до звичайних ротних смуг-наділів розміром у 8 та 6 верст завширшки додавалися двоверстові смуги для штабних рот та чотириверстова – для роти генерал-майора Хорвата.⁶ Але вже 20 листопада 1752 р. іменним указом було оголошено, що нових вихідців із Сербії, а саме людей Шевича та Прерадовича, варто поселити в інших місцях (спочатку пропонувалося обрати для них якусь із ділянок кордонів Гетьманщини, неприкритих ландміліцією).⁷ Роль у прийняття такого рішення відіграла не лише можлива нестача

---

¹ О приеме в Новую Сербию для поселения бывших в Российской службе в Гусарских полках иностранцев, веры православной // ПСЗ. – Т. 13. – С. 654-655.

² О имени в Новой Сербии запасной земли для вдов и сирот служилых людей, о раздаче земель священникам уравнительно с вахмистрами, а церковникам наряду с рядовыми // ПСЗ. – Т. 13. – С. 680-681.

³ Об отводе земель в Новой Сербии прикомандированным к оному поселению Русским чиновникам во временное, а не в вечное владение // ПСЗ. – Т. 13. – С. 681.

⁴ О раздаче земель поротно поселенным рядовым и офицерам, принятым в подданство России Сербам и другим православной веры выходцам // ПСЗ. – Т. 13. – С. 624-625.

⁵ О поселении Сербских и других православной веры приходящих в Русское подданство народов, в местах, означенных в данной ему Глебову инструкции // ПСЗ. – Т. 13. – С. 625-626.

⁶ О прибавке в Новую Сербию одной Гусарской роты, где Генерал-Майор Хорват жительство иметь будет, земли еще по две версты к предположенным 10 верстам // ПСЗ. – Т. 13. – С. 705-706.

⁷ О продолжении поселения Сербов, в отведенных им Заднепровских местах... // ПСЗ. – Т. 13. – С. 729-731.

землі у Новій Сербії, але й особисте несприйняття Хорватом потенційних суперників.

За відомостями, поданими в указі Сенату від 29 травня 1753 р., Шевич та Прерадович спочатку претендували на поселення не лише у Новій Сербії, але й на території від гирла р. Самари до Бахмутської фортеці, тобто землях Орільської паланки Війська Запорозького, але уряд відвів їм менш залюднену територію між річками Бахмутом, Луганню та Донцем. У новоствореному поселенні планувалося розмістити до 5 000 чоловік, а у разі зростання населення відводити межі колонії на південь, тобто за рахунок козацької землі.¹ Згідно з іменним указом від 13 травня 1754 р. ця територія отримала назву Слов'яносербії.²

Наступним кроком уряду в організації військових поселень на межі запорозьких земель стало утворення за Сенатським указом від 9 листопада 1753 р. Новослобідського козацького полку у 20-верстній смузі на південь від кордонів Нової Сербії, з метою поселення там зігнаного з власних земель місцевого населення, яке здебільшого подалося на Запорожжя.³ Про масштаби втеч можна дізнатися із сенатського указу від 8 лютого 1754 р., у якому зазначалося, що, згідно з доповіддю Глібова, із будівництва фортеці Св. Єлисавети та форпостів у Новій Сербії «казаков весьма много бегаёт», а при будівництві лишився лише 41 робітник із Гадяцького та Лубенського полку, через що від гетьмана Розумовського вимагалось вислати нову партію робітників.⁴ Знов таки про втечі йдеться в указі від 11 травня 1754 р., присвяченому оголошенню амністії дезертирам з Угорського гусарського полку, за умови повернення на службу. При цьому в документі наявний перелік, з яких саме полків зафіксовані втечі. В ньому зазначено 43 дезертири, у тому числі й з Нової Сербії,⁵

---

¹ О распоряжениях по поселению Сербов Шевича и Прерадовича с их единоземцами между Бахмутом и Луганью // ПСЗ. – Т. 13. – С. 840-844.

² О предоставлении генерал-майору Прерадовичу и его фамилии офицерам, а также и Шевичу старшинства в чинах и жаловании со времени прибытия их в Россию; об именовании отведенной им для поселения от Бахмута до Лугани земли Славяно-Сербию, в отличие от Новой Сербии, занимаемой командой генерал-майора Хорвата, и о дозволении офицерам служить, по желанию их, в той или другой команде // АПС. – Т. 3. – С. 292.

³ О принятии в Новую Сербию, с ведома тамошнего командира, вольных людей, желающих быть в услужении, на сколько времени кто похочет, с обязательством // ПСЗ. – Т. 13. – С. 923-925.

⁴ О наряде определенного числа казаков для работ и для прикрытия крепости Св. Елисаветы // ПСЗ. – Т. 14. – С. 29-30.

⁵ Об объявлении дезертирам Венгерского Гусарского полка, чтобы они, не опасаясь наказания, выходили из-зи границы для поселения в Новой Сербии // ПСЗ. – Т. 14. – С. 72-73.

що підтверджує відтік не лише місцевого населення, але й сербських колоністів уже через неповні два роки існування полків.

Про кадрові проблеми полків свідчать і укази від 9 серпня та 1 вересня 1754 р., якими дозволялося приймати на поселення до Нової Сербії старих та малолітніх сербів, що мали отримувати спеціальне одноразове забезпечення, а також приймати до Новослобідського полку росіян, що переходили з Польщі.¹ Через ці ж проблеми ремісників (ковалів та ложових майстрів, тобто зброярів) згідно з поданими в указі від 22 серпня 1755 р. відомостями, довелося висилати до військових поселень з Тульських заводів.²

У тому ж 1755 р. дещо було змінено систему фінансового забезпечення полків. Як відомо з попередніх указів, офіцери у Новій Сербії не отримували грошей на провіант, оскільки цей різновид забезпечення замінювався наданням відповідних земельних наділів. Таким чином, факт видання 21 грудня 1755 р. сенатського указу про виплату порцій та рацій свідчить про те, що серби не спромоглися завести у своїх полках більш-менш ефективного господарства, не дивлячись на всі надані пільги.³ Уряд навіть відмовився запровадити збір з указів на призначення командирів, через відсутність у офіцерів коштів на його сплату.⁴ Також через зростання рівня дезертирства з сербських полків указом від 7 серпня 1756 р. було запроваджено позбавлення втікачів грошового утримання, як на час відсутності у поселені, так і перебування під арештом.⁵

Організація полків вимагала облаштування церковних справ, однак у законодавстві вони презентовані порівняно слабо. Стосовно власне церков, то згідно з указом Сенату від 9 серпня 1754 р., заборонялося вивозити з території Нової Сербії церковні будови, побудовані місцевим населенням, при його висилці до Новослобідського полку, натомість там для їхніх потреб повинні були

---

¹ О поселении выходящих из-за границы в подданство России престарелых и малолетних Сербов, на остаточных ротных землях вновь заводимого для них поселения, с дачею им единовременно денег и всего нужного для обзаведения // ПСЗ. – Т. 14. – С. 191-192; О дозволеннии выходящим из-за границы беглым, ничем не обязавшемся, людям селиться во вновь заводимом казачьем поселении // Там само. – Т. 14. – С. 214.

² О производжении слесарям и ложевым мастерам, находящимся в Ново-Сербских гусарском и пандурском полках, жалования наравне с рядовыми тех полков // ПСЗ. – Т. 14. – С. 412.

³ О дозволеннии определенным в Ново-Сербсии полки чинам порционных и рационных денег // ПСЗ. – Т. 14. – С. 487-488.

⁴ О невзыскании пошлин с указов на определение командиров, в учрежденныя в Новой Сербии слободы, впредь до указа // ПСЗ. – Т. 14. – С. 412-413.

⁵ О вычете жалования за все время отлучки у военнслужащих Ново-Сербского корпуса... // ПСЗ. – Т. 14. – С. 606.

облаштувати церкви за казенний кошт.¹ Ще два укази пов'язані з умовами релігійного життя. Зокрема, 3 жовтня 1756 р. Сенат підпорядкував Слов'яносербію Белгородському архієрею, врахувавши його близькість до полків, хоча сам Бахмут із провінцією на той час ще відносився до Воронежської єпархії,² а указ від 22 вересня 1760 р. заборонив генерал-лейтенанту Хорвату самовільно призначати та звільняти священників.³

В цілому з матеріалів законодавства випливає, що приблизно з середини 1750-х рр. центральна влада починає надавати меншого значення сербським поселенням, особливо як військовим одиницям. Про це свідчать укази про відкликання чільних посадовців, що відали розміщенням поселенців: 4 квітня 1756 р. – генерала Глібова з Нової Сербії та 21 жовтня 1756 р. – генерала Бібікова з Слов'яносербії.⁴ Що ж стосувалося військового боку існування поселень, то невеликі гусарські формування за актами від 24 грудня 1756 р. та 1 травня 1757 р. відходили у розпорядження регулярних армійських частин, тобто уряд все менше переймався ними як прикордонними формуваннями, пересвідчившись у їх неефективності.⁵

Загалом, за матеріалами законодавства з 1760 р. постать Хорвата все більше привертала увагу центральної влади через його численні зловживання службовим становищем. В указі від 7 вересня 1760 р. розглядався конфлікт між Хорватом та далматським єпископом Канцаревичем, через що його людей довелося переміщувати у Слов'яносербію.⁶ За конфліктом на церковному ґрунті, викладеному у вищезгаданому указі, 14 листопада 1760 р. Сенат розглянув чергову скаргу на Хорвата. Результатом стала заборона

---

¹ О построении церквей в новозавоидимом Сербском поселении из казенных сумм // ПСЗ. – Т. 14. – С. 191.

² О поручении духовных дел в Словено-Сербии ведомству белгородского архирея // ПСЗ. – Т. 14. – С. 636

³ О неотрешении Генерал-Лейтенанту Хорвату определенных от Синода и Епархиального Архирея духовных персон самовластно... // ПСЗ. – Т. 15. – С. 516-519

⁴ О переводе из Новой Сербии, вследствие приостановления там постройки крепости Святой Елизаветы, генерал-поручика Глебова в Санкт-Перетбург... // АПС. – Т. 3. – С. 319; О переводе из Славяно-Сербии инженера генерал-майора Ильи Бибикина, согласно представлению генерал-фельдцехмейстера графа Петра Шувалова... // АПС. – Т. 3. – С. 333

⁵ Об отправке в команду генерал-фельдмаршала Степана Апраксина потребного числа гусар из Новой Сербии... // АПС. – Т. 3. – С. 336; О расположении формируемого генерал-фельдмаршалом Петром Шуваловым обсервационного корпуса близ российской границы... // АПС. – Т. 3. – С. 342

⁶ Об увольнении за границу далматского епископа Симеона Канцаревича для перевода в Россию семейств далматских, вступивших в российскую службу... // АПС. – Т. 3. – С. 444

йому звільняти офіцерів у полках без відома Військової Колегії¹, а вже в указі від 20 листопада 1760 р. розглядалася скарга на фінансові зловживання Хорвата.² Логічним наступним кроком із боку уряду виглядало призначення 25 жовтня 1761 р. спеціальної комісії на чолі з полковником Спичинським для інспектування полків Нової Сербії.³ Трохи згодом Сенат указом від 28 листопада 1761 р. наказав Хорвату обмежити візити сербів до Війська Донського, а також заборонив купувати за кордоном товари, які вироблялися і в Росії.⁴

Врешті решт 11 червня 1763 р. іменним указом Нову Сербію було передано у відомство Військової Колегії, а Хорвата знято з посади та віддано під слідство за хабарництво, використання коштів не за призначенням та відсутність успіхів у розвитку поселень (останнє звинувачення явно було використано для зняття з уряду відповідальності за проблеми колонії через обмежувальну політику влади по відношенню до місцевого населення). Новому командувачу Мельгунову наказувалося скласти план залучення поселенців до колонії.⁵

За доповідями Мельгунова було видано 22 березня 1764 р. указ про утворення на базі Нової Сербії Новоросійської губернії,⁶ а 22 липня того ж 1764 р. і Слов'яносербію разом з Українською лінією перетворили на Катеринінську провінцію нової губернії,⁷ чим і закінчилася не надто вдала спроба залюднення півдня України за рахунок іноземців.

Серед законодавства, присвяченого організації військових поселень, певну цінність складають відповідні штати, а саме розпис призначених для фортеці Св. Єлизавети матеріалів та зброї від 31 березня 1754 р., а також штати сербських полків і Новосербської

---

¹ О предоставлении Генерал-Лейтенанту Хорвату об отставке Офицеров Македонских и Болгарских Гусарских полков в Военную Коллегию // ПСЗ. – Т. 15. – С. 563-564

² О размотрении в Сенате жалобы серба Стояна Крага на генерал-поручика Хорвата о неудовлетворении его за расходы, сделанные по вызову в Россию служивых иностранных людей // АПС. – Т. 3. – С. 449

³ О учинении инспекторского смотра поселяющимся в Новой Сербии полкам и о освидетельствовании поселенных в таких местах семейств // ПСЗ. – Т. 15. – С. 638-642

⁴ О подтверждении Генерал-Лейтенанту Хорвату, чтобы как можно меньше и реже посылать людей в область войска Донского... // ПСЗ. – Т. 15. – С. 834

⁵ О принятии в Новую Сербию на поселение выходцев из Польши беглых... // ПСЗ. – Т. 16. – С. 297-299

⁶ О именовании Новосербского селения Новороссийской губернией, о поселении в оной полков, двух гусарских и пикинерского, о плане раздачи земель к их заселению // ПСЗ. – Т. 16. – С. 657-667

⁷ О назывании Словено-Сербии провинциею Екатерининскою, о подчинении оной Новороссийской Губернии и о принятии желающих тут селиться Малороссиян // ПСЗ. – Т. 16. – С. 842-843

канцелярії від 9 березня 1759 р. та Новомиргородського гарнізону від 13 червня 1760 р.¹ Для документів цього типу характерна надзвичайна докладність: у штатах полків наводиться не лише чисельність особового складу та призначеного для утримання полків жалування, але й розписана кількість предметів матеріального забезпечення – зброї, мундирів тощо. Втім, саме через цю надмірну та позбавлену цінності докладність, штати полків досі залишаються практично поза увагою дослідників.

Таким чином, російські урядові акти, присвячені проблемам організації та утримання Нової Сербії та Слов'яносербії, розкривають, головним чином питання комплектування та фінансування полків (16 указів), наділення колоністів землею (про що йдеться у 10 указах), а також внутрішнього адміністрування (9 документів). Практично повна відсутність актів, де б йшлося про господарчий розвиток колоній, примушує визнати неможливу самодостатність Нової Сербії як військово-землеробського поселення.

У комплексі актів щодо утворення військових колоній з іноземців також виділяється економічна складова, оскільки, на відміну, від попередніх часів, Нова Сербія та Слов'яносербія засновувалися не лише як військові одиниці, але й повинні були сприяти економічній колонізації визначених для них земель. Характер представлених у документах норм свідчить про намагання уряду встановити контроль за торговельними потоками між Гетьманщиною, Запорозжям та Польщею. У ратифікації статей Хорвата 29 грудня 1751 р. Сенат надав сербам право на безмитну внутрішню торгівлю та вивіз товарів до Гетьманщини з платою відповідних митних зборів², але поселення ще доволі довго було неспроможне виробляти власну продукцію, проте специфіка нового поселення обумовлювала швидше контрольну роль Нової Сербії, що так і не стала виробником сільськогосподарської продукції. За такого становища у адміністрації поселення існувала велика спокуса перейняти на себе і функції митного контролю, однак Сенат послішив згідно з указом від 27 липня 1752 р., разом із висилкою до колонії 5 000 карбованців мідною монетою для покращення грошового обігу, заборонити стягувати будь-які збори з українців, що проїздили з

---

¹ О штатном положении для содержания мастеровых, оружия и амуниции при построении крепости Святой Елизаветы // ПСЗ. – Т. 43. Ч. 1. – С. 286-293; О дополнительных штатах Хорватова и Панлурского гусарских полков о об учреждении Канцелярии при Новомиргородском шанце, с наименованием онаго Канцеляриею Новосербского поселения // Там само. – С. 370-372; Штат Новомиргородского гарнизона // Там само. – С. 378-382.

² О поселении на Российских границах приходящих Сербов // ПСЗ. – Т. 13. – С. 570-577

товарами з Польщі.¹ Втім, на контрольній функції Новосербського поселення уряд наполягав, указом від 6 липня 1753 р. наказавши полкам подавати відомості про всіх, хто виїздив до Польщі чи прибував з неї.² Сенатський указ від 27 липня 1753 р. містить рапорт Хорвата, на підтвердження пильності його полків, про затримання у Глинському шанці 19-ї роти фальшивомонетника з Гетьманщини.³ Хоча з донесення випливає випадковість затримання злочинця та нездатність запобігти спробі його самогубства, адміністрація Нової Сербії намагалася переконати уряд у своїй ефективній діяльності.

Доволі докладні дані про торгівлю і збори у Новій Сербії та Слов'яносербії подано в сенатському указі від 24 вересня 1756 р. Згідно з ним, за поданням Хорвата у полках було дозволено торгівлю вином за умови сплати збору у полкові каси, але полковникам, підполковникам та майорам було надано право використовувати у своїх полках із шинків та м'ясних лавок половину зборів на власні потреби, нібито для харчування офіцерства. За таким же принципом було встановлено оподаткування виноторгівлі і в Слов'яносербії, але сума збору була визначена за узгодженням із податками Бахмутської провінції – карбованець з відра.⁴ Умови торгівлі вином у Новій Сербії було змінено лише указом від 16 жовтня 1762 р., коли уряд заборонив ввіз до сербських полків, Гетьманщини та Запорожжя «польського вина».⁵ Також 1760 р. спеціальним сенатським указом від 23 травня було підтверджено безмитний продаж товарів для задоволення власних потреб Нової Сербії, повторне оголошення якого знадобилося через спроби оподаткування на митницях коней, що купувалися адміністрацією полків.⁶

Таким чином, комплекс економічного законодавства щодо сербських військових поселень включає 7 актів, що свідчить про недостатню увагу уряду до господарчого розвитку військових поселень. Фактично влада обмежилася наданням лише певних

---

¹ Об отпуске в Новую Сербию единовременно мелких денег для внутреннего между обывателями обращения, и о даче льготы поселенцам от платежа пошлин // ПСЗ. – Т. 13. – С. 688-689.

² О объявлении в Полковую Канцелярию, как о въезжающих в Новую Сербию, так и о выезжающих из оной, и о непропуску оттуда без билетов за границу // ПСЗ. – Т. 13. – С. 859-860.

³ О невывозе из-за границы фальшивой монеты под Российским чеканом // ПСЗ. – Т. 13. – С. 866-867.

⁴ О содержании в Словено-Сербии винокурных заводов, и о дозволении продавать в шинках вина и другие напитки оптом // ПСЗ. – Т. 14. – С. 642-626.

⁵ О невыпуске простого вина на продажу из Польши в Малороссию, в Сечу Запорожскую и в Новую Сербию // ПСЗ. – Т. 16. – С. 82.

⁶ О невзымании пошлин с пригоняемых из Малороссии в Новую Сербию лошадей на продажу // ПСЗ. – Т. 15. – С. 475.

економічних пільг поселенцям (4 укази) та наданням їм контрольних функцій по відношенню до традиційних торговельних потоків регіону (3 укази).

Законодавство, присвячене організації Нової Сербії та Слов'яносербії, є цінним джерелом щодо обмежувальної політики російського уряду по відношенню до місцевого населення земель, відведених під поселення. Хорват у своєму «Прошенні» спеціально наголошував на моноетнічності свого поселення через прагнення забезпечити на його території виключність свого юридичного контролю.¹ Сенат не лише з готовністю підтвердив дане прохання, що перешкоджало вільному заселенню території на кордонах Польщі та Запорозжя, але й пішов дещо далі. Якщо Хорват пропонував не селити у Новій Сербії нікого, крім сербів, то уряд при ратифікації наголосив на виселенні звідти осілого місцевого населення², пізніше дозволивши указом від 3 лютого 1752 р. відкласти депортацію, аби не підривати до початку переселення сербів економічного потенціалу краю.³ Навіть дозволивши указом від 24 квітня 1752 р. приймати до Нової Сербії представників інших народів, Сенат спеціально оговорив нерозповсюдження цього дозволу на українських селян – втікачів із Польщі⁴, підтвердивши 19 жовтня того ж 1752 р. права на поселення у Новій Сербії лише сербів, болгар, македонців та волохів.⁵

Цікаві статистичні дані щодо ситуації з заселенням земель до організації сербських полків містить іменний указ від 20 листопада 1752 р. з результатами перепису місцевого несербського населення – 3 170 дворів вихідців з Гетьманщини, 195 дворів вихідців із Польщі та 643 двори старожилів.⁶ Незважаючи на попередні укази, вихідців із Польщі уряд не став повертати за кордон, запропонував переселити їх на схід.

Суворя заборона на поселення стосувалася також поляків, які після висилки українців прибували як торговці та допоміжні працівники (будівельники, конюхи тощо) до Нової Сербії. Згідно з

---

¹ О принятии в подданство Сербов, желающих поселится в России и служить особыми полками... // ПСЗ. – Т. 13. – С. 552-558.

² О поселении на Российских границах приходящих Сербов // ПСЗ. – Т. 13. – С. 570-577

³ О поселении в Заднепровских местах прибывших с Генерал-Майором Хорватом Сербов и других народов // ПСЗ. – Т. 13. – С. 599-605.

⁴ О принятии на поселение и в вечное подданство добровольно приходящих народов из Польской, Турецкой и других Держав, и о смотреии, чтобы беглые и преступники вместе с ними не приходили // ПСЗ. – Т. 13. – С. 638-639.

⁵ О допущении селится в Новой Сербии выходцам только из Молдавии, Валахии, Македонии и Сербии, а не из других каких народов // ПСЗ. – Т. 13. – С. 716-717

⁶ О продолжении поселения Сербов, в отведенных им Заднепровских местах... // ПСЗ. – Т. 13. – С. 729-731.

указом від 2 червня 1753 р. місцевій владі строго заборонялося не лише селити вихідців із Польщі у полках, але й навіть занадто тривалий час користуватися їх працею в сільському господарстві.¹ Видно, що польське населення Правобережжя в нових адміністративних одиницях сприймалося урядом як потенційна небезпека.

Однак урешті-решт через небезпеку відходу місцевого українського населення на землі Запорозжя та нестачу робочої сили в полках, російська влада пішла на певні поступки, що, втім, стосувалися лише старожилів та вихідців із Польщі. Указом від 9 листопада 1753 р. їх дозволено було розселяти у так званому Новослобідському полку.² Також українцям було надано право найматися на роботу на території сербських полків, але не поселятися там. Згодом, за указом від 1 вересня 1754 р., з переліку місцевих жителів, що підлягали виселенню, вилучили ремісників, «по совершенной у них по новости сего селения нужде».³ Отже, місцевих українців у Новій Сербії сприймали головними чином як засіб для облаштування поселення.

Подібним було ставлення сербів та місцевої влади і до козаків, надісланих для охорони поселень та побудови фортець. За скаргою гетьмана Розумовського було видано сенатський указ від 4 квітня 1760 р., де зазначалося, що козаків використовують у землеробстві, при випасі худоби тощо, на що і була накладена урядова заборона.⁴ Того ж дня іншим сенатським указом знов було підтверджено заборону на поселення українцям із Гетьманщини на території як Нової Сербії, так і Новослобідського полку, причому виселенню підлягали й ті, хто вже встиг записатися до пандурських полків.⁵

Схожа заборона містилася і в указі від 10 травня 1760 р., яким дозволялося приймати на службу у якості денщиків українців, що

---

¹ О недопущении Польских подданных, приезжающих в Новую Сербию для продажи припасов и для работ, селиться и иметь в оной долговременное жительство // ПСЗ. – Т. 13. – С. 844-845.

² О принятии в Новую Сербию, с ведома тамошнего камандира, вольных людей, желающих быть в услужении, на сколько времени кто похочет, с обязательством // ПСЗ. – Т. 13. – С. 923-925.

³ Об объявлении дезертирам Венгерского Гусарского полка, чтобы они, не опасаясь наказания, выходили из-зи границы для поселения в Новой Сербии // ПСЗ. – Т. 14. – С. 72-73.

⁴ О неупотреблении находящихся в Новой Сербии Малороссийских казаков и лошадей их в партикулярные услуги // ПСЗ. – Т. 15. – С. 463.

⁵ О непозволении селиться в Новой Сербии Малороссиянам // ПСЗ. – Т. 15. – С. 463.

переходили з Польщі, але не з Гетьманщини чи Слобожанщини.¹ Постійність та жорсткість подібних заборон наводить на думку, що приток українських поселенців був не менш постійним, що підтверджується і пізнішими матеріалами законодавства. Так, у сенатському указі від 14 серпня 1761 р. поряд із дозволом селитися у Новослобідському полку волохам, знову наказувалося виявлених у поселеннях українців вислати «куда кого следует», що повинні були засвідчити спеціальні відомості.²

Поряд із протидією українцям уряд надавав пільги іншим категоріям переселенців, зокрема, указом від 5 червня 1761 р. російським втікачам із Польщі було надано шестирічне звільнення від оподаткування³, а 16 жовтня 1762 виключні права на торгівлю у фортеці Св. Єлизавети було надано групі розкольників на чолі з Ф. Сенковським.⁴

Утворення у 1764 р. Новоросійської губернії та Катеринінської провінції означало скасування національних обмежень на поселення на території нових адміністративних утворень та знаменувало собою кінець військового етапу колонізації південноукраїнських земель.

Отже, етнічній політиці російського уряду щодо Нової Сербії та Слов'яносербії всього присвячено п'ятнадцять указів, з них обмежувальний характер по відношенню до місцевого українського населення мали дев'ять актів, і в семи з загального числа указів розглядалися питання надання пільг переселенцям із Польщі. Такий розподіл підтверджує думку про спрямованість колонізаційної політики Росії на послаблення ролі народного освоєння краю та намагання максимально контролювати ці процеси.

Загалом комплекс російських урядових актів щодо заснування та розвитку на півдні України військових поселень із іноземців складає 74 укази за 1751-1764 рр., а також три акти, що містять матеріали штатів полків. Хронологічно, як вже зазначалося, вони розподілялися нерівномірно, але якщо на першому етапі (1751-1756 рр.) головну увагу уряд надавав земельному питанню та сприянню переселенню іноземних колоністів, то в останні часи своєї активності влада дбала в

---

¹ О поселении генерал-Лейтенату Хорвату и всем Новосербского корпуса офицерам на определенных им землях, выходящих из-под Польской границы Малороссии // ПСЗ. – Т. 15. – С. 472.

² О дополнительных правилах для казачьего поселения за рубежом Новой Сербии // ПСЗ. – Т. 15. – С. 770-771

³ О вызове из Польши Российских беглецов, о поселении их при крепости Св. Елизаветы и о даровании им льготы на шесть лет и других выгод // ПСЗ. – Т. 15. – С. 724-725

⁴ О положении в 40-алтынний оклад поселившихся и вновь поселяющихся раскольников при крепости Св. Елизаветы, о бытии им в ведомстве тамошней Гарнизонной Канцелярии и об исключительном их праве на торговлю // ПСЗ. – Т. 16. – С. 79-80

основному про заборону на поселення українців та обмеження адміністративних прав власне сербських полків, аж до їх повної реорганізації. Така еволюція, а також мала частка активних джерел урядового походження, що стоуються економічного розвитку колоній свідчить про провал спроб колонізації регіону за рахунок створення поселень із непристосованих до умов ведення господарства на Півдні України народів.

Це ж підтверджується наявністю вагомої частки активів, присвячених утворенню та умовам заселення Новослобідського полку на запорозьких землях. Виходячи з інформації, що міститься в проаналізованих документах, поява даної адміністративної одиниці була пов'язана з небажанням російської влади втратити контроль за українським населенням, що підлягало висилці з території Нової Сербії. Водночас формування військової козацької одиниці разом з побудовою фортеці Св. Єлизавети (у той час як власне на території сербської колонізації такого потужного укріплення не було створено) доводить, що уряд від практично від початку реального розселення іноземних поселенців сумнівався у їх військовому потенціалі та здатності захистити кордони від татарського нападу. Зважаючи на співвідношення відомостей про практичну діяльність сербських колоній у матеріалах урядових актів, то за пріоритетну мету утворення цих поселень слід вважати не стільки захист південного кордону від татар, скільки контроль над торгівлею та переміщенням людей у західному (польському) та південному (запорозькому) напрямках.

Порівняно широка представленість у загальному комплексі законодавства з даної теми активів щодо обмеження прав місцевого українського населення свідчить про намагання утворити на території півдня України військову адміністративну одиницю з саме іноземним етнічним складом, що відіграла б роль противаги народній колонізації краю і стала б центром російського впливу. Натомість казати про успішність цієї політики неможливо, виходячи з наявних у законодавчих актах відомостей про розміри дезертирства поселених представників балканських народів та стосовно дозволу на поселення у Новій Сербії українців з Польщі.

2.3. Запорозька Січ в російських актах XVIII ст. Оскільки на протязі всього XVIII століття зовнішня політика Російської імперії була в основному зорієнтована на Причорномор'я, це викликало протидію не лише Кримського ханства та Туреччини, але й Запорозжя. Політичні, економічні та культурні протиріччя між традиційним козацьким укладом та російською військово-

бюрократичною системою не могли не викликати певне неприйняття з боку місцевого населення. У свою чергу, уряд не збирався миритися з існуванням на величезній ділянці південного кордону адміністративної одиниці, влада якої занадто часто й відверто демонструвала незалежні і прямо протилежні російським погляди на майбутнє цих земель. Офіційна ж позиція щодо запорозьких земель найчіткіше була викладена у маніфесті про зруйнування Січі від 3 серпня 1775 р. – нібито землі, зайняті козаками, належать їм незаконно, адже “они в самом своем бытии не имели законного начала”.¹

Проблеми протистояння російського та запорозького фактору на півдні України доволі широко висвітлені у історіографії. Масив відповідного законодавства був активно застосований в якості джерела у роботі А. Скальковського, присвяченій Новій Січі.² Питанням визначення кордонів запорозьких земель велику увагу надавав Д. Яворницький, як в загально-історичних, так і в історико-географічних працях.³ Крім того, ним було виявлено та опубліковано частину актів з цього питання, що не увійшла до «Повного зібрання законів...». Частково також проблеми територіального протистояння козацтва з місцевою та центральною російською владою на актових матеріалах були вивчені А. Шимановим та В. Бедновим.⁴ У радянській історіографії цих питань торкнувся й В. Голобуцький.⁵ Н. Полонською-Василенко ряд праць було присвячено боротьбі козацтва за свої права, в тому числі спеціальну статтю – аналізу Маніфесту про зруйнування Січі 1775 р.⁶

Законодавчі акти, присвячені стосункам Коша та російського уряду, складають доволі специфічний комплекс джерел, що характеризуються нерівномірністю розподілу документів, обумовленою як перебуванням козаків під турецьким протекторатом в 1711-1734 рр., так і певною невизначеністю правового статусу запорожців після повернення їх у російське підданство в 1734 р., а

---

¹ Об уничтожении Запорожской сечи и о причислении оной к Новороссийской Губернии // ПСЗ. – Т. 20. – С. 190-193

² Скальковский А.А. История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч. 1-3.

³ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – К., 1991. Т. 3. – 560 с.; його ж Вольности запорожских казаков: историко-топографический очерк. – СПб, 1890.- 386 с.

⁴ Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений. – Екатеринбург, 1914. – 48 с.

⁵ Голобуцький В.О, Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775). – К., 1961. – 404 с.

⁶ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 45-106; її ж. Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734-1775 рр.) // Там само. – Т. 2. – С. 7-28; її ж. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей // Там само. – Т. 1. – С. 138-185.

також автономією Коша, територія якого фактично не належала Росії аж до 1775 р. З цих же причин козацтво згадувалося у російському законодавстві швидше ситуативно, у зв'язку з конкретними подіями в регіоні. Загалом хронологічно ці документи можна розподілити на три групи – періоду Старої Січі (до 1709 р.), періоду турецького підданства (1711-1734 рр.) та часів Нової Січі (1734-1775 рр.). Тематичні ж групи актів в кожному з періодів мали свою специфіку та кількісне співвідношення.

Загалом комплекс російського законодавства, що безпосередньо визначало урядову політику щодо Січі, складають 37 актів (серед них 9 не увійшли до складу ПСЗ), що охоплюють період 1702-1775 рр. Певний стосунок до проблеми мають і інші документи, зокрема дипломатичні угоди, які нами вже було розглянуто. За походженням і функціями акти можна класифікувати таким чином:

- маніфести – 2;
- грамоти – 9;
- іменні (у тому числі Височайше затверджені доповіді) – 11;
- сенатські укази – 15.

Звертає на себе увагу велика кількість порівняно нетипового для комплексу урядових джерел щодо півдня України архаїчного різновиду актів – грамот, що пов'язано з увагою, яку козацтво привернуло у часи Петра I через події Північної війни. Також зазначимо, що у цьому тематичному комплексі наявні два Маніфести – 1709 р. та 1775 р., що також є доволі рідкісною групою законодавства. З усіх інших тематичних комплексів маніфести входять лише до дипломатичних актів і пов'язані з оголошенням війни Туреччині. При цьому обидва маніфести щодо Запорозжя фактично видані з одного й того ж приводу – зруйнування Січі у відповідні роки, однак за змістом вони не подібні один до одного.

Тематично акти розподіляються на такі підгрупи:

- обмеження території Вольностей – 10 актів;
- юридичні питання існування Січі – 7;
- забезпечення козаків жалуванням – 4;
- умови торгівлі на території Січі – 4.

В окрему групу ми виділяємо акти, видані у 1702-1710 рр. і пов'язані з подіями Північної війни та підтримкою запорожцями І. Мазепи. Всього до неї належить 11 документів (з них 8 грамот), що мають приблизно однаковий зміст. Також окремо варто розглядати Маніфест від 3 серпня 1775 р., оскільки він являє собою унікальний акт, що містить оцінку російською владою самого факту існування козацтва.

Отже, ми виділяємо акти щодо Старої Січі за 1700-1709 рр. у окрему групу, окрім двох дипломатичних документів, пов'язаних із завершенням у 1700 р. російсько-турецької війни. Маємо на увазі Константинопольський мирний трактат від 3 липня 1700 р., що своїм 6-м артикулом оголошував для козаків свободу промислів на Дніпрі та інших ріках дніпровського басейну, а 8-м передбачав відповідальність російського уряду за напади козаків на татар.¹ Другий указ безпосередньо пов'язаний з цією угодою. Грамотою кошовому отаману Костю Гордієнку від 27 липня 1705 р. уряд закликав козаків сприяти дяку Є. Українцеву, що прибув з метою розмежування правобережної ділянки російсько-турецького кордону. З тексту документу випливає, що запорожці заявили про свої права на землі за Дніпром аж до узбережжя Чорного моря, і попередили дяка, що не дозволять йому проводити кордон, що «чинится имеет ко утеснению Низового войска всяких промыслов звериных и рыбных», на що уряд заперечував належність цих земель Кошу, нагадавши про взяття російсько-українськими військами Кизикермена та Тавані.² Таким чином, питання обмеження козацьких володінь виникло практично з моменту розповсюдження російською владою свого впливу на Причорномор'я.

Всі інші законодавчі акти цього періоду тим чи іншим чином стосуються війни Росії зі Швецією. 9 січня 1708 р. було видано грамоту до української старшини та козаків, у тому числі й запорожцям, які перейшли на бік шведів, із наказом негайно повертатися у свої рідні місця під загрозою смертної кари.³ Перенесення бойових дій на територію України та виступ Мазепи проти Росії стали причиною видання одразу чотирьох указів від 1-го, 7-го, 9-го та 12-го листопада 1708 р., зміст яких не дуже різнився. Прагнучи залучити запорожців на свій бік, російський уряд поряд із прокляттями на адресу Мазепи та оголошенням новим гетьманом І. Скоропадського, обіцяв підтвердити давні права та свободи козаків, простивши навіть тих, хто добровільно повернеться від ворога.⁴

---

¹ Трактат, заключенный в Царьграде с Турецким Султаном Мустафою II Российскими посланниками Украинцовым и дьяком Черодеевым... // ПСЗ. – Т. 4. – С. 66-72

² О вспоможении и содействии Думному дьяку Емельяну Украинцеву, посланному на Днепр для отвода границы // ПСЗ. – Т. 4. – С. 310-311

³ О подтверждении им возвращения в дома свои, под опасением за неисполнением сего, смертной казни и проклятия // ПСЗ. – Т. 4. – С. 183-184

⁴ Грамота, данная запорожскому войску на избрание нового Гетьмана на место изменившего России гетмана Мазепы, с обнадеживанием подтвердит оному войску все его права и привилегии // ПСЗ. – Т. 4. – С. 424-425; О бежавших с изменником Мазепой малороссийских старшинах и всего звания людях, о прощении их и возвращении им имущества и чинов, если оставив шведов, прибегнут с раскаянием к российскому

Останню грамоту з цього комплексу, на ім'я наказного отамана Конеловського, було видано вже під час маршу російських військ на Січ – 17 травня 1709 р.¹ Але, як відомо, запорожці не виправдали сподівань Петра I. Уже після зруйнування Січі, 26 травня 1709 р., було видано грамоту, що оголосила всіх запорожців, які не повернуться до Росії, зрадниками.²

Отже, до часів Старої Січі належить 8 актів стосовно запорожців, із яких шість безпосередньо зв'язані з подіями Північної війни.

Час, коли козаки перебували під турецькою протекцією, цілком виправдано знайшов відбиття ще у меншій кількості російських законодавчих актів. Загалом з 1710 до 1734 рр. запорожці згадуються лише в чотирьох актах, із яких два являли собою дипломатичні угоди і вирішували питання державної належності земель Війська Запорозького. Так, Константинопольський трактат від 5 квітня 1712 р., що ратифікував умови Прутського миру від 15 липня 1711 р., у третьому розділі містив положення про перехід не лише Січі, але й усіх козацьких земель до турецької юрисдикції. Документ зазначав, що «Его Царское Величество весьма руку отнимает от казаков с древними их рубежами, которые обретаются по сю сторону Днепра, и от их мест и земель и фортец и местечек, и от полуострова Сечи...».³ Ця ж умова викладена і в Адріанопольському трактаті від 13 червня 1713 р., також у третій статті.⁴

Ще два російські укази цього періоду підтверджували вкрай негативне ставлення влади до запорожців у зазначений час. В інструкції генерал-майору Чернишову «Об управлении Азовскою губерниєю» від 22 квітня 1725 р. у розділі сьомому пропонувалося наказувати купцям, що їхали до Криму, не мати жодних контактів із запорожцями під загрозою суворого покарання. Це ж стосувалося і татарських купців, яким також заборонялося мати у складі торгових валок козаків. Восьмий розділ указу скасовував пропуск на російську

государю и о наказании их в противном случае смертью // Там само. – Т. 4. – С. 425-426; О вооружении против короля Шведского и о предостережении малороссийского народа от коварных обещаний изменника гетьмана Мазепы // Там само. – Т. 4. – С. 426-431; О предании за измену малороссийского гетьмана Мазепы проклятию и об избрании на его место Ивана Скоропадского // Там само. – Т. 4. – С. 431-432

¹ Грамота к наказному кошевому атаману Кирику Конеловскому и всему войску Запорозькому // Письма и бумаги императора Петра Великого. – М., 1950. – С. 181-184

² Об измене Запорозьских казаков // ПСЗ. – Т. 4. – С. 452-457

³ О возобновлении и подтверждении постановленного при реке Прут 12 июля 1711 г. мирного договора... // ПСЗ. – Т. 4. – С. 824-829

⁴ О перемирии между обоими империями на 25 лет, о выводе из Польши всех российских войск в два месяца, о невступании в дела Польского правительства... // ПСЗ. – Т. 5. – С. 36-43

територію «казаков изменников запорожцев», не надавши дозволу губернатору навіть на приймання явки з повинною.¹ Подібний указ від 13 грудня 1728 р. наказував генералу Тараканову, майбутньому командувачу ландміліцією, жодним чином не пропускати козаків через кордон та не допускати втеч селян до «зрадників».² Отже, законодавство цього часу стосувалося запорожців лише опосередковано, але мало виключно обмежувальний характер.

З поверненням козаків у російське підданство в 1734 р. відповідним чином трансформувалося й законодавство. Серед головних груп законодавства періоду Нової Січі, наявні документи щодо всіх визначених нами тем – правового становища Коша, розмежування земель Запорозьких Вольностей, виплати козакам жалування та харчового забезпечення, торгівлі тощо. Зазначимо, що жодна з тематичних груп актів даного періоду не вирізняється з поміж інших за чисельністю. Увагу привертає і прийняття запорожців до російського підданства без відповідного законодавчого оформлення процедури та звичної в таких випадках урочистості. Повернення козаків, що двадцять років вважалися зрадниками, в умовах загострення відносин з Туреччиною, відбулося поспіхом, через що адміністративний статус Запорозжя пізніше викликав ряд складних проблем.

Передусім варто розглянути проблему забезпечення козацтва. Фінансові питання розглядалися у сенатському указі від 4 серпня 1742 р., згідно з яким замість надання Війську Запорозькому у якості жалування певної кількості товарів, встановлювалося грошове забезпечення, у сумі, визначеній у 1734 р., тобто 4 600 карбованців на рік, за умови наявності й натурального виду утримання – 1 000 чвертей борошна на рік, що мало передаватися з Кременчуцьких магазинів.³ Згодом у відповідних актах ця проблема підіймалася ще кілька разів. Зокрема, 10 травня 1759 р. сенатським указом розмір жалування з фондів Штатс-контори було збільшено на дві тисячі і доведено до 6 660 карбованців на рік зі збереженням старого розміру хлібного постачання.⁴ Також до цієї групи належить іменний указ від

---

¹ Об управлени Азовскою губернією // ПСЗ. – Т. 7. – С. 454-458

² О бытии генералу Тараканову командиром в транжаменте... // ПСЗ. – Т. 8. – С. 118-119.

³ О повсегодном отпуске жалования деньгами из штатов Конторы войску Запорозькому всему вообще, как Кошевому Атаману, Старшине и Куренным Атаманам, так и другим из их товарищества // ПСЗ. – Т. 11. – С. 656-657.

⁴ О прибавке денежной суммы Запорозькому войску на жалование и прочие потребности // ПСЗ. – Т. 15. – С. 347-348.

25 червня 1742 р. про надання Кошу тисячі карбованців на добудову Покровської січової церкви.¹

Також 21 грудня 1761 р. Сенат розглянув подання гетьмана Розумовського, переданого до уряду писарем І. Чугуєвцем, де зазначалося, що через збільшення чисельності козацтва Січ не могла задовольнити всі потреби лише за рахунок наданого з казенних магазинів борошна та круп. Також зазначалося, що хліб, який привозився з Польщі, скуповувався головним чином жителями Нової Сербії та Новослобідського козацького полку, а купці приїздили до Січі лише для закупки солі та риби. І хоча початково уряд намагався відмовитися від збільшення жалування з погляду на бойові дії, указом все ж оголошувалося надання додаткового забезпечення у розмірі ще 300 чвертей борошна, одночасно дозволивши безперешкодно купувати козакам хліб у Новій Сербії та фортеці Св. Єлизавети.²

Доволі докладно питання забезпечення Війська Запорозького розглядалося в указі Сенату від 29 серпня 1765 р. Згідно з наведеними у ньому відомостями, грошове утримання встановлювалося у розмірі 7 579 карбованців 47 копійок на рік, жалування провіантом складалося з 1000 чвертей борошна (на 302 карбованці) та 81 чверті й 2 четвериків крупи (майже на 191 карбованець). Оскільки Кошу надавався також свинець для куль (1,65 крб/пуд) та порох (3,65 крб/пуд), то з урахуванням вартості провозу та митних зборів, планувалося із залишкових військових сум виділити на потреби Запорозжя майже 2 596 карбованців.³

Таким чином, у законодавчих актах наявні відомості як щодо розмірів казенного грошового утримання Нової Січі у різні періоди її існування, так і головних проблем, пов'язаних з економічною залежністю Кошу, особливо після розбудови смуги військових поселень, що відділили козацтво від Гетьманщини.

Близькою за тематикою, кількістю та змістом є група указів, що регулювали умови торгівлі на території Запорозжя. Показовим щодо стану товарообігу є указ Сенату від 28 квітня 1755 р., що був реакцією на скаргу кошового Григорія Федорова від 21 січня того ж року, у якій

---

¹ О выдаче, согласно ходатайству кошевого атамана Запорожского Войска со старшиною, 1000 рублей, на строение на Сечи церкви Покрова Пресвятой Богородицы // АПС. – Т. 3. – С. 97.

² О прибавке Запорожскому войску хлебного жалования и о дозволении приезжающим в Новую Сербию и крепость Св. Елизаветы из Польши с хлебом, провозить оный в Запорожье, а Запорожцам покупать хлеб в Новой Сербии и в той крепости // ПСЗ. – Т. 15. – С. 872-873.

³ Об отпуске в Войско Запорожское суммы на жалование, провиант и воинские припасы из оставшейся от неполного комплекта воинской суммы впредь до рассмотрения // ПСЗ. – Т. 17. – С. 950-951.

йшлося про труднощі забезпечення Січі харчами та одягом через стягування на Переволоченській та Кременчуцькій митницях зборів з товарів, як з таких, що вивозяться за кордон (у контексті власне митних зборів указ проаналізовано у 4-му розділі дослідження). Кошовий доповідав, що “войско же де Низовое, с давних лет и ныне хлеба не пашут, да и в тамошних де степных местах весьма малой оному род бывает”, через що затримка харчів призводить до голоду в війську. Указом дозволявся безмитний ввіз та вивіз товарів із Запорозжя, за умови укладання спеціальних відомостей на них, аби уникнути зловживань.¹

Питаннями зовнішньої торгівлі уряд переймався також в указі від 3 жовтня 1756 р., за яким козакам заборонялося торгувати з татарами за кримські гроші – башлики, через те, що самі татари їх не приймали назад. Сенат наказав запорожцям мати в обігу лише мідні російські гроші або ж золоті та срібні іноземні монети, а для допомоги в цьому щорічне жалування Кошу в 1756 р. вирішено було виплатити дрібною мідною монетою.²

Указом від 18 січня 1760 р. російська влада підтверджувала право запорожців на безмитний ввіз на свою територію харчових припасів та тканин для одягу, а відповідним актом від 16 жовтня 1762 р. було заборонено ввіз до Січі вина з Польщі, через прагнення зменшити відтік за кордон золотих грошей.³ Отже, законодавчі акти, присвячені торговельним правам запорозьких козаків, приймалися лише у відповіді на наполегливі прохання та скарги старшини, але ними надавалися пільги щодо тих товарів, без яких, на думку уряду, було неможливе існування Січі як військового утворення (харчі, тканина для одягу). Натомість укази щодо інших проявів економічної активності козацтва мали на меті її обмеження.

Ряд указів цього періоду стосувалася правових норм життя Січі. Прагнення уряду обмежити свободу звичаєвого судочинства у Коші віддзеркалює указ Сенату від 13 березня 1749 р., яким розглядався

---

¹ О дозволенни Запорожцам, без платежа внутренних и пограничных пошлин, вывозить из Малороссии и ввозить в оную для собственного употребления и промысла, харчевые и питейные припасы и мягкую рухлядь // ПСЗ. – Т. 14. – С. 354-356.

² О непринимании Запорожским купцам от Крымских и Турецких купцов за товары татарских денег, называемых Башлыки, и о произведении между ними торгова меною на товары или на Российския медные копейки и на золотые и серебрянные иностранные монеты // ПСЗ. – Т. 14. – С. 616-617.

³ О пропуске из Малороссии в Сечь Запорожскую съестных и питейных припасов и привозимых из-за моря суконных и шелковых материй и прочих всякого звания товаров беспощлино // ПСЗ. – Т. 15. – С. 405-407; О невыпуске простого вина на продажу из Польши в Малороссию, в Сечу Запорожскую и в Новую Сербию // Там само. – Т. 16. – С. 82.

прецедент страти у Січі п'ятьох козаків, заарештованих за грабунок, причому головне обурення російської влади викликав не факт покарання, а те, що Кіш учинив його, не дочекавшись розгляду справи Сенатом. Уряд вимагав у подібних випадках висилати злочинців із Січі до Києва, де ті мали перебувати до сенатського рішення.¹ З тими ж наслідками обмеження юридичної автономії було видано указ від 19 жовтня 1750 р., за яким Січ поверталася під управління гетьмана.² Уряд наголошував, що така форма управління Кошем існувала до 1708 р., але у році видання указу це виглядало швидше подарунком Розумовському, ніж відновленням традицій.

Двічі уряд переймався наданням Запорозькому війську клейнодів. У першому випадку акти було видано на вимогу адміністрації Коша 5 грудня 1735 р. та 2 вересня 1736 р., причому в першому документі Кабінет міністрів звертався до командувача слобідськими полками Шаховського з проханням надіслати довідку, що взагалі являють собою запорозькі клейноди.³ У дусі обмеження прав під виглядом поваги до традицій побудовані й укази від 6 лютого та 6 червня 1763 р. про надання Війську Запорозькому клейнодів та печатки, причому у списку наявна не лише гетьманська булава, але й пірначі, литаври, значки та киї – символи влади посадовців, яких формально призначала козацька рада. Стосовно ж печатки, Сенат запропонував зробити її за старим зразком, але додати до слів «Войско Запорожское Низовое» визначення «Его Императорского Величества».⁴

Обмежувальний характер мають укази про наведення ладу на землях Війська Запорозького, під виглядом «припинення самовольства» козаків. Але якщо перший з цих указів від 7 грудня 1743 р. мав, окрім заборони переходити польський кордон

---

¹ Об отдаче тяжких преступников, оказавшихся в войске Запорожском, в Киев для содержания их там под караулом, о предоставлении экстрактов о их винах в Сенат, и о нечинении им казней до получения указов // ПСЗ. – Т. 13. – С. 25.

² О подчинении Запорожской Сечи под ведомство Малороссийского Гетмана // ПСЗ. – Т. 13. – С. 363.

³ О собрании сведений относительно клейнотов (булава, пернач, бунчук, хорогва, литавры и два посоха), употреблявшихся в прежнее время в Запорожской сече, о коих ходатайствует запорожский кошевой атаман со старшиной и всем запорожским войском; о принятии необходимых мер по закупке в Малороссии и Слободских полках лошадей для армии генерал-фельдмаршала князя Миниха // АПС. – Т. 2. – С. 388; О поручении изготовить атаманские литавры, по образцу малороссийских, и отправить их с изготовленными уже клейнодами, к генерал-фельдмаршалу графу Миниху, для выдачи оных запорожскому кошевому атаману, согласно ходатайству запорожского войска // АПС. – Т. 2. – С. 429.

⁴ О даче Войску Запорожскому войсковых клейнодов // ПСЗ. – Т. 16. – С. 153; О даче печати Войску Запорожскому // Там само. – Т. 16. – С. 278-279.

для допомоги селянським повстанням, також і економічну складову, обмежуючи торгівлю запорожців кримською сіллю¹, то указ від 7 серпня 1756 р. було скеровано виключно проти гайдамацького руху.²

Найчисельнішою та найпоказовішою тематичною групою законодавства є акти щодо питань північних та східних кордонів території Нової Січі. Складність проблеми полягала не лише у відсутності у запорожців грамот на користування землями, які було втрачено на початку XVIII ст., але й значними змінами економічного стану південноукраїнських земель. З завершенням війни 1735-1739 рр. і переносом лінії російсько-турецького кордону на узбережжя Азовського моря активізувалося освоєння колишніх козацьких територій та розбудова прикордонних поселень – Української лінії, Нової Сербії та Слов'яносербії, що призвело до постійних конфліктів з запорожцями.

Перші укази, пов'язані з розмежуванням земель, виникли через конфлікт між запорозькими та донськими козаками за землі між Кальміусом та Доном. Указом від 10 жовтня 1743 р. Сенат після розгляду скарг обох сторін, наказав коменданту фортеці Св. Анни Вирубову провести чіткий кордон між двома адміністративними одиницями, використавши для його визначення надані козаками письмові документи, а за їх відсутності – свідчення старійшин. При цьому уряд наказав перевірити й Кубанські землі й у разі наявності там запорожців негайно їх виселити.³ Завершився цей процес указом від 30 квітня 1746 р., в якому викладено всі складнощі розмежування. Підполковник Більс, що займався цим питанням після смерті Вирубова, доповів про відсутність незаперечних документів з обох сторін, а також про інциденти, пов'язані з ім'ям кальміуського полковника Чорного, що чинив завзятий опір роботі комісії. Межа між землями була призначена по р. Кальміус, від гирла до витоків, а звідти до лінії російсько-турецького кордону 1714 р.⁴ Указ виглядає однаково незручною і для запорожців, і для донців, але першим додатково заборонили переходити на Кубань, обмеживши природні процеси освоєння краю.

---

¹ О прекращении своевольства Запорожцев и грабительства, причинившегося от них купцам, о воспрещении им вступать самовольно в Польшу и брать без указа Крымскую соль // ПСЗ. – Т. 11. – С. 956-959.

² О прекращении беспорядков, чинимых от шатающихся в степи Запорожских казаков // ПСЗ. – Т. 14. – С. 605-606.

³ Об отводе Запорожским и Донским казакам, мест и угодий, для отвращения между ними споров, по письменным документам, а за недостаткою оных, по свидетельствам их старшин // ПСЗ. – Т. 11. – С. 935-936.

⁴ О назначении пограничной межи между землями Запорожцев и Донских казаков // ПСЗ. – Т. 12. – С. 544-545.

Утворення на північних кордонах Вольностей військових поселень – Української лінії, Нової Сербії та Слов'яносербії призвело до активізації наступу на козацькі землі. Цей процес висвітлено сенатським указом від 28 травня 1756 р., прийнятого на основі доповідей гетьмана Розумовського та скарг канцелярії Коша на незаконне захоплення земель поселенцями Новослобідського і Полтавського полків. Згідно з текстом документу, січова адміністрація просила Сенат заборонити колонізацію земель по р. Самоткані та Самарі, підтвердити грамотою права козаків на землі, надані універсалом Хмельницького у 1655 р., скасувати митні збори на кордонах Вольностей та компенсувати війську втрату земель та зборів із купців за рахунок підвищення казенного грошового та харчового забезпечення. Відповідно адміністрація Нової Сербії та Новослобідського полку – генерали Хорват та Глібов у власних, наведених в указі доповідях, заявляли про свої права на визначені землі, переконуючи уряд, що у козацьких зимівниках живуть самі гайдамаки, наводячи приклади пограбування поселенців. Сенат наказав запорожцям залишити зимівники по Самоткані та відкинув їх претензії на р. Самару, пославшись на відсутність оригіналів відповідних грамот. Також пропонувалося скласти опис козацьких земель для визначення кордонів. Митні ж обмеження було вирішено вже проаналізованими нами указами.¹ Звісно, урядова аргументація про невизначеність кордонів між Запорожжям та Гетьманщиною ще з 1654 р. виглядала непереконливою, тим більше з погляду на те, що захоплення козацьких земель під Нову Сербію та супутні поселення виправдовувалося просто наявністю відповідних указів Сенату.

Указ 1756 р. започаткував цілу низку документів, присвячених визначенню кордонів козацьких земель. Іменним указом від 22 листопада 1756 р. до фортеці Св. Єлизавети було направлено геодезистів для складання опису земель та вирішення прикордонних суперечок, а в сенатському указі від 10 березня 1759 р. додатково наголошувалося на необхідності якнайшвидшого опису земель.² Подальші складнощі з розмежуванням кордонів Вольностей доволі докладно описано в указі Сенату від 27 грудня 1761 р. Документ згадував про провал двох спроб провести чіткий кордон із

---

¹ О учинении описания, и о съёмке на карту Запорожских земель и угодий, для предоставления в Сенат на рассмотрение // ПСЗ. – Т. 14. – С. 574-578.

² О посылке геодезиста к Запорожью. Указ императрицы Елизаветы от 22 ноября 1756 г. // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 2001. – С. 191-194; Об учинении описания Запорожских земель. Указ императрицы Елизаветы от 10 марта 1759 г. // Там само. – С. 194-196.

Новослобідським полком – в 1759 р. через відмову новослобідських депутатів Міхалчі та Волконського зробити опис незаконно поселених на запорожських землях слобід, а в червні 1760 р. через відсутність у депутатів необхідних письмових повноважень. Звісно, що коменданти фортеці Св. Єлизавети Толстов та Муравйов покладали всю відповідальність на козаків, що нібито не бажали розмежування. Толстов зокрема заявляв, що Новослобідський полк у будь-якому разі не може задовольнитися відведеною йому за указами територією, а Муравйов цинічно наголошував на необхідності опису всіх запорожських земель, «дабы в каковом-либо (непредвиденом ныне) случае можно впредь о тех землях быть сведомым, что оныя в пользу ли Государственную к Российской стороне, или иному кому и как служить могут...».¹ Відповідно до пропозицій був і висновок Сенату – описати козацькі землі та не відбирати їх без указу. Таким чином, законодавчі джерела доволі чітко демонструють відверто упереджене та необ'єктивне ставлення уряду до питання визначення кордонів Запорозжя.

Справа прикордонних суперечок і надалі знаходила відбиття у матеріалах законодавства. Іменним указом від 8 грудня 1763 р. Катерина II наказала нарешті укласти опис і визначити кордон², але й після цього конфлікти продовжувалися, особливо ж з погляду на активізацію державної колонізації півдня України після адміністративної реформи 1764 р.. На засіданнях Державної Ради за участі Катерини II в 1768-1774 рр. питання протистояння козаків та поселенців Новоросійської губернії розглядалися вісім разів, на основі як скарг місцевої російської адміністрації, так і грамот Коша. Останній раз по цьому питанню до ліквідації Січі було видано указ від 1 серпня 1773 р., на основі Височайше затвердженої доповіді Сенату.³ Отже, законодавчі акти свідчать про актуальність проблеми розмежування земель на протязі всього періоду існування Нової Січі, та про невпинний наступ російської влади на територіальні права козаків.

Серед російського законодавства цього періоду існування Січі найзнаковішим актом є, безперечно, Маніфест від 3 серпня 1775 р. «Об уничтожении Запорожской Сечи и о причислении оной к Новороссийской губернии». Вичерпний джерелознавчий та ідеологічний аналіз даного документа був у свій час зроблений

---

¹ Об описании при депутатах Заднепровских земель и угодий и о неотбирании оных у Запорожцев без указа // ПСЗ. – Т. 15. – С. 877-880.

² Об описании Запорожских земель. Указ императрицы Екатерины II от 8 декабря 1763 г. // Козирев В.К. Назв.. праця. – С. 196-197.

³ О границах Запорожской Сечи и Новороссии // АГС. – Т. 2. – С. 218.

Н. Полонською-Василенко.¹ Зазначимо лише, що в тексті маніфесту можна визначити ряд показових моментів. Серед переліку козацьких злочинів згадуються їхні претензії на землі, що не входили свого часу до складу Речі Посполитої, тобто не могли бути надані у володіння Запорожжя. При цьому урядовці обминули увагою той факт, що завойовані землі також ніколи не належали і до території Російської імперії, а знаходилися в сфері господарчого та політичного впливу Січі й Криму. Далі висунуто звинувачення в протидії заселенню краю (запорожці нібито конфліктували з поселеними молдаванами «и прочими обывателями»), і одразу ж додано звинувачення в тому, що козаки «заводили свои зимовники» на новоприєднаних землях, тобто власне і сприяли колонізації.² Несумісність обвинувачень чітко відбиває реальні політичні міркування щодо ліквідації Січі, а саме захоплення її володінь в умовах зникнення військової потреби в існуванні козаків.

Отже, акти російського уряду 1700-1775 рр. відбивають весь спектр взаємостосунків центральної влади та Запорозького Коша. Хронологічно укази розподілені нерівномірно: найбільша група актів щодо старої Січі – 11 указів та грамот, була видана на протязі 1708-1709 рр., документи ж щодо Нової Січі видавалися у приблизно однаковому темпі – по 5-6 указів на кожне десятиріччя, починаючи з 1742 р. На першому етапі законодавство розглядало, головним чином події Північної війни та участі у ній козаків, то період Нової Січі визначався більшою різноманітністю тематики – приблизно рівні за чисельністю групи документів регулювали питання забезпечення Січі казенним жалуванням, визначали умови торгівлі із Запорожжям, обмежували правову автономію та права землеволодіння Коша. Зазначимо, що з 26 документів цього часу 15 мали обмежувальний характер. Характерною особливістю цього типу джерел є порівняно невелика кількість законодавчих актів, присвячених безпосередньому втручанням у внутрішні справи Запорожжя, що відбиває доволі високий рівень правової незалежності Січі від російського уряду. Доказом цього є й той факт, що з 26 указів часів існування Нової Січі сімнадцять було видано після 1750 р., коли з початком гетьманування Розумовського Січ було юридично підпорядковано гетьману. Загалом з тематичного розподілу урядових указів впливає слабкість впливу російської центральної влади на найбільше адміністративно-територіальне та військово утворення півдня України – переважна

---

¹ Полонська-Василенко Н. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 138-185.

² Об уничтожении Запорожской сечи и о причислении оной к Новороссийской Губернии // ПСЗ. – Т. 20. – С. 190-193.

більшість актів видавалася на основі подань Кошу, або ж скарг адміністрації прикордонних поселень.

Також ми маємо право твердити про активність козацької верхівки у відстоюванні своїх прав – практично всі урядові акти щодо Нової Січі презентують у своєму тексті точку зору Кошу (навіть якщо рішення було прийнято не на його користь). Цей висновок підтверджується й тим, що серед комплексу законодавчих актів практично відсутні документи, що б значно обмежували економічну та торгівельну діяльність запорожців, натомість всі укази обмежувального характеру стосувалися або власне території Вольностей, або ж юридичної автономії Січі. Складатися враження, що в обмін на економічні пільги, якими російська влада намагалася підкупити старшину як найзаможнішу частину козацтва, уряд полегшував собі обмеження політичних прав всього запорозького товариства, зокрема сприяючи його соціальній диференціації.

Слід також зазначити, що в урядових актах наявні доволі докладні відомості щодо розмірів грошового та майнового утримання Січі у різні періоди її існування.

Окрім актів, що були спеціально спрямовані на контроль над козацтвом, питання стосунків з запорожцями розглядалося також в ряді інструкцій, що призначалися адміністрації прикордонних губерній чи провінцій. Особливо це характерне для періоду перебування запорожців у турецькому підданстві, коли вони вважалися російською владою ворогами нарівні з татарами.

Що стосується ідейного наповнення актів з питань обмеження території козацьких володінь, то починаючи з розмежування земель донців та запорожців 1743 р., всі документи цієї категорії фактично ґрунтувалися на єдиному принципі – невизнання права власності Січі на всі землі, що знаходилися під її юрисдикцією, через відсутність офіційних документів, що б підтверджували це право. Втім, зважаючи на запропоноване маніфестом про зруйнування Січі 1775 р. пояснення, це був лише формальний привід до поступового наступу на козацькі землі, оскільки російська влада взагалі не сприймала можливості існування порівняно незалежного адміністративного утворення з докорінно відмінною економічною та юридичною системою у стратегічно важливому для себе регіоні.

Отже, проаналізувавши комплекс російських урядових актів щодо колонізації півдня України у XVIII ст., ми дійшли висновку, що цей різновид джерел достатньо повно розкриває основні напрямки урядової політики по відношенню до цього процесу. Крім того, даний комплекс є найчисельнішим з усіх – він складається з 295 актів, враховуючи матеріали штатів. При цьому він також включає

найбільшу частку неопублікованих актів – 114, тобто майже 36%. Типологічний аналіз не виявляє чіткого переважання якогось окремого виду актів – іменні та сенатські укази складають приблизно однакові за чисельністю групи – відповідно 163 та 107 документів. Втім, асиметрія розподілу характерна для окремих тематичних комплексів – іменні акти щодо укріплення кордону складають майже 95% від загалу, натомість для інших груп характерне переважання саме сенатських указів. Також до комплексу входять три маніфести.

Зазначимо, що на сьогодні в історіографії півдня України XVIII ст. стан використання даного типу джерел є нерівномірним. Якщо типологічні групи законодавства щодо ландміліції, Нової Сербії та Слов'яносербії вичерпно досліджені такими істориками, як В. Пірко та О. Посунько, то значна частина актів стосовно інших складових військової колонізації краю в зазначений період залишається майже поза увагою істориків. Це можна пояснити наявністю головним чином спеціалізованих праць щодо окремих аспектів заселення півдня України, за відсутності значного числа синтетичних досліджень, що б охоплювали всі сторони цього процесу.

Стосовно першої половини XVIII ст., то найбільш цілісно та різнобічно у документах презентовано процес утворення ландміліції та поселення її при Українській лінії, причому на даному етапі колонізації переважна кількість документів була присвячена проблемам комплектування полків, а у пізніші часи існування ландміліції – регулюванню внутрішнього життя, що дозволяє твердити про їх поступову еволюцію від військового утворення до звичайного прикордонного поселення, що мало низьке оборонне значення. Менш цілісну групу складають укази щодо функціонування окремих фортець чи військових частин на території краю, що дозволяє нам зробити висновок про певну непослідовність у справі захисту південного кордону Російської держави, оскільки увагу центрального уряду ця проблема привертала лише в моменти ускладнення стосунків з традиційно ворожими державами – Кримським Ханством та Туреччиною.

Група актів щодо утворення та розвитку військових поселень з іноземців середини XVIII ст. – Нової Сербії та Слов'яносербії, має у своєму складі значну кількість документів, що обмежували права місцевого українського населення. Хибність такої політики чітко підкреслюють ті закони, що констатували неспроможність іноземних колоністів забезпечити економічний розвиток поселень. Тематичний розподіл законодавства на цьому етапі дозволяє визначити за головний напрямок урядової політики перешкоджання стихійному процесу народної колонізації правобережної частини півдня України, а також

встановлення контролю за торгівельними шляхами з території Гетьманщини до Запоріжжя та Польщі. Фактично матеріали законодавства не містять докладних даних щодо економічного розвитку цих поселень, що дозволяє припустити їх господарчу необлаштованість, а отже – неповноцінність як колоній. Більш прийнятною є їх характеристика як військово-адміністративних утворень, у яких економічну базу складало місцеве неповноправне населення, а «титультні» балканські переселенці натомість мали привілейоване становище, але при цьому у повній мірі не виконували свого військового призначення.

Виразно обмежувальний характер мають акти, присвячені стосункам російського уряду із Запорожжям. Головною проблемою, як випливає з переважної більшості документів, були територіальні суперечки, викликані протистоянням держаної колонізації та давніх територіальних прав Січі. Порівняно низька чисельність даної групи законодавства підкреслює слабкий вплив центральної російської влади на Запорозький Кіш, а піднесення кількості актів, у тому числі щодо обмеження прав козацтва, після 1750 р. віддзеркалює правове підпорядкування Січі українському гетьману, водночас демонструючи слабкість його політики у захисті недоторканості запорожських земель.

В цілому, виходячи з інформації, що міститься у проаналізованих актах, ми маємо право казати про процес державної колонізації території півдня України в XVIII ст. як про неефективну протидію природному освоєнню території краю місцевим населенням. Задекларовані у відповідних указах адміністративні та оборонні схеми, які російська влада намагалася впроваджувати у Причорномор'ї, виявлялися малоприматними, оскільки вони спиралися на традиційні шляхи освоєння прикордонних територій, напрацьовані ще в XVII ст. (такі, як розбудова укріплених ліній з переселенням до них державних селян тощо). Фактично до 1764 р. система управління новими колоніями була вкрай недосконалою, а що стосується їх успішного розвитку, то про нього можна казати лише після реального приєднання конкретних територій до російської держави.

РОЗДІЛ 3

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКИХ АКТАХ XVIII СТ.

3.1. Акти з питань розвитку промисловості та сільського господарства. Порівняно пізня інкорпорація більшої частини південноукраїнських земель до складу Російської імперії обумовила нерівномірність хронологічного розподілу російських урядових актів, присвячених економічному розвитку даного регіону. На протязі доволі тривалого часу уряду доводилося дбати майже виключно про військову складову колонізації, полишаючи питання господарського розвитку на майбутнє. Це призвело до значної як хронологічної, так і тематичної асиметрії комплексу актових джерел з питань реформування промислового виробництва і сільського господарства.

Загалом сукупність актів цієї групи складає 39 документів, що за походженням розподіляються таким чином:

- Іменні – 21;
- Сенатські – 14;
- Статут – 1;
- оголошені з Комерц-колегії – 2 (причому обидва присвячені соляному виробництву).

Тематично джерела даної групи охоплювало такі питання:

- соляне виробництво – 28 актів;
- запровадження нових галузей виробництва – 5;
- лісове господарство – 3 акти;
- обмеження або дозвіл на винокуріння – 2 укази;
- селітряне виробництво – 1 документ.

Як бачимо, в урядових актах щодо господарчого розвитку краю за чисельністю вирізняються документи щодо соляної промисловості. Варто зазначити, що для них характерна й хронологічна нерівномірність розподілу – біля чверті актів (10 з 28) зосереджено у проміжку 1740-1748 рр. Пояснити це можна тим, що у цей час по закінченні війни 1735-1739 рр. відбувалася реконструкція заводів, що активізувало урядову увагу до них. Законодавство щодо інших галузей як промисловості, так і сільського господарства відзначається несистематичністю.

Отже, більшу частину століття промисловість півдня України була презентована в імперському законодавстві єдиною галуззю – солеварінням у Бахмутському повіті. Фактично до 1762 р. дана група джерел майже виключно присвячена розвитку соляної промисловості на Торських та Бахмутських промислах, чому сприяла їх наближеність

до російських кордонів та важливість соляного виробництва для внутрішнього ринку. Після передачі Бахмутських заводів у казну в 1704 р. уряд постійно, хоча й не завжди ефективно, дбав про розвиток виробництва солі та забезпечення заводів робітниками.

В історіографії півдня України розвитку соляної промисловості на протязі XVIII ст. цілком виправдано надавалася велика увага від самого початку регіональних досліджень. Вже А. Скальковським було написано спеціальну працю з цього питання, в якій широко використано російське законодавство.¹ Відомі дослідники історії Слобідської України Д. Багалій та А. Слюсарський також не обійшли увагою розвиток соляного виробництва, хоча й надавали головну увагу переважно більш раннім періодам існування промислів.² Серед вчених радянського періоду соціальним аспектам соляного виробництва та проблемам комплектування заводів робочою силою присвячено спеціальні праці Є. Черкаської та О. Цукерника.³ У сучасній українській історіографії найбільша увага приділена проблеми у роботах В. Пірка, в яких не лише простежено історію промислів, починаючи з XVII ст., але й докладно вивчено технічний стан виробництва на різних етапах існування заводів та досліджено заходи по забезпеченню їх робочою силою.⁴

У масиві актів, що регулювали розвиток соляного виробництва на зазначених промислах, можна виокремити три групи. Першу, найчисельнішу, складають акти, покликані вирішити головну проблему казенного виробництва, розташованого у малонаселеній місцевості – питання робочої сили. Друга група стосується питань торгівлі сіллю, митних зборів та цінової політики. Третю групу складають нечисельні закони про технічний розвиток промислів, екстенсивність якого врешті решт призвела до їх занепаду.

Вперше питання забезпечення робочою силою розглядалося в указі Комерц-колегії від 31 січня 1721 р., хоча швидше у негативному плані – постанова була відповіддю на скаргу адміністрації

---

¹ Скальковский А.А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715-1847) // ЖМВД. – 1849. – Ч. 25. – Кн. 1-2. – С. 62-104.

² Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – 614 с.; Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. – Харьков, 1964. – 460 с.

³ Черкасская Е. Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 г. // Историк-марксист. – 1940. – № 11. – С. 109-111; Цукерник А.Л. Соляная промышленность Донецкого бассейна в XVIII в. // Вопросы экономики, планирования и статистики. – М., 1957. – С. 272-281.

⁴ Пірко В.О. Торські та Бахмутські соляні промисли у XVII-XVIII ст. // Новые страницы в истории Донбасса. Кн. 3. – Донецк, 1994. – С. 3-23; його ж. Готліб-Фрідріх-Вільгельм Юнкер і Донбас // Нові сторінки з історії Донбасу. – Донецьк, 2000. – Кн. 8.

Харківського полку від 1 грудня 1720 р. на дії ландрата М. Вепрейського та коменданта Бахмутської фортеці С. Чиркова, що, серед інших зловживань, забирали з укріплень по 50-100 козаків, нібито для захисту промислів, а насправді використовували їх в якості безкоштовної робочої сили на Бахмутському солеварному заводі, через що зокрема збільшилася кількість втікачів. Хоча кадри заводів повинні були комплектуватися з приписаних до них населених пунктів, Вепрейському явно було простіше мати справу з військовими, ніж з «вольними обивателями». Колегія заборонила застосування праці козаків, але не запропонувала власного джерела комплектування заводів робітниками.¹ Натомість «Статут про сіль» від 31 грудня 1727 р. дозволяв здавати соляні скороди в оренду, аби за рахунок «вольноварщиків» компенсувати проблеми з кадрами.² Нетипове для російського уряду сприяння приватній ініціативі на казенному виробництві, що пояснюється дозволом того ж 1727 року на вільний продаж солі, швидко поступилося звичним адміністративним методам. На основі доповіді Соляної контори від 3 січня 1732 р. було видано сенатський указ від 14 січня 1732 р., яким скасовувалося забезпечення Бахмутських заводів селянами з приписних поселень, натомість Ізюмський, Рибинський та Харківський полки зобов'язані були висилати на заводи почергово по 200 чоловік на рік, встановивши їм платню на рівні робітників, що прибували раніше до Бахмуту зі Слобожанщини.³ Такий метод забезпечення заводів робітниками зберігся і після віддачі того ж року виробництва солі на відкуп Василю Озерову з компанією. В «Кондиціях» 21 грудня 1732 р. пункт 14 підтверджував наказ Слобідським полкам про висилку працівників, що мало стабілізувати прибутки (в постанові зазначається, що в залежності від кількості солеварів, збори до казни коливалися від 35 до 69 тисяч карбованців на рік).⁴

В період чергової російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Бахмутські та Торські соляні заводи доволі сильно постраждали не тільки від військових дій, але й від невисилки робітників. В російських урядових актах зафіксоване протистояння між урядом, що мав виконувати «кондиції» по постачанню робочої сили на виробництво солі, та слобідською адміністрацією. Іменним указом від 31 липня 1734 р. підтверджувалася вимога висилки працівників зі

---

¹ Об освобождении казаков Харьковского полка от возки соли с Бахмутских заводов, и о покупке оной из казенных магазейнов по указанной цене // ПСЗ. – Т. 6. – С. 349-350

² Устав о соли // ПСЗ. – Т. 7. – С. 920-930

³ О наряде из Слободских полков к соляным Бахмутским заводам для возки дров и работы по 200 человек из каждого полка // ПСЗ. – Т. 8. – С. 612

⁴ Об отдаче Бахмутских и Торских соляных заводов на откуп // ПСЗ. – Т. 8. – С. 994-1001

Слобожанщини, в той же час дозволялося замінити вибулих на час війни козаків їх родичами, а також приймати на роботу українців з Гетьманщини.¹ Того ж року було видано ще один указ на ту ж тематику – від 16 вересня 1734 р., яким обов'язок посилати працівників розширили на всі п'ять слобідський полків, що свідчить про загострення проблеми робочої сили.² Натомість в тексті указу від 27 лютого 1735 р. наявна доповідь командувача слобідськими полками князя Шаховського від 22 вересня 1734 р., а також доповідь «компанійців» та «мнение» Соляної контори, що яскраво ілюструють протилежні погляди на шляхи вирішення цього питання. Шаховський пропонував перекласти обтяжливий «податок працівниками» по утриманню заводів на українців Бахмутської провінції, яких за переписом 1732 р. нарахували 2 718 чоловічих душ. Натомість Соляна контора ж нагадала, що навіть на момент підписання постанови 1732 р. з 5 744 душ Бахмутських жителів після рекрутських наборів в 3 281 особи тими, що залишилися («старими, малолітніми та незаможними»), комплектувати заводи робітниками було неможливо. Що ж стосувалося наляканих перспективою втрати більш-менш стабільного джерела робочої сили компанійців, то вони, посилаючись на незаможність приписних українців, що не мали коней, а отже, не могли доставляти дрова, висунули вельми оригінальну тезу про те, що «малоросіяне по обыкlosti своей так ленивы», що за мізерну платню добровільно на заводи не наймаються, а за відсутності кріпацтва примусово поставити їх до роботи неможливо.³ Маючи побоювання втратити прибутки, Соляна контора прийняла на віру непереконливу аргументацію компанійців, і запропонувала продовжити висилку 600 козаків на рік зі всіх слобідських полків. До завершення війни 1735-1736 рр. укази щодо висилки працівників видавалися ще двічі – 28 лютого та 21 червня 1737 р., якими підтверджувався порядок надання робочої сили.⁴

---

¹ О подтверждении прежде данных в Слободские полки в податях жалованных грамот... // ПСЗ. – Т. 9. – С. 383-387.

² О назначении на Бахмутские заводы работников со всех пяти полков, до разрешения вопроса о бытии там на работах живущих при Бахмуте малоросиян // АПС. – Т. 2. – С. 353.

³ О высылке, до будущего определения, из Слободских казачьих полков 600 человек на Бахмутские и Торские соляные промыслы в помощь промышленникам // ПСЗ. – Т. 9. – С. 487-488.

⁴ О переводе Бахмутского воеводского правления, вследствие близости его от турецкой границы, в другой город и об оставлении в Бахмуте коменданта с гарнизоном; об истребовании ит генерал-фельдмаршала графа Миниха заключения по вопросам о высылке работных людей на Бахмутские казенные соляные заводы // АПС. – Т. 2. – С. 457; Об оставлении при Бахмутских и Торских соляных заводах записанных в подушный оклад солеваров впрядь до указа // АПС. – Т. 2. – С. 481.

Після повернення заводів у 1742 р. у державну власність питання кадрового забезпечення для уряду знову актуалізувалося. Через великі людські втрати під час війни довелося припинити комплектування заводів за рахунок слобожан. Виданий 20 лютого 1744 р. сенатський указ наголошував на необхідності висилки робітників з приписних селищ Воронежської провінції, притримавши козаків в Бахмуті, «дабы в солеварении перерыва не учинилось».¹ Стосовно ж ковалів, що мали ладити сковороди, то за указом 7 травня 1744 р. їх повинні були щороку висилати з Єльця.² Указом від 5 жовтня 1744 р. Сенат, зазначивши, що «Бахмутская провинция за малолюдством пришла в разорение», підтвердив своє рішення, визначивши кількість робітників – по 600 чоловік на рік з Белгородської та Воронежської губерній, а саме з поселених там українців.³ Втім, у наступному указі від 16 листопада 1744 р. Сенат пропонував, зважаючи на великі прибутки саме від вільної виварки солі, а не з казенного виробництва, знов передати заводи в кампанію, цього разу поклавши обов'язок забезпечувати заводи робітниками на нових власників (охочих, втім, так і не знайшлося).⁴

Адміністративні заходи, судячи з текстів пізніших актів, не були достатньо ефективними. Так, указом Сенату від 26 листопада 1745 р. нагадувалося про необхідність висилки на соляні заводи по 300 чоловік на рік з волами та кіньми з Белгородської губернії та Бахмутської провінції, а з Воронежської губернії – 100 чоловік з кіньми на рік. В документі зазначалося, що українців, на яких і покладався цей обов'язок, в Воронежській та Белгородській губерніях поселено відповідно 9 565 та 82 811 осіб, тобто всі можливості для постачання працівників існують, в той час як за рапортами воевод, на той момент в Бахмуті перебувало 63 працівники, а в Торі взагалі шестеро.⁵ Подібні факти доводять, що, навіть беручи до уваги велику кількість втеч під час висилки працівників, губернська адміністрація не надто переймалася долею соляних заводів, прибутки з яких відходили до Соляної контори.

---

¹ Об определении к Бахмутским соляным заводам работников из городских слобод, приписанных к тем заводам // ПСЗ. – Т. 12. – С. 25-26.

² О высылке ежегодно кузнецов с Тульских казенных заводов на Бахмутские соляные заводы для литья солеваренных сковород // ПСЗ. – Т. 12. – С. 98.

³ О высылке на Бахмутские заводы по шестисот человек для работы из поселившихся там на Велико-российской земле Черкасс // ПСЗ. – Т. 12. – С. 237-239.

⁴ О успешной выварке соли и об отдаче Бахмутских соляных заводов в кампанию // ПСЗ. – Т. 12. – С. 261-264.

⁵ О подтверждении, чтоб из Белгородской и Воронежской губернии высылаемо было на Бахмутские соляные заводы полное число рабочих людей по 600 человек, под зысканием штрафа за слабое по сему предмету исполнение // ПСЗ. – Т. 12. – С. 630-631.

Зважаючи на це, а також на зростання чисельності місцевого населення, 6 червня 1765 р. Сенат відповідним указом запропонував розпустити по домівках висланих на соляні заводи українців, яких через простій виробництва почали використовувати не за призначенням.¹ Підгрунтям для такого рішення стало й збільшення кількості солеварів (близько тисячі), причому в даному випадку дії уряду носили дуже незважений характер – адже вислані на заводи працівники займалися не солеварінням, а доставкою дров та іншими допоміжними роботами, що й складала головну проблему виробництва. Можливо, Соляна контора відновила б централізоване забезпечення заводів кадрами, але початок війни дав змогу місцевій владі успішно саботувати всі подібні ініціативи. Негативний вплив подібної політики на рівень виробництва яскраво простежується у цифрових даних, поданих у черговому «Статуті про сіль» від 16 липня 1781 р. (хоча цей документ і знаходиться поза хронологічними межами нашого дослідження, його було включено до комплексу законодавства щодо розвитку соляної промисловості через наявність у його тексті даних по періоду, що безпосередньо вивчається у роботі)²:

Таблиця 2.
Виробництво солі на Торських та Бахмутських заводах за даними «Статуту про сіль» від 16 липня 1781 р.

Завод	Продано солі на рік, пудів									
	1765	1766	1768	1769	1770	1771	1772	1773	1774	1775
Бахмутський	168995	199853	247970	263944	108918	15117	5178	1600	8290	12221
Торський	41330	67552	53286	66523	60041	7557	23086	70282	8287	1606

Як бачимо, в результаті втрати головної маси робітників, в Бахмуті та Торі соляне виробництво зменшилося практично вдесятеро, і не дивно, що в тому ж «Статуті» заводи не внесено у перелік постачальників солі для Новоросійської губернії.

Друга група законодавчих актів, що регулювали торгівлю бахмутською та торською сіллю, теж доволі чисельна, що свідчить про намагання уряду підтримувати казенні заводи не лише в забезпеченні безпереймного виробництва, але й сфері збуту продукції.

¹ Об отпуске в дома состоящих при Бахмутских и Торских солеваренных заводах, Черкасов // ПСЗ. – Т. 17. – С. 149-150.

² Устав о соли // ПСЗ. – Т. 21. – С. 138-157.

Вже згаданий указ від 31 січня 1721 р. розкриває методи збуту солі, використані Вепрейським та Чирковим. Згідно документу, вони наказали Харківському слобідському полку купувати лише бахмутську сіль, встановивши навіть чітку квоту – «взявши дворовою ведомость, положили на каждый двор по 4 пуда в год», що в цілому складало 24 092 пуди на рік. До всього запропонована ландратом ціна в 8 алтин 3 деньги за пуд значно перевищувала вартість солі, що привозилася з Гетьманщини (3 алтини 2 деньги за пуд), за умови самовивозу солі, що також коштувало до 5 денег за підводу, про що полкова адміністрація висловила так: «а то весьма обывателям тягосно и несносно, а паче в рабочую пору».¹ Для збереження монополії Вепрейський призначив в Харкові інспектора – капрала Преображенського полку Марка Скворцова. Комерц-колегія цим указом заборонила завищувати ціну на казенну сіль, але зберегла квоти на її реалізацію в слобідських полках.

Доволі складним шляхом уряд йшов у встановленні чітких цін на продукцію Бахмутського та Торського заводів після того, як 29 травня 1727 р. було дозволено вільний продаж солі. Цією ж постановою для солі, виробленій в степовій зоні, було визначено ціну в 2 копійки за пуд, та дозволено продавати Бахмутську сіль за такою ціною до Польщі.² Та для внутрішнього вжитку «Статут про сіль» від 31 грудня 1727 р. передбачав продаж цієї ж солі по карбованцю за пуд, що за умови збереження квоти для Слобожанщини, звісно, дозволяло казні отримувати значно вищі прибутки.³

Звісно, що за умов вільного продажу солі казенне виробництво не могло вдало конкурувати з приватним. Іменним указом від 10 серпня 1731 р. констатувалося, що після 1727 р. прибутки держави скоротилися на дві третини через недосконалість податкової системи та невизначеність з цінами на сіль. Указом знову запроваджувався казенний продаж, для чого призначали місцеву адміністрацію – голів та цілувальників. У Бахмут, через відсутність там купецтва, дозволено було призначати посадовців з Белгородської та Воронежської губерній почергово.⁴

---

¹ Об освобождении казаков Харьковского полка от возки соли с Бахмутских заводов, и о покупке оной из казенных магазейнов по указанной цене // ПСЗ. – Т. 6. – С. 349-350.

² О вольной продаже соли с платою узаконенной пошлины // ПСЗ. – Т. 7. – С. 800.

³ Устав о соли // ПСЗ. – Т. 7. – С. 920-930.

⁴ О продаже из казны соли и подчинении Соляной Конторы в ведение Кабинета, о выборе для продажи соли голов и целовальников из купечества // ПСЗ. – Т. 8. – С. 530-532; Об определении на Бахмутские соляные заводы к приему, продаже соли, и к сбору денежной казны, голов и целовальников из купечества Белгородской и Воронежской губерний // Там само. – Т. 8. – С. 993.

Безперечно, у даній групі документів найінформативнішим з погляду на з'ясування цінової та торгівельної політики російського уряду щодо Бахмутських та Торських соляних заводів, є вже згадуваний указ від 21 грудня 1732 р. про відкуп виробництва, що містить 29 пунктів «кондицій» з компанією Василя Озерова. Дані пункти оговорювали практично всі сторони діяльності компанії: прийом нею та повернення заводів до казни за спеціально складеним описом; орендну плату в 50 000 карбованців на рік, причому прибутки від виробництва понад суму оренди мали ділитися порівну між казною та компанійцями, а у разі недобору різницю мали покривати з капіталу компанії. Також запроваджувалася посада наглядача за збором прибутків – обер-офіцера, підзвітного лише Соляній конторі, встановлювався порядок фінансової звітності (тричі на рік) та фіксовані ціни на сіль, залежно від її якості, та за оренду сковорід. За компанією підтверджувалося право вивозу солі на продаж до Росії та Слобожанщини, а також надавався дозвіл на продаж солі на Дону, але за умови націнки на продукцію, що перевищувала б транспортні витрати. На рахунок відкупників покладалося також утримання наглядача, охоронних козацьких роз'їздів та працівників заводів, фінансування ремонту та розвитку промислових потужностей, надавалося право рубки лісу та випасу тяглової худоби. Казна брала на себе утримання бахмутського гарнізону, звільняла компанійців від сплати інших податків, постою військ та вилучала їх з-під юрисдикції Бахмутського воеводи. Обумовлювалась також невідповідальність компанії у випадку форс-мажорних обставин – пожежі від блискавки, ворожого нападу та епідемії.¹

В указі вперше у даній тематичній групі законодавчих актів урядом було запропоновано диференційовану цінову політику. Якщо для Торської солі ціна мала бути 11 копійок за пуд незалежно від якості, то в Бахмуті передбачався інший принцип ціноутворення – неякісна баранцова сіль, тобто та, що складала осад у виварочних печах, йшла лише по 6 копійок за пуд, а сіль вищої якості (виварочна, гаманна, цуркова) коштувала 10 копійок за пуд. Також різною для промислів була й вартість оренди сковорід – у Торі 1 карбованець 80 копійок, а в Бахмуті, ропя якого була значно насиченішою – до 6 карбованців на добу.² З тексту документу видно, що навіть за збереження монопольного права вивозу солі до Росії, Слобожанщини та на Дон, таке зменшення ціни ставило заводи в скрутне становище у разі найменших перерв у постачанні робочої сили, що, як відомо, було

---

¹ Об отдаче Бахмутских и Торских соляных заводов на откуп // ПСЗ. – Т. 8. – С. 994-1001

² Там само. – С. 999-1000.

звичним явищем. Уряд же намагався будь що отримати свою гарантовану частку прибутків, покладаючи на компанію всю відповідальність за розвиток виробництва. До всього, за поданням Соляної Контори кабінетом міністрів було видано указ від 27 липня 1740 р., яким було призначено спеціальну комісію на чолі з бригадиром А. Арсенєвим, з метою розслідування недоплати компанійцями грошей до казни¹, що свідчить про намагання обох сторін угоди отримати найбільший зиск за рахунок іншої.

Після повернення заводів у державну власність, як це впливає з вивчення відповідного законодавства, єдиним шляхом підтримки продажу бахмутської та торської солі влада вбачала позбавлення його конкуренції. Водночас занепад виробництва вимагав і вирішення питання забезпечення сіллю певних територій держави. Сенатським указом від 19 липня 1750 р. українцям було заборонено продавати кримську сіль при транзиті російською територією, для контролю за чим пропонувалося облаштовувати спеціальні застави. Цікаво, що вміщений в наступному указі від 28 лютого 1751 р. рапорт бахмутського коменданта підполковника Хрущова від 6 липня 1750 р. пропонував інші шляхи вирішення проблеми: зазначивши, що в 1750 р. казенний продаж солі впав до рівня 442 569 пудів на рік проти 1 303 136 пудів у 1743 р., Хрущов пропонував збільшити орендну плату за сковороди, аби зрівняти в ціні казенну та “вільно” виварену сіль. Натомість уряд спромігся лише на вищезазначені звичні адміністративно-обмежувальні заходи.² Штучність та неефективність обмеження продажу дешевшого продукту для підтримки солеваріння в Бахмутській провінції виявив указ від 8 грудня 1759 р., яким Сенату довелося дозволити Запоріжжю та Новій Сербії користуватися кримською сіллю, обмеживши територію споживання бахмутської солі лише Слов’яносербією. Утримати рівень прибутків передбачалося за рахунок збільшення ціни на казенну сіль до 40-45 копійок за пуд.³ Утворення Новоросії в 1762 р. стало фатальним для подібної політики торгівлі сіллю, принаймні виробленої на казенних заводах – рівень виробництва підтримувався головним чином за рахунок «вольноварщиків», яким відтепер стало не вигідно вивозити сіль до Гетьманщини та Запоріжжя.

---

¹ О командировании бригадира Афанасия Арсеньева в Бахмут... // АПС. – Т. 2. – С. 681.

² О пропуске в Малую Россию чрез Царицинскую и прочие заставы Малороссийских обывателей с Крымскою солью, и о воспреещении продавать оную дорогою // ПСЗ. – Т. 13. – С. 336-338; Об учреждении застав и Комиссариатов для предупреждения неуказной продажи и провоза соли // Там само. – Т. 13. – С. 404-410.

³ О правилах соляной продажи в Малороссии и в Слободских полках до учреждения казенной продажи соли // ПСЗ. – Т. 15. – С. 391-395.

Третя, найменш чисельна група актів, стосується технічного розвитку промислів. Фактично лише реконструкція заводів Г. Юнкером, розпочата в 1741 р., після призначення його указом від 11 серпня 1740 р. наглядачем Торських та Бахмутських заводів¹, змусила уряд привернути увагу до цього аспекту розвитку виробництва. Цікаво, що відповідні акти демонструють діаметрально протилежні погляди на ці роботи. Так, у 4-му пункті указу від 16 листопада 1744 р. Юнкеру наказувалося прискорити перебудову Торських заводів та забезпечити доставку до них лісу водним шляхом, аби зменшити витрати на транспортування палива.² Натомість серед розглянутих в указі від 5 жовтня того ж 1744 року скаргах на Бахмутського коменданта Спешнева в провину йому ставилася допомога сотнею робітників Юнкеру, адже тому в Торі наказано було обходитися власними силами. До всього Сенат розкритикував побудовану Юнкером в Бахмуті машину для черпання розсолу – вона нібито працювала повільніше за робітників.³ Фактично в межах цих документів уряд намагався вирішити проблему нестачі кадрів, одночасно протидіючи технічним нововведенням, що мали зменшити потребу в працівниках. Врешті саме технічна відсталість в поєднанні з небажанням Новоросійського губернатора Г. Потьомкіна миритися з вирубкою лісу в тільки-но придбаних ним лісах Святогірського монастиря призвели до закриття промислів в 1782 р. Що ж стосується спроби відновлення солеваріння, запропонованої в указі від 27 січня 1798 р. – «оставленные около Бахмута и Славянска за дороговизною дров соляные варницы возобновить, предписав вместо лесу употреблять добываемый каменный уголь», то вона виявилася невдалою також через непридатність застарілих печей до застосування нового палива.⁴

Таким чином, комплекс російського законодавства щодо соляної промисловості Бахмутського повіту у XVIII ст. охоплює різноманітні сторони діяльності заводів, і дозволяє назвати головною проблемою їх розвитку нестачу робочої сили, оскільки переважна частка актів стосується саме цієї проблеми. У той же час законодавство демонструє переважання адміністративних, а не

---

¹ О командировании надворного камерного советника и Украинских, Бахмутских и Торских соляных заводов надзирателя Готлиба Фридриха-Вильгельма Юнкера... // АПС. – Т. 2. – С. 686.

² О успешной выварке соли и об отдаче Бахмутских соляных заводов в кампанию // ПСЗ. – Т. 12. – С. 261-264.

³ О высылке на Бахмутские заводы по шестисот человек для работы из поселившихся там на Великороссийской земле Черкасс // ПСЗ. – Т. 12. – С. 237-239.

⁴ О возобновлении солеварения на Бахмутских заводах, с использованием обнаруженного в тамошнем уезде каменного угля // ПСЗ. – Т. 25. – С. 49-51.

економічних методів вирішення проблем з боку російського уряду, а також певне протистояння між центральною та місцевою владою у справі налагодження роботи соляних заводів.

Всі інші галузі господарства півдня України знайшли слабке відбиття у матеріалах урядових актів. Серед документів щодо стратегічно важливої соляної промисловості переважають Сенатські укази, що свідчить про певну налагодженість виробництва. По інших же галузях з 12 актів дві третини складають іменні укази, що видавалися порівняно нерегулярно та зводилися до загальних пропозицій з облаштування того чи іншого виробництва.

З подібних декларативних актів щодо запровадження нових галузей господарства слід згадати укази від 30 квітня 1717 р. про відправку до Азовської губернії вівчарів та сукноробів та від 22 січня 1724 р. про розвиток вівчарства на прикордонних землях.¹ Вони містили рекомендації про запровадження відповідних заводів, але не мали реальних економічних наслідків через відсутність реального адміністративного контролю з боку російської влади над територіями півдня України. Таке ж декларативне значення мали й укази від 7 грудня 1722 р. про проведення пошуку вугілля у районі Дінця та Дону та від 27 грудня 1773 р. про створення князем Щербініним шовкового заводу в селищі Водолагах.²

Частина зактів щодо розвитку господарства мала військове призначення. Так, аж тричі – 27 грудня 1715 р., 19 січня 1722 р. та 29 серпня 1735 р. видавалися іменні укази щодо розвитку лісового господарства у Подонців'ї, кожного разу з метою утворити поблизу кордони резерви деревини, що підходила б для побудови суден у випадку війни.³ До них можна додати й один обмежувальний акт – Сенатський указ від 17 лютого 1744 р. про заборону виварки селітри за територією Української лінії (його було видано через підписання з запорожцями значковим товаришем Данилом Мокрієвичем з Опішні

---

¹ Об отправке в Киевскую и Азовскую губернии суконщиков и овчаров // ПСЗ. – Т. 5. – С. 212; Об овцеводстве в Украине // АПС. – Т. 1. – С. 112.

² О приискании на Дону и в Воронежской губернии каменного угля и руды // ПСЗ. – Т. 6. – С. 687; Об отдаче состоящей в ведомстве Новороссийской Губернии слободы Водолаги, с принадлежащими к ней слободками для шелкового производства в ведомство Генерал-Поручика Щербинина // Там само. – Т. 19. – С. 887-888.

³ О поставке корабельных лесов из Казанской и Азовской губернии, о свободном строении под те леса судов и припасов, о найме работных людей, о невзымании как с тех судов так и с найму людей оброков, пошлин и никаких канцелярских припасов // ПСЗ. – Т. 5. – С. 186-187; Об отправке вальдмейстера на Украину, для осмотра и посева дерев дубовых, липовых и кленовых // АПС. – Т. 1. – С. 84; О нерубке по рекам Донцу, Воронежу и Вороне лесу, годного к построению судов // ПСЗ. – Т. 9. – С. 568.

відповідної угоди, тобто уряд не стільки переймався безпекою виробництва, скільки не бажав віддавати його козакам).¹

Два акти протилежного характеру стосувалися права на винокуріння на території півдня України. Іменним указом від 6 березня 1710 р. в межах новоутвореної Азовської губернії українців було позбавлено права виробництва горілки.² Це розпорядження добре вписувалося у загальну обмежувальну політику в губернії щодо українського населення, оскільки російський уряд після зруйнування Січі у 1709 р. намагався заселяти нову адміністративну одиницю німецьким елементом. Доволі цікаві відомості щодо торгівлі вином на території Слов'яносербії містяться в Сенатському указі від 24 вересня 1756 р., особливо щодо умов оподаткування продукції винокурень та обсягів торгівлі вином.³

Таким чином, комплекс російських актів вищих органів влади стосовно розвитку різноманітних галузей господарства півдня України XVIII ст. складається загалом з 39 документів, переважна більшість яких, а саме 72% присвячені соляній промисловості, як єдиній на той час галузі виробництва в регіоні, над якою уряд мав реальний контроль, оскільки з 1704 р. Бахмутські та Торські соляні заводи перебували у державній власності.

Акти щодо розвитку соляної промисловості на півдні України містять цінні статистичні дані як щодо об'ємів соляного виробництва в окремі періоди існування заводів, так і стосовно стану забезпечення галузі робочою силою. Велика доля актів щодо останньої проблеми свідчить про пріоритетність цього напрямку урядової політики щодо забезпечення розвитку соляної промисловості. В матеріалах законодавства також простежуються численні зловживання адміністрації заводів, пов'язані зі збутом солі та використанням залучених до виробництва працівників.

Наявні в урядових актах відомості про розміри виробництва солі доводять вкрай негативний вплив на нього бойових дій 1736-1738 та 1768-1774 рр., причому не лише за рахунок прямих військових втрат, але й через припинення постачання робочої сили з території Слобожанщини.

В історіографії допоки не використано всього джерельного потенціалу законодавства, особливо ж дослідникам варто звернути

---

¹ О запрещении варить селитру за линиею, для предосторожности от Татар // ПСЗ. – Т. 12. – С. 24-25.

² О непереписке черкас Киевской и Азовской губерний и о неимении им права винокурения и продажи питей // ПСЗ. – Т. 4. – С. 479.

³ О содержании в Словено-Сербии винокуренных заводов, и о дозволении продавать в шинках вина и другие напитки оптом // ПСЗ. – Т. 14. – С. 642-626

увагу на ті акти, де розбиралися скарги та доповіді місцевої адміністрації, оскільки вони яскраво розкривають протиріччя урядової політики щодо галузі.

Хронологічно акти розосереджені доволі рівномірно, що вказує на малу зацікавленість Російської держави в економічному розвитку території краю в умовах нерозповсюдження на неї повноважень державної адміністрації. Типологічний аналіз законодавства доводить, що для першої чверті XVIII ст. характерним є переважання іменних указів, що мали на меті запровадження нових галузей промислового чи сільськогосподарського виробництва. При цьому подібні акти є одиничними, тобто такими, що не мали подальшого розвитку законодавчої ініціативи, а отже, неможливо казати про їх реальний вплив на стан південноукраїнського виробництва.

Крім того, більшість актів, виданих до середини XVIII ст., мали на меті розвиток передусім галузей, важливих з військової точки зору – суконного, селітряного тощо. У той самий час певна частина указів обмежувала українських виробників, найчастіше з метою забезпечення економічних переваг певних груп переселенців.

В цілому слід зазначити, що акти стосовно розвитку господарства на території півдня України в XVIII ст., окрім указів щодо соляної промисловості, відрізняються декларативністю та несистематичністю – часто уряд одмежувався єдиним документом для окремої галузі, не надаючи достатньої уваги подальшому її розвитку. Поясненням цього виступає факт відсутності аж до початку 1760-х рр. реального адміністративного контролю за цією територією з боку Росії та пануванням військового підходу до колонізації краю.

3.2. Законодавче регулювання митної та торгівельної політики на півдні України. Важливою складовою економічного розвитку півдня України XVIII ст. через її прикордонне розташування була зовнішня торгівля. Для Російської держави цей регіон мав велике значення, оскільки був головним виходом до Чорного моря, і відповідно Середземномор'я. Однак до 1775 р. через його юридичну автономію скористатися цим центральної влади не вдавалося у повній мірі. Через це комплекс законодавства за 1700-1775 рр. стосовно цієї проблеми представлений переважно актами, якими російський уряд впорядковував митну службу на кордонах між Гетьманщиною та Запорожжям. До даної групи указів ми також відносимо й документи щодо карантинних заходів по відношенню до території півдня України, оскільки вони здійснювалися на базі митниць і прямо впливали на умови торгівлі в краї.

Загалом торговельна та митна політика Росії щодо півдня України знайшла відбиття у 40 актах, які типологічно розподіляються таким чином:

- іменні – 18 актів;
- сенатські – 18;
- інші – 4 (дані з Комерц-колегії).

З зазначеного числа документів діяльності карантинів та митниць присвячено 21 документ, і загальним питанням торгівлі в регіоні – 19 актів.

Питання карантинної та митної політики Росії щодо регіону на протязі XVIII ст. досліджувалися в 1930-ті рр. М. Тищенком, а в сучасній історіографії півдня України С. Андрєвою, однак обидва автори не надавали належної уваги законодавчому її забезпеченню з боку центральної влади, зосереджуючись власне на діяльності конкретних митниць – Царичанської, Переволочанської тощо.¹ Частково відповідні акти було вивчено В. Кабузаном у контексті впливу епідемій на зміни у народонаселенні південноукраїнських земель.²

Комплекс російських урядових актів, що регулювали карантинні заходи на південних кордонах імперії, порівняно малочисельний – лише 21 акт, з яких 16 опубліковано у ПСЗ. За походженням вони приблизно рівномірно діляться на дві групи – іменні (12 указів, до яких можна додати й окрему «Інструкцію» від 17 листопада 1718 р., що також є Височайше затвердженою) та сенатські (8 указів). З погляду хронології, іменні акти (а саме такий їх різновид, як Височайші укази, надані Вищій Таємній Раді чи оголошені з неї) зосереджені головним чином у межах 1726-1730 рр., однак слід зазначити, що для цього періоду даний різновид взагалі є переважаючим. Крім того, законодавчі акти доволі виразно формують комплекси, прив'язані до чергових спалахів епідемій. Виходячи з цього, карантинні заходи активно вживалися російською владою по відношенню до півдня України у 1710-1712 рр. (два закони), 1718-1720 рр. (4 розпорядження), 1726-1730 рр. (7 актів) та останній раз у періоді, що досліджується нами, у 1771-1772 рр. (2 акти).

---

¹ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини у зовнішній торгівлі України у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – К., 1930. – Т. IV; Андрєва С.С. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки НДІ історії Південної України. – Запоріжжя, 1999. – № 4-5. – С. 143-152.

² Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX вв. – М., 1971. – 190 с.; Его же. Заселение Новоросии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719-1858). – М., 1976. – 306 с.

Що ж стосується тематичного розподілу, то аналіз актових комплексів виявляє, що документи було присвячено:

- безпосередньому запровадженню карантинних заходів – 14 актів;
- облаштуванню карантинної служби при митницях – 5;
- скасуванню обмежень на пересування та торгівлю – 2

Варто також зауважити, що у часі прийняття тематичні групи актів розподіляються дещо нерівномірно – документи щодо запровадження карантинних будинків при митницях зосереджені у 1754-1755 рр., тобто прив'язані до активізації торгівлі після утворення Нової Сербії та Новослобідського полку, до яких частина товарів (зокрема, коні) поступала через Запорожжя. Підкреслимо також, що найперший за часом видання указ від 7 липня 1710 р. поряд з засвідченням факту епідемії у краї, торкається території півдня України лише опосередковано, оскільки забороняв пропуск українців з товарами до території Московської губернії¹, як і найпізніший, від 12 грудня 1772 р., у якому наведено інструкцію для Тарутинського карантину, але у ньому також міститься цінна інформація щодо епідемії у Новоросійській губернії.²

Що стосується змісту указів, то вони чітко розкривають шляхи запобігання розповсюдженню хвороби з боку центральної російської влади та місцевої адміністрації. Так, найпопулярнішим заходом в текстах указів від 7 липня 1710 р., 7 серпня 1712 р., 24 жовтня 1718 р., 17 листопада 1718 р., та 5 листопада 1719 р. є запровадження застав на головних шляхах, з метою блокування руху населення та торгівлі, причому під загрозою смертної кари для порушників і облаштування на видних місцях шибениць. Крім того, в указі від 17 листопада 1718 р. наказувалося палити будинки померлих від чуми, разом з майном та худобою.³ Подібна репресивна система боротьби з епідеміями з кінця 1720-х рр. поступається у актах більш м'яким заходам, а саме створенню спеціальних застав з карантинними домами для витримки подорожніх на протязі 40 днів, як це зазначено у текстах указів від

---

¹ Об учреждении по дорогам застав для предохранения от моровой язвы // ПСЗ. – Т. 4. – С. 526.

² Наставление из комиссии для предохранения и врачевания моровой заразительной болезни... // ПСЗ. – Т. 19. – С. 683-687.

³ Об учреждении по дорогам застав для предохранения от моровой язвы // ПСЗ. – Т. 4. – С. 526.; Об учреждении в Киевской губернии впредь до указа застав, для предосторожности от моровой язвы, появившейся в Константинополе // Там само. – Т. 4. – С. 840.; О посылке из Аптекарского приказа в Старооскольскую и Белгородскую провинции лекарей для смотра на людях моровой язвы... // Там само. – Т. 5. – С. 591; Инструкция гвардии капитану Горохову, отправленному в Киевскую и Азовскую губернии по случаю открывшегося там морового поветрия // Там само. – Т. 5. – С. 593; О предосторожности на заставах от морового поветрия // Там само. – Т. 5. – С. 750-751

26 жовтня 1726 р., 30 січня 1728 р. та 19 серпня 1729 р.¹ Найдовшим терміном карантину з наведених у законодавстві, слід, безперечно, вважати, 12-тижневий, встановлений для Царичанської карантинної застави згідно з указом від 29 січня 1728 р.² Натомість документи пізнішого часу, а саме укази від 30 жовтня 1754 р., 22 лютого 1755 р. та 15 квітня 1755 р. засвідчують, що на цей час уряд надавав перевагу облаштуванню карантинів при митницях та контролю не лише за переміщенням людей, але й товарів як можливих джерел зараження.³ Крім того, у документах містяться свідчення й про інші заходи, що мали запобігти проникненню хвороби через кордони. Зокрема, заборонявся пропуск навіть дипломатичних кур'єрів, що прибували з районів епідемії, зазвичай з Криму та Туреччини. Натомість на посланців у інший бік, а також на місцеве населення, що прибувало з території Запорозжя, подібні заборони не розповсюджувалися, що особливо обумовлювалося у текстах постанов від 7 серпня 1712 р., 26 жовтня 1726 р., 31 жовтня 1729 р. та 17 листопада 1729 р.⁴ Для дипломатичної кореспонденції ж запроваджувалися й інші запобіжні заходи, початково не дуже раціональні: наприклад, указом від 26 жовтня 1726 р. пропонувалося передавати листи над вогнем, а потім тричі переписувати. Ближче до сучасного рівня медичних знань виглядали інструкції в указі від 12 січня 1771 р., де наголошувалося на необхідності дезинфекції листів оцтом, з наступним окурюванням їх димом.⁵

---

¹ О непропуске никого из-за границы через Днепр и в Киев без выдержания карантина, по случаю распространившегося в Царьграде поветрия // ПСЗ. – Т. 7. – С. 705; О предосторожности от учинившейся в Крыму заразы // Там само. – Т. 8. – С. 11; Об увеличении в Киевской губернии числа карантинных форпостов, по случаю оказавшейся в Турции повальной болезни // АПС. – Т. 2. – С. 199.

² О выдерживании 12-недельного карантина на Царичанской заставе // ПСЗ. – Т. 8. – С. 19.

³ О допущении на ярманку при крепости Св. Елизаветы подданных Турецком Империи, с наблюдением предосторожности от морового поветрия // ПСЗ. – Т. 14. – С. 233; Об учреждении при пограничных таможенных карантинных домов, и об определении к ним докторов // Там само. – Т. 14. – С. 317-319; О неимении при пограничных Сеньковской, Тайповской и Дерптской Таможных карантинных домов и об устройстве таковых при Бахмутской и Царицынской // Там само. – Т. 14. – С. 350-351.

⁴ Об учреждении в Киевской губернии впредь до указа застав, для предосторожности от моровой язвы, появившейся в Константинополе // ПСЗ. – Т. 4. – С. 840; О непропуске никого из-за границы через Днепр и в Киев без выдержания карантина, по случаю распространившегося в Царьграде поветрия // Там само. – Т. 7. – С. 705; О пропуске через Киевские карантинные заставы провозятых, посланных с турецким имрямом, и о задержании на границе российских курьеров, присланных из Царьграда // АПС. – Т. 2. – С. 203. О пропуске пребывающих из Крыма к Переволочинской и другим карантинным заставам великороссийских и малороссийских жителей // Там само. – Т. 2. – С. 203.

⁵ О непропуске никого из-за границы через Днепр и в Киев без выдержания карантина, по случаю распространившегося в Царьграде поветрия // ПСЗ. – Т. 7. – С. 705;

Загалом текст останнього указу від 12 січня 1771 р. містить повний спектр можливих на той час засобів боротьби з епідеміями, особливо зважаючи на російсько-турецьку війну, що тривала на час прийняття документу – витримування повних карантинів для військових та цивільних полонених, скорочених для військових кур'єрів, ізоляція хворих у їх домівок з казенним забезпеченням їх їжею, спалення заражених будинків та товарів, знищення домашніх тварин тощо.¹ Тривалість карантинів у цей період визначалася указом від 12 грудня 1772 р. диференційовано: для прибулих з місць, не вказаних у переліку зараження – 15 днів, з вказаних – 42 дні, для товарів з Новоросійської губернії та Запоріжжя – від 7 до 12 днів. Також вперше у документі згадується розповсюджений по заставах перелік конкретних місць поширення епідемії на півдні України.²

Щодо карантинного аспекту митної служби, то найціннішим джерелом з цієї групи є укази від 22 лютого та 15 квітня 1755 р., у яких визначався порядок побудови карантинів та призначення лікарів у прикордонні митниці на південноукраїнських землях. На наказ Сенату про створення карантинних будинків на Кременчуцькій та Переволочанській митницях й у Новій Сербії місцева адміністрація висунула зустрічні пропозиції щодо необхідності утворення таких будівель у Архангелогородську та на території Нової Січі. Це свідчить як про важливу роль Нової Сербії у контролі за торгівлею з Південної Україною, так і про активізацію адміністративного обмеження козацтва після її утворення. Також указом від 15 квітня 1755 р. лікарів, виділених для Кременчуцької та Переволочанської митниць, скерували натомість до Бахмутської та Царичанської, як ближчих до кордонів.³

Отже, російські урядові акти XVIII ст. містять достатньо цінну інформацію щодо боротьби місцевої та центральної адміністрації з епідеміями на території півдня України, як щодо спеціальних заходів, так і діяльності у цьому напрямку в контексті загальної митної політики.

О принятии губернаторам предосторожности противу оказавшейся в пограничных губерниях заразительной болезни // Там само. – Т. 19. – С. 211-213.

¹ О принятии губернаторам предосторожности противу оказавшейся в пограничных губерниях заразительной болезни // Там само. – Т. 19. – С. 213.

² Наставление из комиссии для предохранения и врачевания моровой заразительной болезни, Лейб-Гвардии Преображенскаго Полка Капитан-Поручику Сенденгорсту, определенному на заставу в Село Тарутино // ПСЗ. – Т. 19. – С. 683-687.

³ Об учреждении при пограничных таможенных карантинных домов, и об определении к ним докторов // ПСЗ. – Т. 14. – С. 317-319; О немении при пограничных Сеньковской, Тайповской и Дерптской Таможенных карантинных домов и об устройстве таковых при Бахмутской и Царицынской // Там само. – Т. 14. – С. 350-351.

Інша група російських актів XVIII ст. присвячена регулюванню умов внутрішньої та зовнішньої торгівлі в регіоні, а також діяльності прикордонних митниць. Чисельно вона не переважає попередній проаналізований нами комплекс і налічує також 19 документів. На відміну від указів щодо карантинної діяльності, розподіл даних актів за походженням демонструє переважання сенатських указів – 11 одиниць. Іменні укази представлені всього шістьма актами, з яких 4 – це іменні, дані Сенату, та 2 – Височайше затверджені доповіді (останні відносяться до періодів загальних адміністративних перетворень 1764 та 1772 р.) Крім того, у комплексі актів наявні указ та інструкція, надані з Комерц-колегії за 1719-1722 рр., тобто у період найбільш ранніх спроб з боку російської влади контролювати торгівлю на Півдні.

Аналіз текстів актів даного комплексу дозволяє виділити такі тематичні групи:

- документи щодо діяльності митниць та умов стягнення митних зборів – 8 (з них щодо безмитного пропуску товарів на Січ – два);
- акти, що визначали умови внутрішньої та зовнішньої торгівлі окремими товарами – 6 (з них чотири щодо торгівлі сіллю);
- документи щодо умов торгівлі з татарами або Кримом – 5.

Характерною є також прив'язка економічного законодавства до певних етапів адміністративного реформування південноукраїнських земель, оскільки митний контроль був важливою складовою державної колонізаційної політики. Основна частина цієї групи актів належить до періоду 1752-1765 рр., тобто найпевніше вони були покликані до життя утворенням Нової Сербії, а відповідно і зміщенням традиційних торгівельних шляхів. І звичайно, документи щодо торгівлі з Кримом приймалися головним чином у 1771-1772 рр., лише після військового підкорення всієї території півдня України, але до її повноцінного адміністративного облаштування. Останню групу ми розглядаємо окремо від законодавства щодо умов торгівлі з іншими територіями, наприклад, з Запорожжям, через те, що татари на відміну від козаків навіть після 1771 р. формально мешкали поза межами Російської держави, а отже підпадали під митне оподаткування як іноземці.

Перша з визначених нами тематичних груп актів мала за призначення вдосконалення митної системи на кордонах півдня України. Дві третини цих документів є сенатськими указами, але оскільки, як це щойно зазначалося, вони зосереджені у невеликому часовому проміжку 1750-60-х рр., то такий розподіл за походженням є взагалі типовим для цього періоду. Втім, для ранніх етапів організації митної служби, як і для карантинних заходів, характерна наявність указів з Комерц-колегії. Саме таким актом є «Інструкція щодо

діяльності прикордонних митниць від 24 жовтня 1721 р.¹ Крім того, специфікою даної групи є наявність частки законодавства, що оголошувало безмитний провіз товарів до території Нової Січі.

Втім, про значне піднесення урядової активності у справі облаштування на південноукраїнських землях митної системи, якщо виходити з матеріалів законодавства, то можна стверджувати, що воно активізувалося з утворенням Нової Сербії (як ми вже зазначали, митний контроль був одною з умов поселення сербів). Відповідно, після перекриття ними правобережної ділянки кордонів південноукраїнських земель, мало виникнути питання про такі ж заходи щодо Лівобережжя. Сенатський указ від 25 липня 1755 р. як раз і був покликаний встановити тут чітку лінію митниць, які пропонувалося облаштувати у Царичанській, Ізюмській та Бахмутській фортецях, а також при Луганській станиці. Така віддаленість митниць одна від одної мала право на існування лише на території півдня України, через наявність дуже обмеженого числа доріг, бо по інших дрібних шляхах «купцам потаенно с товарами проехать не возможно».² Доволі цікавою особливістю облаштування митниць на той час, згідно тексту документу, була їх виражена оборонна складова – наявність ровів та редутів у місцях можливого провозу товарів, козацьких патрулів тощо, що дозволяє стверджувати як про традиційну звичку російської адміністрації до «лінійної» політики щодо півдня України, так і про тісний взаємозв'язок митної та військової складової держаної колонізації краю.

Діяльність заснованих таким чином Луганської та Ізюмської «малих митниць» регулювалась сенатським указом від 30 грудня 1756 р., згідно з яким їх було підпорядковано Бахмутській митниці. Крім того, в документі розглядалося питання щодо оподаткування товарів, що вивозяться з території Дону та Запорожжя, передусім риби з Кальміуса та Кубані.³ Згідно указу, ці товари прирівняли до внутрішніх, тобто таких, що не підлягали митному оподаткуванню, що свідчить про розширення сфери економічного впливу козацтва навіть на території, що офіційно не входили до меж Російської держави. З розбудовою смуги митниць на південноукраїнських землях відпала необхідність в утриманні їх по колишніх кордонах Гетьманщини, і

---

¹ Инструкция, данная из Государственной Коммерц-Коллегии инспектору таможен на границах турецких и польских // ПСЗ. – Т. 6. – С. 788-789.

² Об учреждении пограничных Таможен в Цариченке, в Бахмуте, в Изюме и в Луганской станице // ПСЗ. – Т. 14. – С. 392-395

³ Об учреждении малых Таможен или застав в Изюме и Лугани и о невзымании пошлин с всех произведений Великороссийских, Малороссийских и Воииска Донского // ПСЗ. – Т. 14. – С. 707-709

сенатським указом від 13 квітня 1758 р. вони були ліквідовані, за умови попереднього таврування наявних на території України іноземних товарів. Для останнього призначалися спеціальні інспектори, але серед переліку митниць на південноукраїнських землях названо лише Бахмутську.¹

Вибудовування урядом своєрідної економічної контрольної смуги вздовж північних кордонів запорозьких земель продовжилося Височайшим указом від 31 липня 1762 р., яким територія Нової Сербії оголошувалася внутрішньою, а митниці переносилися на її кордони.² Це ще раз доводить той факт, що Українська лінія та Нова Сербія відігравали не лише задеклароване у відповідних постановах та розпорядженнях військове значення, але й мали здійснювати контроль за рухом товарів і населення через кордони краю.

Матеріали урядових актів свідчать, що наступна реформа у митній політиці Росії щодо півдня України відбулася одразу слідом за організацією Новоросійської губернії, за пропозиціями тих же самих авторів нового адміністративного утворення Мельгунова та Мініха, доповідь яких була затверджена 24 травня 1764 р. Це був найдокладніший документ щодо митної політики Росії на території краю, в якому наведені реальні дані щодо розмірів торгівлі через Нову Сербію та Запорожжя. Автори доповіді зазначали, що через Нову Сербію ввозиться з-за кордону дуже мало товарів, оскільки митні збори не перевищували 3 000 карбованців на рік. Натомість козаки, скориставшись дозволом на безмитний ввіз певних категорій припасів на Січ, вели широку торгівлю з татарами та турками, провозячи товари з території Гетьманщини під виглядом тих самих припасів. При цьому зазначалося, що намагання місцевої адміністрації припинити торгівлю за допомогою скарг до Коша не мали успіху, оскільки старшина та кошовий «не менее других безошлинным торгом пользуются». В документі визначено також перелік товарів, які вигідно було б продавати татарам та які можна ввозити до Росії через південний кордон. Для облаштування торгів пропонувалося використати острів Хортицю та містечко Оріль, а нові митниці, аби не викликати зайвих підозр з боку татар та запорожців, передбачалося будувати під виглядом укріплених карантинів.³

---

¹ О назначении месячного срока для клеймения находящихся в Малороссии и в Слободских полках иностранных прошлых лет товаров под опасением ответственности по Таможенному Уставу 1755 г., и об уничтожении после означенного срока Таможен, состоявших по Великороссийской границе // ПСЗ. – Т. 15. – С. 190-191

² О разных постановлениях касательно торговли // ПСЗ. – Т. 16. – С. 31-38

³ Об оставлении состоящих по Днепру Кременецкой и Переволочинской таможен до учреждения в назначенных местах новых 6 таможен // ПСЗ. – Т. 16. – С. 768-775.

У групі законодавства щодо організації митниць та визначення митних зборів дещо специфічними є укази від 28 квітня 1755 р. та 18 січня 1760 р. щодо згаданого нами безмитного провозу товарів, передусім хліба та одягу, на територію Запорозьких Вольностей. За змістом вони практично не відрізняються один від одного, і були прийняті у відповідь на скарги кошового отамана. Найцікавішою їх особливістю є те, що мито наказувалося не брати з товарів, постачальником яких виступало запорозьке козацтво (риби, солі, а за останнім указом – і провезених через територію Вольностей іноземних товарів), що мало на меті сприяти забезпеченню прикордонних військових поселень.¹ Імовірно, серед ініціаторів скарг до Сенату виступали не прості козаки, а втягнена у активну торгівлю старшина, що й потерпала від оподаткування.

Показово, що група актів щодо торгівлі через територію Запорожжя носить декларативно дозвільний характер, на відміну від вже вивчених нами яскраво обмежувальних законів стосовно території та меж Вольностей. Пояснити це можна прагненням уряду як до військового (через побудову прикордонних поселень та окремих укріплень безпосередньо на землях Січі), так і економічного проникнення на територію традиційної козацької колонізації, а отже обидві групи документів, не дивлячись на їх формальні відмінності, служили єдиній меті – підпорядкуванню центральній російській владі запорозьких земель.

З вивчення комплексу законодавства випливає, що на початкових етапах розвитку митної системи на кордонах південноукраїнських земель уряд також неодноразово вдавався до видання ситуативних указів, що дозволяли ввіз або вивіз окремих груп товарів. Особливо це стосувалося торгівлі сіллю, що було пов'язано з намаганням забезпечити вигідні умови роботи для державного виробництва цього продукту. Так, показовим є той факт, що найперший указ з всієї групи економічних розпоряджень російської влади щодо території краю, виданий 7 жовтня 1719 р., присвячено саме забороні на імпорт солі з території Дону та півдня України, причому вилучений товар мав передаватися до казни.² Такий саму тематиці присвячені й укази від 19 липня 1750 р. та 28 лютого 1751 р.,

---

¹ О дозволении Запорожцам, без платежа внутренних и пограничных пошлин, вывозить из Малороссии и ввозить в оную для собственного употребления и промысла, харчевые и питейные припасы и мягкую рухлядь // ПСЗ. – Т. 14. – С. 354-356; О пропуске из Малороссии в Сечь Запорожскую съестных и питейных припасов и привозимых из-за моря суконных и шелковых материй и прочих всякого звания товаров беспошлинно // Там само. – Т. 15. – С. 405-407.

² Об учреждении заставы для провоза соли из Донских и Черкасских городов, о поимке корчемников, и о возвращении взятой у них соли в казну // ПСЗ. – Т. 6. – С. 245-246.

пов'язані з намаганням центральної влади подолати негативні наслідки вільного продажу солі, через що потерпало казенне виробництво. Указами дозволявся ввіз солі до Гетьманщини, але наголошувалося на необхідності забезпечити непродаж її купцями по дорозі, тобто на території південноукраїнських земель, що входили до адміністративного підпорядкування Росії – Бахмутської провінції та Української лінії. З цією метою пропонувалося облаштувати спеціальні застави.¹ Останній указ щодо торгівлі сіллю вийшов 22 жовтня 1765 р. і ним, навпаки, оголошувався безмитний провіз кримської солі через територію Нової Сербії, але лише тої, що йшла на продаж до Польщі.²

Серед інших товарних обмежень також слід згадати акти про заборону згідно з указом від 14 серпня 1749 р. вивозу на південь України та до Польщі вовни і овець, а також заборону ввозу вина до Нової Сербії та Запорожжя згідно з указом від 16 жовтня 1762 р.³ Зазначимо, що документи щодо окремих товарів, не дивлячись на єдність форми, мають різне призначення. Укази щодо торгівлі сіллю, крім зазначеного сприяння розвитку казенного виробництва, мали також за мету забезпечити сіллю ті території, на які не вистачало продукції тих самих державних заводів (щодо розпорядження від 1771 р., то воно було викликане ще й необхідністю компенсувати населенню витрати на постачання провіанту до діючої армії). Натомість заборона на вивіз вовни та вина базувалася на особливостях фінансової політики російського уряду – укази мали припинити пов'язаний з торгівлею даними товарами витік за кордон золотої та срібної монети. Отже, об'єднання даних указів у єдину групу є доволі умовним.

Останній тематичний підрозділ російський урядових актів ПСЗ стосовно торгівлі у Південній Україні стосується визначення умов торгівлі з татарами. Як ми вже зазначали, уряд звернувся до цієї тематики порівняно пізно, коли в результаті війни 1768-1774 рр. Крим потрапив до сфери політичного та економічного впливу Російської імперії. З п'яти актів цієї групи лише один належить більш ранньому часу – це сенатський указ від 30 вересня 1754 р. про допуск турецьких

---

¹ О пропуске в Малую Россию чрез Царицинскую и прочия заставы Малороссийских обывателей с Крымскою солью, и о воспрещении продавать оную дорогою // ПСЗ. – Т. 13. – С. 336-338; Об учреждении застав и Комиссариатов для предупреждения неуказной продажи и провоза соли // Там само. – Т. 13. – С. 404-410.

² О невзымании пошлины с соли, провозимой из Крыма через Новороссийскую Губернию в Польшу // ПСЗ. – Т. 17. – С. 1026-1029.

³ О непрпуске за границу овчин, овечей шерсти и овец чрез Киев и прочия пограничныя места // ПСЗ. – Т. 13. – С. 119-120; О невыпуске простого вина на продажу из Польши в Малороссию, в Сечу Запорожскую и в Новую Сербию // Там само. – Т. 16. – С. 82.

підданих для торгівлі у фортецю Св. Єлизавети¹, але викликаний він був необхідністю швидко забезпечити новопоселені сербські роти передусім кіньми та провіантом, тобто є відверто ситуативним, і аж ніяк не можна вважати подібну поступку татарським купцям типовим для російської економічної політики щодо краю.

Натомість укази пізнішого часу мали під собою дещо іншу основу. Як зазначалося в тексті указу від 12 серпня 1771 р., «как теперь все Крымские Татары и сам Хан пришли в покровительство Наше», було дозволено вивозити до Криму хліб та інший провіант.² Слід наголосити й на тому, що даний документ все ж переслідував подвійну мету – як і дозвіл на вивіз кримської солі 1771 р., він був покликаний до життя необхідністю забезпечення армії.

Що ж стосується актів щодо контролю за власне татарською торгівлею, то вони датовані 1771-1772 рр. Указом від 16 вересня 1771 р. уряд встановив контроль за ввозом товарів з Криму на російську територію, причому дуже оригінальним шляхом: оскільки оподатковувати татарських купців можливості не існувало через відсутність як відомостей про них, так і через нерегулярність торгів, то митні збори бралися з місцевих покупців.³ Про масштаби торгівлі та напрямки вивозу товарів деякі відомості можна отримати з доповіді голови Митної Канцелярії Мініха, затвердженої 25 квітня 1772 р. У ній зазначалося, що для контролю за ввозом товарів з боку єдисанських та буджацьких татар було запроваджено застави у Воронежській губернії та Черкаську, тобто старі митниці в Бахмуті та Луганській станиці виявилися непотрібними. Для утримання цих нових застав пропонувалося використати збори з татарських товарів.⁴ Оскільки Мініх спочатку передбачав для цього застосувати резервні кошти Канцелярії у розмірі 3 000 карбованців, це може слугувати доказом невеликого обсягу торгівлі, на відміну від задекларованого в попередньому указі “знатного ущербу” від її неоподаткування для казни. Також іменним указом від 17 червня 1772 р. татарам дозволили певний час користуватися для торгівлі старими російськими та золотими й срібними турецькими монетами⁵, що за умови існуючої

---

¹ О допущении на ярманку при крепости Св. Елизаветы подданных Турецкой Империи, с наблюдением предосторожности от морового поветрия // ПСЗ. – Т. 14. – С. 233.

² О дозволеннии желашим ехати в Крым с хлебом и другими съестными припасами и продавать оные там беспошлинно // ПСЗ. – Т. 19. – С. 294.

³ О сборе с Крымских товаров продаваемых Татарами, пошлины, взымая оную с покушников тех товаров // ПСЗ. – Т. 19. – С. 312-313

⁴ О употреблении остаточной от жалования суммы на содержание застав, учреждаемых для сбора пошлин с привозимых татарами товаров // ПСЗ. – Т. 19. – С. 486-487

⁵ О дозволеннии Крымским и прочим татарам, впредь до указа, ввозить Российскую монету, Турецкие червонцы и серебряные деньги // ПСЗ. – Т. 19. – С. 528

тоді заборони на вивіз золотих та срібних грошей за кордон мало б сприяти їх швидкому вилученню з обігу на території півдня України.

Таким чином, акти цієї групи демонструють декларативність вільної торгівлі для представників Кримського ханства на російській території, що є зайвим доказом нерівноправності його союзу з Росією. Насправді законодавство було скероване на укріплення російського економічного впливу в Причорномор'ї. Що ж стосується двох найбільш ранніх указів з цього питання від 1754 та 1771 рр., то вони взагалі були покликані до життя суто військовими, а не економічними потребами.

Отже, регулюванню російської торгівельної політики щодо півдня України XVIII ст. присвячено загалом 40 актів, що тематично порівну розподілені між проблематикою карантинної та митної служби та власне торгівельними питаннями.

Урядові акти щодо організації та діяльності карантинної служби на південноукраїнських землях поділяються на дві підгрупи – перша стосується власне протиепідеміологічних заходів, друга описує процес творення закладів (карантинних будинків), що займалися цим питанням. Законодавство з даної проблеми безпосередньо належить до документів щодо загальної митної політики Російської імперії, оскільки діяльність карантинів відбувалася в контексті заходів регулювання торгівельних потоків в регіоні.

З матеріалів актових джерел випливає, що до початку 1730-х рр. в боротьбі з епідеміями переважав репресивно-ізоляційний підхід, і лише з середини XVIII ст. почали запроваджуватися значно ефективніші заходи санітарного контролю, що пов'язано з значною активізацією торгівлі на території краю.

Акти щодо діяльності карантинів є також типовим прикладом ситуативного законодавства, оскільки хронологічно вони чітко прив'язані до спалаху епідемій. У той же час у комплексі джерел дуже слабо презентовані документи, що б містили законодавчу ініціативу місцевої влади, що свідчить про обмежену її увагу до невійськових складових розвитку краю.

Укази стосовно торгівельної політики Росії на південноукраїнських землях присвячені як діяльності митниць, так і безпосередньому регулюванню умов торгівлі окремими групами товарів (переважно це стосувалося знов-таки солі) або ж економічних стосунків з певними територіями (Запорожжям чи Кримом).

Переважає кількість актів щодо облаштування митниць належить до 1750-1760-х рр., і прив'язано до діяльності іноземних колоній краю – Нової Сербії та Слов'яносербії, що підтверджує їх переважене економічно-контрольне, ніж військове призначення.

Акти щодо умов торгівлі з запорожцями носили дозвільний характер, обумовлюючи безмитний пропуск товарів на територію Вольностей, що свідчить про економічну активність козацької старшини.

Таким чином, російські урядові акти щодо економічного розвитку Південної України в XVIII ст. складають третій за чисельністю тематичний комплекс, включаючи до себе 79 документів, з яких лише 14 не публікувалися в ПСЗ. Зазначимо, що в існуючій історіографії акти цієї групи використано порівняно слабо. Дослідники зверталися головним чином до галузевого законодавства (переважно щодо соляної промисловості), тоді як укази стосовно митної та торговельної політики залишалися поза їх увагою.

За типологією акти розподілені майже рівномірно – 39 іменних та 32 сенатських укази. Специфічною групою, що не зустрічається у інших тематичних комплексах, є чотири укази, видані з Комерц-колегії, і характерні для 1710-20-х рр. Тематично у цьому комплексі переважає законодавство щодо розвитку соляної промисловості на півдні України – 28 актів. Це пояснюється великою увагою, яку уряд надавав єдиному на той час казенному виробництву краю, що до того ж потерпало від постійної нестачі робочих рук. Саме вирішенню останнього питання присвячено переважну більшість указів.

Інші галузі промисловості презентовані у законодавстві дуже слабо. Особливістю відповідних актів є яскраво ситуативний та непослідовний їх характер, що дозволяє казати про слабкість економічних позицій Росії в регіоні аж до 1775 р. Цей висновок підтверджується й тим, що законодавчі акти щодо півдня України в більшості є іменними або ж сенатськими, у той час як економічну діяльність щодо інших територій держави регулювали укази з відповідних колегій. Про це ж свідчить і практично повна відсутність законодавчої ініціативи місцевої адміністрації (виключаючи соляну галузь). Крім того, аналіз змісту актів свідчить, що уряд дбав головним чином про розвиток галузей, що слугували для забезпечення передусім потреб армії, що частково виправдовується з погляду на прикордонний статус краю.

Законодавство щодо карантинної політики Російської імперії на південноукраїнських землях відрізняється чіткою прив'язкою до спалахів епідемій, і містить цінні дані щодо еволюції різноманітних засобів боротьби з інфекційними хворобами з боку влади, а також щодо впливу епідемій на стан торгівлі. У той же час запропоновані в актах методи санітарного контролю вирізнялися відсталістю та неефективністю, спираючись переважно на каральні та ізоляційні заходи.

Акти щодо торговельної та митної політики містять дані щодо системи митниць на півдні України, розмірів митних зборів, умов торгівлі з окремими територіями та країнами. В останньому випадку наближені за змістом акти щодо торгівельних стосунків з запорожцями та татарами мали різне походження. Економічне законодавство щодо Запорожжя приймалося з ініціативи старшини, у той час як татарам воно надавалося як пільги після переходу їх у російське підданство. Тим не менше, обидва різновиди актів сприяли укріпленню економічних позицій Росії на території півдня України.

Невеликий обсяг цієї групи законодавства та його тематична різноманітність унеможлиблює її самостійне використання, тобто без доповнення іншими групами письмових джерел.

ВИСНОВКИ

Виходячи з аналізу історіографії півдня України XVIII ст. можна зробити висновок, що російські урядові акти почали широко застосовуватися у якості джерела досліджень з початку XIX ст. В цілому варто зазначити, що весь масив наукових праць можна поділити на два нерівновеликі підрозділи – роботи стосовно різноманітних проблем історії півдня України XVIII ст., у яких використано російське законодавство, та спеціальні роботи, присвячені вивченню власне цього різновиду джерел.

Підходи до використання даного виду джерел змінювалися залежно від розвитку методології історичної науки. У найбільш ранніх роботах з історії краю кінця XVIII – початку XIX ст. автори обмежувалися простим цитуванням документів, полишенням ознак джерелознавчої критики. Для дворянської та позитивістської історіографії характерне застосування великих тематичних комплексів законодавства та урядових актів, що слугували основною джерельною базою при розкритті питань, пов'язаних з урядовою політикою щодо колонізації півдня України. Натомість для народницької та радянської було більш властивим звернення до окремих найвизначніших законодавчих актів (наприклад, маніфестів) з історії краю, поряд з їх докладним аналізом. Поєднання двох підходів до використання такого типу джерел відбулося наприкінці 1970-х рр. і характерне також для сучасної української історіографії. Відносно обмежено урядові акти Російської держави використовуються авторами краєзнавчих досліджень через їх специфіку (слабку увагу до розвитку окремих населених пунктів).

Найбільш цитованими російськими урядовими актами щодо Південної України 1700-1775 рр. виступають укази про заснування Нової Сербії 1751 р., Новоросійської губернії 1764 р. та Маніфест про ліквідацію Запорозької Січі 1775 р. Найменше уваги на сьогодні в історіографії привертала акти щодо розвитку церкви та економічного освоєння краю, через неповноту та обмеженість їх комплексів у складі найпопулярніших публікацій, зокрема ПСЗ.

Водночас варто визнати, що частка спеціальних джерелознавчих праць, присвячених вивченню російського законодавства та актів вищих органів влади Росії в контексті історії півдня України XVIII ст. є відносно нечисельною. Досі в історіографії не було зроблено вичерпного аналізу всього комплексу актових джерел стосовно території краю, а наявні дослідження або охоплюють лише останню чверть XVIII ст., або ж присвячені аналізу окремих документів.

Джерельною базою нашої монографії стала сукупність російського законодавства та актів вищих органів влади, опублікованого як в загальних («Повне зібрання законів Російської імперії»), так і в тематичних збірках. Загалом дослідження здійснено на базі 464 урядових актів, з яких 31% не увійшли до складу ПСЗ. Що стосується останньої групи актів, то вони розміщені у таких виданнях матеріалів діловодства вищих органів влади Російської держави, як «Архів Правлячого Сенату» (134 документи), «Архів Державної Ради» (6 актів) та тематичних збірках документів, укладених Д. Яворницьким (4 закони).

Також у дослідженні використані матеріали Книг штатів ПСЗ, однак варто визнати, що більшість з опублікованих тут додатків до відповідних урядових актів через свою занадто велику докладність є малоцінними для вивчення історії півдня України.

За джерелом походження переважають такі різновиди урядових актів як іменні та сенатські укази. Перші властиві раннім етапам освоєнню краю та проблемам чисто військового характеру, другі належать головним чином до середини та другої половини XVIII ст., що пов'язано як з загальнодержавними процесами (різною роллю, які відігравав Сенат у системі влади Російської імперії за правління різних імператорів), так і внутрішньорегіональними чинниками, а саме ступенем реального політичного та адміністративного контролю з боку російської держави за територією Північного Причорномор'я. Що ж до найменш чисельних комплексів урядових актів стосовно регіону, то ними є маніфести (як правило. акти надзвичайного характеру) та укази, надані з колегій. Також окремо варто розглядати специфічний комплекс дипломатичних актів.

З аналізу актів російського уряду випливає, що близько 20% з них мають у своєму складі посилання на інші укази, присвячені конкретному питанню. Це полегшує встановлення генетичних зв'язків між окремими актами та сприяє формуванню повніших тематичних комплексів законодавства. Також цінною особливістю російського законодавства та урядових актів як джерела є наведення у текстах указів змісту документів, що стали причиною розгляду цього питання органами вищої влади (довідей регіональної влади, «просительных пунктов» окремих осіб, пропозицій колегій, «мнений» різних установ, причетних до даної проблеми тощо). Такі елементи присутні у змісті приблизно 65% актів.

Важливою особливістю комплексів урядових актів щодо півдня України XVIII ст. є наявність у них чіткої тенденції до регіональної законодавчої ініціативи, оскільки доволі репрезентативне число документів приймалося на основі доповідей представників місцевої

адміністрації. Наявність таких даних також дозволяє простежити певне протистояння регіональної та центральної влади у підходах до політики щодо колонізації краю. Російський уряд постійно перекладав відповідальність за цей процес на вже існуючі прикордонні поселення, зокрема, Слобожанщину, а їх адміністрація, відповідно, усіляко від цього обов'язку ухилялась. Особливо це стосувалося проблем надання робочої сили для південноукраїнської промисловості чи побудови укріплень. При цьому не можна казати про більш об'єктивні чи зважені підходи саме регіональної влади, яка мала бути більш поінформованою про реальний стан справ на південному кордоні держави, але при тому саботувала найнеобхідніші оборонні заходи уряду. Головну роль у протистоянні мала недосконалість адміністративної системи на території півдня України, через що її представники були неспроможні до ефективного управління.

Найрепрезентативнішими та найбільш завершеними комплексами законодавства є сукупність актів, присвячених побудові Української лінії і розселенню по ній ландміліцьких полків (близько ста указів), а також документів стосовно інших військових поселень (Нової Сербії та Слов'яносербії). При цьому саме акти першого комплексу містять найбільший відсоток таких, що не увійшли до складу ПСЗ, або ж досі не привернули належну увагу істориків. Натомість законодавство щодо військово-землеробських поселень з іноземців на сьогодні практично повністю використано у відповідних дослідженнях.

Тематично урядові акти поділяються на три великі групи, присвячені:

- адміністративно-територіальному устрою краю в XVIII ст.;
- питанням заселення території півдня України;
- проблемам економічного розвитку регіону.

До групи актів щодо адміністративного устрою включено також сукупність дипломатичних актів Російської держави (27 документів), оскільки вони визначали міжнародний статус територій півдня України. З аналізу цього виду джерел випливає, що територіальні здобутки чи втрати були визначальним питанням їх змісту. Особливо цінними в цьому контексті є такий різновид міжнародних документів, як межові акти, що демаркували лінію кордону. Зазначимо, що, незважаючи на доволі точну прив'язку до місцевості прикордонних позначок у межових актах, в історіографії на сьогодні не існує узгодженої щодо їх розташування, через контамінацію понять російсько-турецького кордону та північної межі запорозьких земель.

Що стосується інших різновидів міжнародних актів, то найінформативнішими з-поміж них є мирні трактати та угоди, що

підводили політичні підсумки військових дій. З аналізу їх змісту випливає надання російською владою при підписанні миру аж до останньої чверті XVIII ст. головної уваги передусім територіальним здобуткам чи втратам, проблеми активізації державного економічного впливу на територію краю відсувалися на другий план, принаймні до повного переходу її під російський політико-адміністративний контроль.

Також до даної тематичної групи належать акти стосовно розповсюдження на територію півдня України російської адміністративної системи. Простежується чітка залежність як тематичного, так і типологічного розподілу урядових постанов залежно від етапів реформування адміністративно-територіального устрою краю. Для періоду 1708-1764 рр. характерним є домінування іменних указів, присвячених головним чином обліку населення та облаштуванню податкової системи на південноукраїнських землях, у той час як період 1764-1775 рр. представлений головним чином затвердженими доповідями та сенатським указами, у яких найвизначнішим питанням було створення нових адміністративних одиниць. Дослідження внутрішньої структури та тематичного розподілу актів останнього етапу дозволяє казати про переважання військової складової у цих адміністративних одиницях. Про це свідчить порядок та зміст статей документів, що стали визначальними в процесі адміністративної реформи 1764 р. – указ про заснування Новоросійської губернії та «План роздачі земель у Новоросії».

Достатньо велика кількість актів щодо першого етапу адміністративної реформи в південноукраїнських землях присвячена питанням обмеження масштабів народної колонізації під виглядом облаштування на новоприєднаних землях системи обліку населення з метою впорядкування податкових зборів. При це дозволяє казати скерованість ряду актів на облік українського населення, хоча воно не обкладалося зборами на утримання прикордонних полків. При цьому відсутність в текстах відповідних указів чітких статистичних даних щодо кількості населення першої Азовської губернії свідчить про млявість процесу адміністративного впорядкування нової одиниці, та про її напіввійськовий характер. Водночас постанови щодо інших національних груп, які приймалося в основному на другому етапі адміністративної реформи краю, мали позитивний правовий характер, передбачаючи надання переселенцям економічних привілеїв навіть за рахунок прав місцевого населення.

Найчисельнішою тематичною групою урядових актів Російської держави є укази щодо різних аспектів колонізації півдня України в XVIII ст. Вона включає у себе близько 64% загальної кількості

документів ПСЗ. У той же час саме цей підрозділ представлений найбільшою кількістю неопублікованих у ПСЗ актів, що складають майже 39% від кількості законів у ньому. Це пояснюється двома суб'єктивними чинниками – по-перше, небажанням укладачів збірки нагадувати про мілітарний характер колонізації Північного Причорномор'я до 1775 р., що не вписувалося в уявлення про цивілізаторську роль Росії стосовно «Дикого степу», а по-друге, специфікою самих актів, що мстили малозначущі відомості про призначення військових чинів в прикордонні формування, облаштування системи зборів для утримання полків, ремонт окремих укріплень тощо.

У даній групі виділяються акти щодо зміцнення російського кордону, презентований головним чином іменними указами щодо побудови укріплених ліній та створення і функціонування ландміліції на території краю (після завершення основних робіт по створенню фортець та редутив Української лінії з 1735 р. кількість іменних указів швидко зменшилася, що свідчить про втрату нею свого стратегічного значення після повернення у російське підданство запорожців). Натомість документи щодо утворення військово-землеробських поселень з іноземців представлені переважно сенатськими актами. Крім того, вони складають найбільш хронологічно щільний комплекс – переважна кількість актів зосереджена у проміжку 1751-1754 рр. Зазначимо, що навіть за такої кількості указів щодо різноманітних аспектів військової колонізації краю, послідовністю та різноплановістю змісту визначаються документи щодо Української лінії у час її розбудови (1731-1733 рр.), натомість акти стосовно інших укріплень та військових поселень характеризується несистематичністю та детермінованістю зовнішньополітичними чинниками. У проміжках між бойовими діями на півдні України кількість урядових постанов різко скорочується, доводячи ситуативність та непослідовність російської оборонної стратегії в регіоні. Зважаючи на інформативні можливості джерел, можна визнати, що у мирний час місцева та центральна влада практично не дбали про підтримання укріплень та фортець у боездатному стані.

Одним з найбільш цілісних і в той самий час найповніше вивчених дослідниками є комплекс урядових актів щодо військово-землеробських поселень з іноземців. Однак наявність у його складі переважної кількості документів стосовно питань не стільки військово-оборонного характеру, скільки економічного дозволяє припустити, що Нова Сербія та Слов'яносербія сприймалися імперським центром як прикордонні поселення з функцією контролю над традиційними торговельними шляхами Правобережжя та Запорожжя.

Загалом можна визнати, що з матеріалів урядових актів випливає практика застосування Росією застарілих методів військової колонізації прикордонних територій, випробуваних при залюдненні південних кордонів Московської держави в XV-XVII століттях. У відмінних умовах півдня України (тобто існування потужного центру народної колонізації) подібні дії виявлялися малоефективними.

Особливостями актів щодо Запорозжя, особливо часів Нової Січі, є поєднання політично-обмежувального та економічно-дозвільного підходів. Дана група актів містить у своєму складі велику кількість подань з боку Коша, що дозволяє припустити перевагу старшинської правової ініціативи (хоча урядові рішення часто приймалися не на її користь). Група економічного законодавства щодо Січі, на нашу думку, мала дозвільний характер у якості компенсації запорожцям втрат території, а також була наслідком надзвичайно активної позиції адміністрації Коша у відстоювання ролі посередника у економічних стосунках Росії, Гетьманщини, Туреччини, Криму та Польщі.

Група урядових актів щодо економічного розвитку краю є найменш чисельною (79 документів, з них 14 не увійшли до ПСЗ). Вона визначається рівномірністю типологічного розподілу актів, а також містить такий їх різновид, як укази з Комерц-колегії, що взагалі не зустрічається у інших групах.

Аналіз даної групи дозволяє визнати пріоритетною тематикою економічного законодавства 1700-1775 рр. питання розвитку соляної промисловості на території Бахмутської провінції. Серед актів цього часу чітко виділяються тематичні комплекси, що розкривають головні проблеми розвитку даної галузі – найбільший відсоток документів присвячено комплектуванню заводів робочою силою, причому через низьку щільність населення уряд змушений був залучати до цього процесу різні адміністративно-територіальні одиниці півдня України. Інша частина актів щодо соляної промисловості присвячена питанням торгівлі сіллю, причому наведені у джерелах відомості дозволяють зробити висновки про неконкурентоздатність казенного виробництва в умовах запровадження вільного продажу солі та імпорту її з Криму. Також урядові акти розкривають численні зловживання адміністрації заводів та її постійні конфлікти з іншими представниками місцевої влади.

Великий відсоток указів, що входять у тематичний комплекс документів з регулювання торговельних стосунків на території півдня України XVIII ст., присвячений становленню та розвитку митної та карантинної служби. Акти щодо санітарно-карантинних заходів першої половини XVIII ст. прив'язані до спалахів епідемій, а

зважаючи на кількість актів та їх походження (майже цілковито іменні укази та інструкції), можна визнати велику увагу, що надавалася з боку уряду цій проблемі. Перехід до попереджувальної карантинної політики (побудови при митницях спеціальних закладів для витримки терміну карантину) простежується в матеріалах законодавства, виданого у зв'язку з розвитком іноземних прикордонних колоній на півдні України та активізацією торговельних стосунків між Гетьманщиною, Запорозжям та Кримом.

Що ж стосується указів щодо митної політики Росії на півдні України, то вони відзначаються великою дискретністю та типологічним розмаїттям, і можуть бути визнані найбільш несамостійним комплексом актів щодо території півдня України. Зокрема, у документах розглянуто переважно організаційний бік діяльності митної служби (створення окремих закладів тощо), у той же час практично повністю відсутні концептуальні постанови (статути, регламенти), що б регулювали торгівельні стосунки в масштабах всього південноукраїнського регіону.

В результаті дослідження також можна дійти висновку про недосконалість відбору урядових актів при укладанні першого ПСЗ. Особливо це стосується постанов щодо військової складової колонізації півдня України.

Що стосується місця російських урядових актів у загальній сукупності письмових джерел щодо півдня України 1700-1775 рр., то вони є найпридатніші для використання при дослідженні питань політичної історії, еволюції адміністративно-територіального устрою краю, створення та функціонування військово-землеробських поселень та оборонних споруд. В контексті вивчення економічного розвитку Північного Причорномор'я та особливостей народної колонізації матеріали ПСЗ виступають лише допоміжним джерелом через специфіку змісту та тенденційність відбору.

І насамкінець про проблему визначення повноти «Повного зібрання законів Російської імперії» як джерельного комплексу з історії півдня України. Подібна оцінка проводилася неодноразово, але результати дуже різнилися в залежності до підходу дослідників. Так, В. О. Пірко визначав частку неопублікованих у ПСЗ урядових актів щодо півдня України у 50%. У цитованій праці А. В. Бойка цей показник для періоду 1775-1800 рр. сягає 60% неопублікованих документів. Вважаємо, що найповнішу (але далеко не повну) оцінку повноти ПСЗ дав П. Баранов у своєму «Архиве Правящего Сената», дані якого наведено у таблиці 3.

Таблиця 3. Оцінка повноти ПСЗ за П. Барановим

Роки	Загалом Сенатських актів	Опубліковано у ПСЗ	Неопубліковано у ПСЗ	% неопублікованих актів
1707	10	6	4	40
1708	15	1	14	93
1709	15	0	15	100
1710	43	11	32	74
1711	66	22	44	67
1712	92	46	46	50
1713	36	8	28	78
1714	57	31	26	46
1715	43	21	22	51
1716	76	19	57	75
1717	51	10	41	80
1718	88	45	43	49
1719	105	35	70	67
1720	96	35	61	64
1721	124	39	85	69
1722	273	100	173	63
1723	153	53	100	65
1724	187	66	121	65
1725	89	7	82	92
1726	394	78	316	80
1727	787	168	619	79
1728	495	75	420	85
1729	365	48	317	87
1730	275	54	221	80
1731	195	78	117	60
1732	331	117	214	65
1733	334	78	256	77
1734	273	64	209	76
1735	264	56	208	79
1736	447	98	349	78
1737	638	106	532	83
1738	427	78	349	82
1739	469	93	376	80
1740	780	117	663	85
1741	619	63	556	90
1742	259	55	204	79
1743	191	46	145	76
1744	202	36	166	82
1745	141	19	122	87
1746	105	8	97	92
1747	108	18	90	83
1748	105	16	89	85
1749	98	11	87	89

1750	58	12	46	79
1751	96	6	90	94
1752	129	27	102	79
1753	151	17	134	89
1754	127	21	106	84
1755	116	10	106	91
1756	172	14	158	92
1757	206	14	192	93
1758	267	18	249	93
1759	242	25	217	90
1760	256	12	244	95
1761	182	11	171	94
1762	304	60	244	80
ЗАГАЛОМ	12 227	2 382	9 845	81

Визначимося одразу, що аналіз П. Баранова стосувався загальної кількості виявлених ним у Сенатському архіві указів, і звичайно, не мав потрібного нам регіонального зрізу. Також визначений ним показчик у 81% неопублікованих урядових актів є відносним, оскільки у виборку не потрапляли грамоти, укази та постанови, передані безпосередньо від імператора до, наприклад, колегій або місцевих органів влади. Однак для загального уявлення про повноту «Повного зібрання» цього достатньо.

Крім розпорошеності урядових актів по архівних фондах, різноманітності їх походження та характеру, остаточному визначенню повноти ПСЗ перешкоджає ще один важливий чинник – «Повне зібрання законів» не є зібранням чисто законодавчих актів. Утримуючись від давньої джерелознавчої дискусії про приналежність законодавства до групи актових джерел чи потребу виділення їх у окрему групу, зробимо ряд зауважень.

По-перше, в умовах абсолютизму, а отже – персонального суверенітету, монарх реально або номінально виступає не лише законодавцем, але й вищим урядовцем та суддею а в умовах російського цезаропапізму – ще й головою церкви. Отже, через канцелярію голови держави проходять акти будь-якого характеру, що потребують його втручання, а це далеко не лише законодавство. В цьому сенсі ПСЗ укладався виходячи з міркувань походження, але не характеру документів.

По-друге, уточнення потребує визначення «законодавчого акту». У сучасній правовій класифікації розмежування закону та, наприклад, урядової постанови (указу президента, постанови парламенту), відбувається передусім на підставі універсальності та обов'язковості законодавчої норми. З цього погляду матеріали, вміщені у ПСЗ, *переважно не носять характеру законодавства.*

Впевнено можна віднести до законодавчих актів такі групи документів «Повного зібрання», як маніфести, статuti, постанови відносно змін адміністративно-територіального устрою та з певним допущенням – дипломатичні угоди. Коли ж йдеться про укази з надання робочої сили для соляних заводів, виділення землі під поселення полків, фінансування конкретних військових частин, їх характер навряд чи дозволить визначати їх як закони.

З погляду на зазначене та зважаючи на стан вивчення джерельної бази, вважаємо, що на сьогодні оцінки повноти «Повного зібрання законів Російської імперії», як загального характеру, так і в контексті вивчення історії півдня України, є передчасними та недостатньо обґрунтованими.

Результати нашого дослідження можуть бути використані при створенні джерелознавчих та загально-історичних праць з історії краю, укладання збірників документів. Приоритетними напрямками подальших досліджень даної проблеми варто визнати архівну евристику та публікацію якомога повного корпусу законодавчих та актових джерел урядового походження з історії краю XVIII ст. особливо в частині публікації повних текстів актів, що увійшли до складу ПСЗ в обмеженому вигляді – мирних трактатів з Туреччиною та Кримом, невідомих документів щодо створення військових одиниць на території півдня України тощо.

ПОКАЖЧИК АКТИВ ЩОДО ПІВДНЯ УКРАЇНИ, ОПУБЛІКОВАНИХ У «ПОВНОМУ ЗІБРАННІ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ»

3 июля 1700. – Трактат, заключенный в Царьграде с Турецким Султаном Мустафою II Российскими посланниками Украинцовым и дьяком Черодеевым. О перемирии на тридцать лет, о разорении поселенным у Днепра городков Тавани, Кизикерменя, Нустрета и Сагина, об уступке Азова России и оставлении земель от Перекопа до Азова впусть, о нетребовании Крымскому Хану и татарам никаких подарков от России, о размене пленных и о свободном пропуске Россиян на поклонение в Иерусалим, без платежа дани // ПСЗ. – № 1804. – Т. 4. – С. 66-72.

9 января 1702. – Грамота малороссийским старшинам и казакам, предавшимся шведской стороне. О подтверждении им возвращения в дома свои, под опасением за неисполнением сего, смертной казни и проклятия // ПСЗ. – № 1889. – Т. 4. – С. 183-184.

27 июня 1705. – Грамота атаману кошевому низавого войска запорожского Константину Гордиенку и всему посполству. О вспоможении и содействии Думному дьяку Емельяну Украинцеву, посланному на Днепр для отвода границы // ПСЗ. – № 2061. – Т. 4. – С. 310-311.

22 октября 1705. – Межевая запись, постановленная у реки Буга на съезде между комиссарами, Российским Емельяном Украинцовым, и Турецким Эффенди Коч-Магометом. О границе Днепровских мест, о разорении Кизикерменя и других укреплений и о содержании во всей силе трактата, учиненного в Константинополе 3 июля 1700 г. // ПСЗ. – № 2077. – Т. 4. – С. 324-326.

1 ноября 1708. – Грамота, данная запорожскому войску. На избрание нового гетмана на место изменившего России гетмана Мазепы, с обнадеживанием подтвердить оному войску все его права и привилегии // ПСЗ. – № 2210. – Т. 4. – С. 424-425.

7 ноября 1708. – Грамота гетману Ивану Скоропадскому. О бежавших с изменником Мазепой малороссийских старшинах и всего звания людях, о прощении их и возвращении им имущества и чинов, если оставив шведов, прибегнут с раскаянием к российскому государю и о

наказании их в противном случае смертью // ПСЗ. – № 2211. – Т. 4. – С. 425-426.

9 ноября 1708. – Грамота малороссийскому народу. О вооружении против короля Шведского и о предостережении малороссийского народа от коварных обещаний изменника гетмана Мазепы // ПСЗ. – № 2212. – Т. 4. – С. 426-431.

12 ноября 1708. – Именной, объявленный из ближней Канцелярии. О предании за измену малороссийского гетмана Мазепы проклятию и об избрании на его место Ивана Скоропадского // ПСЗ. – № 2213. – Т. 4. – С. 431-432.

18 декабря 1708. – Именной, объявленный из ближней Канцелярии. Об учреждении губерний и о расписывании к ним городов // ПСЗ. – № 2218.- Т. 4. – С. 436-438.

21 января 1709. – Грамота малороссийскому народу. Об изменнике Мазепе, с изъяснением предательского письма его к польскому королю // ПСЗ. – № 2221. – Т. 4. – С. 440-442.

3 февраля 1709. – Манифест. О действиях изменника Мазепы против России // ПСЗ. – № 2224. – Т. 4. – С. 444-448.

26 мая 1709. – Грамота гетмана Ивана Скоропадского ко всему малороссийскому народу. Об измене Запорожских казаков // ПСЗ. – № 2233. – Т. 4. – С. 452-457.

17 июля 1709. – Высочайшая резолюция на просительные статьи гетмана Скоропадского // ПСЗ. – № 2235. – Т. 4. – С. 457-461.

3 января 1710. – Ратификация турецкого салтана Ахмета III, данная России в Константинополе послу Петру Толстому. В подтверждение заключенному 3 июля 1700 г. между Россией и Турцией договора о 30-летнем перемирии // ПСЗ. – № 2242. – Т. 4. – С. 468-469.

5 января 1710. – Грамота гетману Ивану Скоропадскому. На уряд гетманский, на пользование местностями и на употребление гетманских клейнодов, с подтверждением прежних прав казакам, по пунктам Богдана Хмельницкого // ПСЗ. – № 2243. – Т. 4. – С. 469-471.

6 марта 1710. – Приговор, состоявшийся в Ближней Канцелярии. О непереписке черкас Киевской и Азовской губерний и о неимении им права винокурения и продажи питей // ПСЗ. – № 2256. – Т. 4. – С. 479.

7 июля 1710. – Именной. Об учреждении по дорогам застав для предохранения от моровой язвы // ПСЗ. – № 2280. – Т. 4. – С. 526.

22 февраля 1711. – Манифест. О несправедливых поступках Турции против России в нарушении постановленных между ними державных договоров и об объявлении по сему случаю войны Оттоманской Порте // ПСЗ. – № 2322. – Т. 4. – С. 627-639.

15 июля 1711. – Именной, данный Сенату. О заключении мира с турками, которым положено уступить все завоёванные у них города, а вновь построенные укрепления разорить // ПСЗ. – № 2399. – Т. 4. – С. 716-717.

26 июля 1711. – Именной, данный Подканцлеру Шафирову. О несдаче города Азова, пока король Шведский не будет отпущен из Турции // ПСЗ. – № 2408. – Т. 4. – С. 718.

28 июля 1711. – Именной. О взыскании казенных недоимок, о делании водяных судов, называемых пелки, и о постановлении с турками вечного мира // ПСЗ. – № 2410. – Т. 4. – С. 721-725.

5-15 апреля 1712. – Трактат, заключенный в Константинополе между Российскими полномочными обеих держав при посредстве бывших там послов Великобританского Кавалера Ситтона, Голландского графа Колиера. О возобновлении и подтверждении постановленного при реке Прут 12 июля 1711 г. мирного договора, с тем, дабы российские войска оставили Польшу, о позволении Шведскому королю и провожающим его турецким войскам свободного пути чрез Россию, об оставлении Киева и казаков Заднепровских в подданстве России, о нечинении российскому двору никаких притязаний на Запорожскую Сечу, о постройке укреплений между Азовом и Черкасском и разорении построенных, о возвращении Порте медных 60 пушек взятых в Азове, о постройке на местах разоренных крепостей новых обеими сторонами и о сохранении мира между обоими державами на 25 лет // ПСЗ. – № 2515. – Т. 4. – С. 824-829.

7 августа 1712. – Сенатский. Об учреждении в Киевской губернии впредь до указа застав, для предосторожности от моровой язвы, появившейся в Константинополе // ПСЗ. – № 2568. – Т. 4. – С. 840.

6 ноября 1712. – Сенатский. О сборе податей в Азовской губернии со служилых людей по переписным книгам 1712 г. с наличных дворов и о бытии им на службе по-прежнему // ПСЗ. – № 2603. – Т. 4. – С. 864.

13 января 1713. – Именной, объявленный из Сената. О бытии царедворцам и городovým дворянам на службе для охранения Украйны от неприятеля и о поставке в рекруты с 50 дворов по человеку тем помещикам, которые сами на службе быть не могут // ПСЗ. – № 2627. – Т. 5. – С. 3.

2 февраля 1713. – Сенатский. Об устройении в Киевской губернии Ландмилиции из пяти полков // ПСЗ. – № 2643. – Т. 5. – С. 13-14.

13 июня 1713. – Трактат, заключенный в Адрианополе Российскими послами Бароном Шафировым и Графом Шереметьевым с Верховным Турецким Визирем Али Пашею. О перемирии между обоими империями на 25 лет, о выводе из Польши всех российских войск в два месяца, о невступании в дела Польского правительства, о препровождении Шведского короля туркам в Его отечество чрез Польшу, об утверждении за Россию правой стороны Днепра с Киевом и местечками и об оставлении левой стороны оной реки с Запорожскою Сечю в турецком владении, о непостройке между Азовом и Черкасском никаких крепостей, и о назначении границею реки Самары и Орели // ПСЗ. – № 2687. – Т. 5. – С. 36-43.

24 августа 1713. – Сенатский. О переписи в Киевской и в Азовской губерниях новопостроенных сел и деревень // ПСЗ. – № 2706. – Т. 5. – С. 50-51.

5 октября 1713. – Сенатский. О невзымании провианта, рекрут, денег, работных людей и подвод Азовской губернии с драгунских и солдатских жен, у которых мужья на службе, а оные после них остались с малыми детьми // ПСЗ. – № 2718. – Т. 5. – С. 56-57.

12 марта 1714. – Сенатский. О содержании Азовского и Троицкого полков из доходов Казанской губернии, освободив от содержания оных Азовскую губернию, и о расчетах в суммах на полковые потребности // ПСЗ. – № 2782. – Т. 5. – С. 87.

13 июля 1714. – Межевая запись, учиненная у реки Дона между комиссарами Ближним Стольником Степаном Колычевым и прочими, с турецкой стороны Ибрагим Агою и Мегмет Эффендием. О разграничении Российского государства с Турецким // ПСЗ. – № 2834. – Т. 5. – С. 119-121.

28 сентября 1714. – Сенатский. О переписке в Киевской и Азовской губерниях Черкас и Русских людей, об отсылке беглых крестьян на прежние жилища, а драгун и солдат в армию, и о присылке в Сенат переписных книг с табелями // ПСЗ. – № 2846. – Т. 5. – С. 123.

27 ноября 1715. – Именной. О переписи татар в Азовской губернии // ПСЗ. – № 2957. – Т. 5. – С. 186.

27 декабря 1715. – Именной. О поставке корабельных лесов из Казанской и Азовской губернии, о свободном строении под те леса судов и припасов, о найме работных людей, о невзымании как с тех судов так и с найму людей оброков, пошлин и никаких канцелярских припасов // ПСЗ. – № 2970. – Т. 5. – С. 186-187.

29 февраля 1716. – Сенатский. О прибавке жалования Ротмистрам и казакам Бахмутской кампании // ПСЗ. – № 2998. – Т. 5. – С. 200-201.

30 апреля 1716. – Именной. Об отправке в Киевскую и Азовскую губернии суконщиков и овчаров // ПСЗ. – № 3017. – Т. 5. – С. 281.

24 октября 1718. – Сенатский. О посылке из Аптекарского приказа в Старооскольскую и Белгородскую провинции лекарей для смотра на людях моровой язвы, об устройении на дорогах крепких застав и в удобных местах виселиц, дабы никто не проезжал, под смертною казнию // ПСЗ. – № 3234. – Т. 5. – С. 591.

17 ноября 1718. – Инструкция гвардии капитану Горохову, отправленному в Киевскую и Азовскую губернии по случаю открывшегося там морового поветрия // ПСЗ. – № 3237. – Т. 5. – С. 593.

19 декабря 1718. – Именной, объявленный Обер-Секретарем Щукиным. О невысылке Киевской и Азовской губерниям из Украинцов в Санкт-Петербург на работу, а о взятии, вместо того, с них деньгами // ПСЗ. – № 3260. – Т. 5. – С. 603.

19 марта 1719. – Именной, объявленный из Сената. О посылке в Киевскую и Азовскую губернии юфтяного дела мастеров иноземцев, для размножения и усовершенствования сего ремесла // ПСЗ. – № 3333. – Т. 5. – С. 684.

29 мая 1719. – Именной, объявленный из Сената. Об обустройстве губерний и об определении в них правителей // ПСЗ. – № 3380. – Т. 5. – С. 701-710.

5 ноября 1719. – Сенатский. О предосторожности на заставах от морового поветрия // ПСЗ. – № 3446. – Т. 5. – С. 750-751.

18 ноября 1719. – Сенатский. О выводе армейских полков из квартир в Изюмском полку и о починке Изюмской и других крепостей для охранения тамошних мест от набегов татар и запорожцев // ПСЗ. – № 3454. – Т. 5. – С. 755.

15 января 1720. – Высочайшая резолюция по пунктам на доношение Князя Меншикова. О укомплектовании пребывающих на Украине полков // ПСЗ. – № 3486. – Т. 6. – С. 116-117.

5 апреля 1720. – Сенатский, данный воеводе Шацкой провинции Ляпунову. О снятии застав, где была моровая язва и о предостерегательных средствах противу оной, если где впрядь откроется // ПСЗ. – № 3562. – Т. 6. – С. 177-178.

7 июля 1720. – Сенатский, данный Воронежской провинции Вице-Губернатору Колычеву. Об осторожности от набегов Татар // ПСЗ. – № 3610. – Т. 6. – С. 215-216.

7 октября 1720. – Указ из Камер-Коллегии. Об учреждении заставы для провоза соли из Донских и Черкасских городов, о поимке корчемников, и о возвращении взятой у них соли в казну // ПСЗ. – № 3655. – Т. 6. – С. 245-246.

5 ноября 1720. – Трактат вечного между Российским и Турецким двором мира, заключенный в Константинополе российским полномочным послом Алексеем Дашковым и турецким Верховным Визирем Ибрагим-Пашою. На основании прежних трактатов 5 апреля 1712 г. и 13 июля 1713 г., с предоставлением Российскому двору права

иметь в Константинополе своего резидента // ПСЗ. – № 3671. – Т. 6. – С. 253-260.

31 января 1721. – Указ из Камер-Коллегии полковнику и старшине Харьковского полка. Об освобождении казаков Харьковского полка от возки соли с Бахмутских заводов, и о покупке оной из казенных магазейнов по указанной цене // ПСЗ. – № 3724. – Т. 6. – С. 349-350.

5 февраля 1722. – Инструкция или наказ генерал-майору Чернышеву. Как поступать ему при свидетельству мужеского пола душ и при расположении полков армейских на души // ПСЗ. – № 3901. – Т. 6. – С. 503-510.

29 апреля 1722. – Именной, данный гетману Скоропадскому. Об ограждении малоросиян от всяких обид и притеснений, по силе заключенного с гетманом Хмельницким трактата // ПСЗ. – № 3988. – Т. 6. – С. 667-668.

7 мая 1722. – Именной, объявленный Военной Коллегии князем Меншиковым. О расположении на однодворцов особого денежного сбора на ландмилицию // ПСЗ. – № 3994. – Т. 6. – С. 671.

10 мая 1722. – Сенатский, вследствие высочайшей резолюции на доклад Сената от 11 апреля. О переписи на Великороссийских землях малороссиян, также и в Слободских полках помещичьих деревень, и о нерасписывании сих деревень на полки // ПСЗ. – № 4000. – Т. 6. – С. 675-676.

27 июня 1722. – Указ из Камер-Коллегии в Московский печатный приказ дьяку Илье Алсуфьеву. О невзымании с соляных промышленников печатных пошлин // ПСЗ. – № 4040. – Т. 6. – С. 724.

11 сентября 1722. – Инструкция. О переписи на Великороссийских землях малороссиян, а в Слободских полках помещичьих деревень // ПСЗ. – № 4090. – Т. 6. – С. 771-772.

24 октября 1722. – Инструкция, данная из Государственной Коммерц-Коллегии инспектору таможен на границах турецких и польских. С приложением инструкции инспектору таможен // ПСЗ. – № 4117. – Т. 6. – С. 788-789.

7 декабря 1722. – Именной. О приискании на Дону и в Воронежской губернии каменного угля и руды // ПСЗ. – № 4129. – Т. 6. – С. 795.

12 декабря 1722. – Сенатский в Военную Коллегию. О составлении на Украине Ландмилиции // ПСЗ. – № 4131. – Т. 6. – С. 809-810.

7 января 1723. – Именной, объявленный Военной Коллегии князем Меншиковым. О предосторожности в случае нападения татар на границы Российския // ПСЗ. – № 4137. – Т. 7. – С. 1.

24 февраля 1723. – Именной, данный Военной Коллегии. О построении по всей Украине, для опасности от набегов татарских, специальных маяков и об определении к ним для караула людей // ПСЗ. – № 4171. – Т. 7. – С. 26.

8 марта 1723. – Сенатский. Об учинении во всех пограничных городах по рубежам застав и об определении на оные из полков офицеров для поимки беглецов // ПСЗ. – № 4181. – Т. 7. – С. 29-30.

4 апреля 1723. – Именной. О сформировании на Украине армии и о положении подушной подати на украинцов // ПСЗ. – № 4191. – Т. 7. – С. 36.

13 апреля 1723. – Сенатский. О положении на украинцов, сверх 8-гривенного сбора, по 4 гривны с души, об учреждении конных ландполков и о содержании оных помянутым сбором // ПСЗ. – № 4195. – Т. 7. – С. 47-48.

29 апреля 1723. – Высочайшая инструкция генералу Князю Голицину о бытии ему на Украине Главнокомандующим над всеми войсками. Об имени предосторожности от татарского и турецкого нападения, об употреблении собираемых с украинцов денег на конную ландмилицию, о изготовлении леса на палисады и прочее, о сделании бударь и о бытии Малороссийской Коллегии, Воронежскому Губернатору и Воеводе Белгородскому и Севскому ему послушными // ПСЗ. – № 4200. – Т. 7. – С. 51-52.

14 мая 1723. – Сенатский. О выборе Военной Коллегией офицеров в ландполки, и о строении на оные конской сбруи // ПСЗ. – № 4223. – Т. 7. – С. 63-64.

7 февраля 1724. – Сенатский. О комплекте полков регулярных и нерегулярных, о назначении офицерам денежного жалования и о ремонтной сумме на лошадей в драгунских полках // ПСЗ. – № 4463. – Т. 7. – С. 252-254.

11 февраля 1724. – Сенатский. О выключении из подушного оклада людей, взятых в ландмилицию // ПСЗ. – № 4471. – Т. 7. – С. 261.

2 сентября 1724. – Сенатский генералу Князю Голицину. О роспуске ландмилиции в дома, об отпуске для оной ружья и амуниции из Военной Коллегии и о платеже следующей за оные суммы из 4-гривенного сбора // ПСЗ. – № 4561. – Т. 7. – С. 345.

11 января 1725. – Сенатский. О положении в подушный оклад детей тех священников и диаконов, которые состоят при часовнях в новопостроенных деревнях Азовской Губернии // ПСЗ. – № 4627. – Т. 7. – С. 398-399.

1 марта 1725. – Сенатский. Об учреждении в Киевской и Азовской губерниях 6 ландполков и неупотреблении людей и лошадей ни в какие работы и посылки, когда ландмилиция будет в дома, и о высылке на содержание оной ландмилиции 4-гривенного сбора к князю Голицину без промедления // ПСЗ. – № 4670. – Т. 7. – С. 421.

20 апреля 1725. – Сенатский. О сборе денег с оставшихся с расположением на полки душ в Архангельской и Азовской губерниях // ПСЗ. – № 4697. – Т. 7. – С. 448-449.

22 апреля 1725. – Инструкция генерал-майору Чернышеву. Об управлении Азовскою губерниєю // ПСЗ. – № 4700. – Т. 7. – С. 454-458.

5 мая 1725. – Сенатский, вследствие докладных пунктов полковника Есипова. О приписных душах и о беглых в Азовской губернии // ПСЗ. – № 4715. – Т. 7. – С. 468-471.

31 мая 1726. – Сенатский. Об укомплектовании Бахмутского батальона солдатами и о содержании онаго из тамошнего соляного сбора // ПСЗ. – № 4864. – Т. 7. – С. 598-599.

26 октября 1726. – Именной, объявленный из Верховного Тайного Совета Сенату. О непропуске никого из-за границы через Днепр и в

Киев без выдержания карантина, по случаю распространившегося в Царьграде поветрия // ПСЗ. – № 4972. – Т. 7. – С. 705.

29 мая 1727. – Именной, состоявшийся в Верховном Тайном Совете. О вольной продаже соли с платою узаконенной пошлины // ПСЗ. – № 5085. – Т. 7. – С. 800.

26 сентября 1727. – Именной, состоявшийся в Верховном Тайном Совете. О вольной продаже табаку // ПСЗ. – № 5164. – Т. 7. – С. 865-868.

6 ноября 1727. – Именной, объявленный из Верховного Тайного Совета Сенату. Об именовании ландмилицких полков по названиям городов, а не по фамилиям полковых начальников // ПСЗ. – № 5196. – Т. 7. – С. 894-895.

31 декабря 1727. – Устав о соли // ПСЗ. – № 5219. – Т. 7. – С. 920-930.

30 января 1728. – Указ из Верховного Тайного Совета. О предосторожности от учинившейся в Крыму заразы // ПСЗ. – № 5231. – Т. 8. – С. 11.

31 января 1728. – Указ из Верховного Тайного Совета. О даче на чины патентов Ландмилицких регулярных полков Штаб и Ober-Офицерам из Военной Коллегии, с означением, что произведены по заслугам // ПСЗ. – № 5234. – Т. 8. – С. 12.

7 февраля 1728. – Именной, объявленный из Верховного Тайного Совета. Об учинении описи и чертежа, начиная от Белгорода, всех уездов Воронежской и Астраханской губерний // ПСЗ. – № 5236. – Т. 8. – С. 12.

29 февраля 1728. – Именной. О выдерживании 12-недельного карантина на Царичанской заставе // ПСЗ. – № 5247. – Т. 8. – С. 19.

2 августа 1728. – Сенатский. О распределении геодезистов по губерниям и провинциям для сочинения Ландкарты // ПСЗ. – № 5320. – Т. 8. – С. 70-72.

13 декабря 1728. – Указ из Верховного Тайного Совета. О бытии генералу Тараканову командиром в транжаменте, о наблюдении ему за поведением казаков и о разбирательствах ему ссор между русскими,

татарами и турками, о высылке беглых из мест его ведомства и о назначении к нему переводчика и прочих служителей // ПСЗ. – № 5351. – Т. 8. – С. 118-119.

23 февраля 1730. – Указ из Верховного Тайного Совета. О предосторожности от заразительной болезни, открывшейся в Турции // ПСЗ. – № 5502. – Т. 8. – С. 247-248.

20 июня 1730. – Высочайше утвержденный доклад Сената. О разделе однодворческих надвижимых имений, по смерти отцов, детям по жеребьям и о непродаже однодворцам земель их в посторонние руки // ПСЗ. – № 5798. – Т. 5. – С. 294-295.

9 ноября 1730. – Именной. О наборе рекрут со всех положенных в подушный оклад, за исключением Воронежской и Киевской губерний однодворцов, с 320 душ по одному рекруту // ПСЗ. – № 5645. – Т. 8. – С. 341-342.

12 января 1731. – Сенатский. О сборе в Изюмские и прочие магазины с малороссийских и слободских обывателей провианта // ПСЗ. – № 5669. – Т. 8. – С. 358-359.

15 января 1731. – Инструкция Сенатору и Генерал-Майору и ордена Св. Александра Невского Кавалеру Тараканову и Генерал-Майору Дебринию. О сформировании в Украине 20 полков из прежних служб городских дворян и прочих служивых людей, с предоставлением им прежних прав и преимуществ // ПСЗ. – № 5673. – Т. 8. – С. 360-364.

22 января 1731. – Примерная табель, утвержденная Сенатом. О содержании Украинских полков // ПСЗ. – № 5680. – Т. 8. – С. 368.

15 июня 1731. – Сенатский. Об укреплении Малороссийской границы и о средствах к произведению работ по сему предмету // ПСЗ. – № 5778. – Т. 8. – С. 476-477.

7 июля 1731. – Именной, объявленный генералом Ягужинским. О именовании заложенного при Украинской линии укрепления крепостию Св. Иоанна // ПСЗ. – № 5798. – Т. 8. – С. 514.

9 июля 1731. – Именной, данный Сенату. О взятии на Украине из помещичьих деревень работников для строительства укреплений по Украинской линии // ПСЗ. – № 5800. – Т. 8. – С. 515.

22 июля 1731. – Именной, объявленный генералом Ягужинским генералам Дебриною и Тараканову. О именовании новозаложенного укрепления при Есеневых Буераках крепостию Св. Параскевы // ПСЗ. – № 5807. – Т. 8. – С. 517.

10 августа 1731. – Именной. О продаже из казны соли и подчинении Соляной Конторы в ведение Кабинета, о выборе для продажи соли голов и целовальников из купечества // ПСЗ. – № 5827. – Т. 8. – С. 530-532.

27 августа 1731. – Сенатский. О наблюдении на форпостах, чтобы русские люди за границу в Крымскую область не перебежали // ПСЗ. – № 5842. – Т. 8. – С. 541.

9 ноября 1731. – Именной, данный Сенату. О причислении собираемых при продаже соли с промышленников, при взятии истинных денег, таможенных пошлин к суммам соляной конторы // ПСЗ. – № 5870. – Т. 8. – С. 552.

11 декабря 1731. – Высочайше утвержденный доклад Сената. О числении ландмилицких регулярных полков Штаб и Обер-Офицеров против армейских полков ниже одним рангом и о производстве их в тех полках в чины по указам // ПСЗ. – № 5903. – Т. 8. – С. 586-587.

14 января 1732. – Сенатский, вследствие Высочайше утвержденного доклада Соляной Конторы от 3 генваря. О наряде из Слободских полков к соляным Бахмутским заводам для возки дров и работы по 200 человек из каждого полка // ПСЗ. – № 5932. – Т. 8. – С. 612.

29 января 1732. – Сенатский. Об отсылке к генерал-майору Тараканову на содержание Украинских полков положенных на ландмилицию Белгородской и Воронежской губерний с однодворцев четырехгривенных денег // ПСЗ. – № 5945. – Т. 8. – С. 624.

1 января 1732. – Именной, данный генерал-майору Тараканову. О подаче ежемесячных рапортов о состоянии Ландмилицких полков // ПСЗ. – № 5946. – Т. 8. – С. 624.

1 февраля 1732. – Сенатский. О присылке к генерал-майору Тараканову ведомостей о положенном на Ландмилицию четырехгривенном сборе и о доимке // ПСЗ. – № 5950. – Т. 8. – С. 625.

21 марта 1732. – Высочайшая резолюция на доклад генерал-майора Тараканова. О поселении Ландмилицких полков на линии // ПСЗ. – № 5997. – Т. 8. – С. 661-662.

29 марта 1732. – Манифест. О наборе рекрутов для укомплектования армии и гарнизонов // ПСЗ. – № 6010. – Т. 8. – С. 740-742.

30 марта 1732. – Высочайше утвержденный доклад Сената. О жаловании лекарям ландмилицких полков // ПСЗ. – № 6014. – Т. 8. – С. 744.

12 мая 1732. – Сенатский. О высылке к строению Украинской линии с Черкасских слобод работных людей по сношению с Киевским Генерал-Губернатором графом фон-Вейсбахом // ПСЗ. – № 6055. – Т. 8. – С. 816.

19 мая 1732. – Высочайше утвержденный доклад Военной Коллегии. О поселении служащих в Сербском гусарском полку сербов в Украине и о содержании их на счет казны // ПСЗ. – № 6062. – Т. 8. – С. 822.

3 июля 1732. – Именной, данный Сенату. Об объявлении в малороссийских губерниях и Слободских полках, позволение желающим переселиться на великороссийские земли и о ежедневной присылке в Сенат ведомостей к сентябрю месяцу о переселенных малороссиянах // ПСЗ. – № 6112. – Т. 8. – С. 874.

13 июля 1732. – Высочайше утвержденный доклад Сената. О поручении строения Украинской и Закамской линий в полное ведение Военной Коллегии, и о предоставлении в Сенат об отводе земель под поселение // ПСЗ. – № 6129. – Т. 8. – С. 888.

14 июля 1732. – Сенатский. О наряде малороссиян на линию работников по принятым в Малороссии правилам // ПСЗ. – № 6131. – Т. 8. – С. 888-889.

4 августа 1732. – Сенатский. О выдаче офицерам и лекарям, определяемым в Ландмилицкие полки, жалованья в зачет и прогонных денег // ПСЗ. – № 6142. – Т. 8. – С. 894-895.

11 августа 1732. – Сенатский. О поселении при Украинской линии Ландполков и о построении слобод внутри линии // ПСЗ. – № 6147. – Т. 8. – С. 897.

12 октября 1732. – Сенатский. О назначении сумм на содержание Ландмилицких и Закамских гарнизонов, о приеме и употреблении этих сумм, о составлении оным ведомостей и присылке оных в Камер-Коллегии и Штатс-Контору, а подлинных книг и счетов в Генеральный Кригс-Комиссариат // ПСЗ. – № 6227. – Т. 8. – С. 950-952.

7 ноября 1732. – Именной, данный Сенату. Об ассигновании сумм на содержание Ландмилиции и состоящего при ней генералитета // ПСЗ. – № 6250. – Т. 8. – С. 969-970.

30 ноября 1732. – Сенатский. О сборе доходов, назначенных на содержание Ландмилиции // ПСЗ. – № 6269. – Т. 8. – С. 981.

20 декабря 1732. – Сенатский. Об определении на Бахмутские соляные заводы к приему, продаже соли, и к сбору денежной казны, голов и целовальников из купечества Белгородской и Воронежской губерний // ПСЗ. – № 6284. – Т. 8. – С. 993.

21 декабря 1732. – Высочайше утвержденный доклад Соляной Конторы. Об отдаче Бахмутских и Торских соляных заводов на откуп // ПСЗ. – № 6287. – Т. 8. – С. 994-1001.

27 января 1733. – Сенатский. Об употреблении назначенных в Ландмилицкие полки прежних служилых людей на линейную работу, и для строения слобод, о продовольствии их провиантом, о плате им заработных денег по Плакату и об определении во все Ландмилицкие полки по одному Обер-Комисару // ПСЗ. – № 6315. – Т. 9. – С. 21-23.

12 февраля 1733. – Высочайшая резолюция на доклад Сената. О производстве генералитету при Ландмилицких полках жалования, равного с окладом, получаемым офицерами тех полков // ПСЗ. – № 6324. – Т. 9. – С. 30.

9 марта 1733. – Сенатский. Об отпуске на Ландмилицкие полки пороха и свинца из Артиллерии, по рассмотрению Военной Коллегии // ПСЗ. – № 6343. – Т. 9. – С. 51.

12 марта 1733. – Именной, данный Военной Коллегии. О позволении в случае нужды комплектовать Сербския роты одними Малороссийскими молодыми казаками // ПСЗ. – № 6345. – Т. 9. – С. 51.

28 мая 1733. – Именной, данный Военной Коллегии. Об укомплектовании и об устройстве ландмилицких полков, и о подаче в Кабинет чрез каждые полгода именной список об офицерах, на службе состоящих, и выбывающих из полков за смертью, или за другими причинами // ПСЗ. – № 6418. – Т. 9. – С. 145.

21 августа 1733. – Сенатский. О бытии на Уфе и в Бахмуте воеводам по прежнему, и об определении в те города Комендантов, по силе Высочайше апробованных пунктов Воинской Комиссии // ПСЗ. – № 6469. – Т. 9. – С. 193-194.

1 сентября 1733. – Именной. Об укомплектовании всех полевых, гарнизонных и ландмилицких полков // ПСЗ. – № 6472. – Т. 9. – С. 194-196.

3 сентября 1733. – Высочайшая резолюция на доклад Военной Коллегии. О вызове Сербов на службу в Гусарский полк, и об удовольствовании их окладом из Малороссийских доходов по прежнему // ПСЗ. – № 6473. – Т. 9. – С. 196-199.

29 сентября 1733. – Сенатский. О распределении в Ландмилицкие полки мастеровых людей, выбирая их из самой ландмилиции или из вольных мастеров // ПСЗ. – № 6493. – Т. 9. – С. 220-221.

9 ноября 1733. – Именной. О сборе провианта для Украинских магазейнов со всех написанных и положенных в подушный оклад в Воронежской и Белгородской Губерниях // ПСЗ. – № 6507. – Т. 9. – С. 230-231.

29 ноября 1733. – Высочайшая резолюция на доклад генерал-фельдмаршала графа Миниха. О поручении дел Воинской сухопутной экспедиции и строения крепости Св. Анны Генерал-Квартирмейстеру де Бринию // ПСЗ. – № 6512. – Т. 9. – С. 237-239.

16 марта 1734. – Именной, данный Киевскому Генерал-Губернатору Графу фон-Вейсбаху. О позволении выходящим из Польши беглым

людям и крестьянам отдаленным от прежних своих жилищ селиться на Украине // ПСЗ. – № 6555. – Т. 9. – С. 287.

31 июля 1734. – Именной, данный генерал-лейтенанту Князю Шаховскому. О подтверждении прежде данных в Слободские полки в податях жалованных грамот, о бытии судным и военным делам оных полков под ведением Князя Шаховского, о нераздании никому, без именного указа, диких поль, об оставлении при Бахмутских соляных заводах указаемого числа солеваров и об определении на убылые места их детей и свойственников и об оставлении таможенных зборов в ведомстве Полковой Канцелярии, об учреждении в Слободских полках почт и дач подвод, о знаменах и гербах Слободским полкам, о неотходе малороссиянам, живущим по желанию своему в услугах и для наук, прежде урочных лет, и о позволении Жидам на ярманках продавать свои товары врознь на локти и фунты // ПСЗ. – № 6610. – Т. 9. – С. 383-387.

20 сентября 1734. – Высочайшая резолюция на доношение генерал-лейтенанта князя Шаховского. Об отставке пикинеров, из ландмилицких полков, о сформировании вместо них нового полка их малороссийского народа и о поселении онаго // ПСЗ. – № 6628. – Т. 9. – С. 409.

31 декабря 1734. – Сенатский. О положении на Украинские, Ландмилицкие и Закамские полки четырехгривенных с однодворцов и прочих служилых людей денег и о бытии тому сбору в ведении Генерального Кригс-Коммисариата // ПСЗ. – № 6660. – Т. 9. – С. 454-455.

27 февраля 1735. – Высочайше утвержденный доклад Соляной Конторы. О высылке, до будущего определения, из Слободских казачьих полков 600 человек на Бахмутские и Торские соляные промыслы в помощь промышленникам // ПСЗ. – № 6699. – Т. 9. – С. 487-488.

21 августа 1735. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества Киевскому Генерал-Губернатору Князю фон-Вейсбаху. О дозволении поселяемым Ландмилиционным полкам строить деревянные дома и мазанки // ПСЗ. – № 6791. – Т. 9. – С. 563-564.

29 августа 1735. – Сенатский, в подтверждение указа 1732, мая 11. О нерубке по рекам Донцу, Воронежу и Вороне лесу, годного к построению судов // ПСЗ. – № 6798. – Т. 9. – С. 568.

4 сентября 1735. – Высочайше утвержденный доклад Сената. О порядке разсылки беглых раскольников, о непоселении их в Украине и при Украинской линии, и о старании открывать их учителей // ПСЗ. – № 6802. – Т. 9. – С. 571-575.

16 февраля 1736. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества Киевскому Губернатору Князю Сукину. О поимке на учережденных на Польской границе заставах беглых людей и об отсылке, куда надлежит, для наказания, о надзоре за вывозом и ввозом в Россию заповедных товаров, и о пропуске Жидов из-за границы в Малороссию с товарами только на ярманки // ПСЗ. – № 6898. – Т. 9. – С. 753-754.

19 марта 1736. – Именной, данный Сенату со списком с Именного же указа, данного Генералу-Фельдмаршалу Графу Миниху. Об учереждении Украинского Ландмилицкого корпуса и о правилах для устройства онаго предположенных // ПСЗ. – № 6925. – Т. 9. – С. 789.

19 марта 1736. – Именной, данный Конной Гвардии Подполковнику и Генерал-Адъютанту Князю Шаховскому. Об отпуске из собираемой в Малороссии и Слободских полках сумме, ежегодно на содержание Ландмилицкого Украинского корпуса по 20 000 рублей // ПСЗ. – № 6926. – Т. 9. – С. 789.

8 мая 1736. – Именной, данный Сенату. О сборе для армии провианта с Малороссийских и Слободских полков обывателей с каждого двора, и Воронежской и Белгородской Губерний с каждой положенной в подушный оклад души, кроме однодворцов взятых в ландмилицкую службу, и о платеже за тот провиант денег по существующим в тех местах ценам // ПСЗ. – № 6948. – Т. 9. – С. 806-807.

6 мая 1736. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генерал-Адъютанту Князю Шаховскому. Об отсылке на содержание Ландмилицкаго Украинскаго корпуса в год по 20 000 рублей из собираемой в Малороссии и Слободских полках суммы или из индуктнаго сбора // ПСЗ. – № 6953. – Т. 9. – С. 811.

13 мая 1736. – Высочайшая резолюция на доклад Сената. О взыскании за самовольное завладение земель состоящих в владении Донского войска // ПСЗ. – № 6959. – Т. 9. – С. 817-825.

23 мая 1736. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генерал-Лейтенанту Урусову. О починке укреплений на Украинской линии // ПСЗ. – № 6973. – Т. 9. – С. 836-837.

2 июля 1736. – Объявление. О покорении вновь города Азова под Российскую державу // ПСЗ. – № 7001. – Т. 9. – С. 870-872.

9 января 1737. – Именной, данный генерал-фельдмаршалу Лессию. Об именовании казаков, переводимых от крепости Св. Анны к Азову – Азовскими // ПСЗ. – № 7152. – Т. 10. – С. 12.

12 мая 1737. – Высочайшая резолюция на доклад Сената. О невзыскании доимок с обывателей Бахмутской и Уфимской провинций, разоренных Башкирцами // ПСЗ. – № 7251. – Т. 10. – С. 145-146.

11 января 1738. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества Генералу Князю Бяргынскому. О сыске беглых однодворцов, взятых в Ландмилицкие полки, и о наказании как укрывателей, так и тех, которые, зная о местах укрывательства, не донесут об оном // ПСЗ. – № 7483. – Т. 10. – С. 386-387.

5 июня 1738. – Сенатский. О присылке в Сенат ежегодно ведомостей о Малороссиянах, поселяющихся в Белгородской и Воронежской губерниях и в Слободских полках // ПСЗ. – № 7591. – Т. 10. – С. 502-503.

18 сентября 1739. – Трактат между Российским и Турецким двором, заключенный в лагере при Белгороде. О вечном между обеими дворами мире и согласии, о разорении Азовской крепости, о дозволении России построить близ Черкаска, а Порте близ Азова крепости, о независимости Кабардинцев, о размене пленных, о свободной взаимной торговле, о беспошлинном россиянами посещении Иерусалима и о бытии при Порте российскому резиденту // ПСЗ. – № 7900. – Т. 10. – С. 899-904.

3 октября 1739. – Конвенция, вследствие Белградского мирного трактата, заключенная в лагере под Ниссою между Российскою и

Турецкою империями, при посредстве Французского двора. Об определении границ обеих империй // ПСЗ. – № 7915. – Т. 10. – С. 914-915.

26 ноября 1739. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества Военной Коллегии. Об увольнении малороссийских и слободских полков от положенного на них содержания провиантом и фуражем драгунских и гарнизонных полков и об устройении для продовольствия тех полков магазинов // ПСЗ. – № 7958. – Т. 10. – С. 961.

28 декабря 1739. – Конвенция, заключенная в Константинополе между Российским и Турецким дворами. Вследствие Белградского трактата сентября 18 дня и Конвенции, учиненной 3-го октября под Ниссою – с присоединенными гарантиями Французского двора, как на сию конвенцию, так и на предшествовавшие ей акты // ПСЗ. – № 7982. – Т. 10. – С. 986-988.

14 февраля 1740. – Манифест. О мире с Турциею // ПСЗ. – № 8022. – Т. 11. – С. 34-35.

28 февраля 1740. – Сенатский. О непозволении Малороссиянам жить в казачьих городках // ПСЗ. – № 8024. – Т. 11. – С. 36.

10 мая 1740. – Именной, данный генерал-майору Шипову. Об открытии ярманок в Малороссии, по случаю пресечения опасной болезни // ПСЗ. – № 8101. – Т. 11. – С. 111.

21 июня 1740. – Именной, объявленный из Кабинета Ея Величества Соляной Конторе. Об отдаче имеющихся в Азове и в крепости Св. Анны в сборе за проданную соль денег в Азовскую Комиссию, с возвращением оной Конторе толикаго числа денег в Москве из Военной Конторы // ПСЗ. – № 8142. – Т. 11. – С. 162.

25 августа 1740. – Высочайшая резолюция на доклад генерал-фельдмаршала графа Миниха. О позволении построить на Украинской линии две лютеранские капеллы // ПСЗ. – № 8213. – Т. 11. – С. 225.

4 ноября 1740. – Инструмент, заключенный при Великом Ингуле. О разграничении земель Российских и турецких владений между рек Буга и Днестра // ПСЗ. – № 8276. – Т. 11. – С. 291-292.

26 августа 1741. – Конвенция, заключенная в Константинополе между Российской империей и Портой Оттоманской. О признании Российского государя Императором и об употреблении сего титула во всех официальных бумагах с Турецкой стороны, о возвращении из плена обоюдных подданных, о разорении Азовской крепости в присутствии турецких комиссаров // ПСЗ. – № 8435. – Т. 11. – С. 479-480.

20 октября 1741. – Запись, данная Турецким комиссаром Мирахли Ахмет-эффенди Российскому комиссару Генерал-Лейтенанту Князю Василию Репнину. Об исполненном 2 и 11 числа месяца Шабана подорвании городов Азова, Лютина и каланчей // ПСЗ. – № 8463. – Т. 11. – С. 526-527.

20 октября 1741. – Инструмент, заключенный при урочище Скопинского городка при реке Кайсуге. О подорвании Азовской крепости, о разорении двух каланчей, о постановлении барьерной земли, и о разграничении оной по реке Кайсуге, Кагальнику, Чебуре и Еи, и о бытие оным местам барьером впуск лежачим // ПСЗ. – № 8464. – Т. 11. – С. 527-529.

10 ноября 1741. – Именной, данный Соляной Конторе. О произвождении Торским и Маяцким казакам денежного и хлебного жалования против Бахмутских казаков, из Соляной суммы // ПСЗ. – № 8468. – Т. 11. – С. 533.

4 августа 1742. – Сенатский. О повсегодном отпуске жалования деньгами из штатов Конторы войску Запорожскому всему вобще, как Кошевому Атаману, Старшине и Куренным Атаманам, так и другим из их товарищества // ПСЗ. – № 8595. – Т. 11. – С. 656-657.

12 октября 1742. – Конвенция, заключенная при вершине реки Большой Берды. О разграничении лежащей в Крымской Степи земель, начав со стороны реки Днепра от вершины р. Конских Вод до р. Берды и об определении земель, лежащих далее к реке Миюсу // ПСЗ. – № 8628. – Т. 11. – С. 671-672.

28 сентября 1743. – Высочайше утвержденный доклад Сената. О содержании Украинского ландмилицкого корпуса до рассмотрения воинских штатов, об облегчении однодворцов, на коих лежат повинности для содержания сего войска // ПСЗ. – № 8787. – Т. 11. – С. 901-908.

4 октября 1743. – Сенатский. Об увольнении Слободских полков от работы на Бахмутских соляных заводах, об определении для сего работных людей из приписных к тем заводам городов и новопоселенных слобод // ПСЗ. – № 8796. – Т. 11. – С. 923-925.

6 октября 1743. – Сенатский. Об отсылке взысканных с разных чинов за взятки с однодворцев денег в Ландмилицкий комитет, о зачете оных тем однодворцам в подушный сбор, о взыскании отлучных из Ландмилиции таковых же взяток, вычетом из их жалования // ПСЗ. – № 8800. – Т. 11. – С. 930-931.

7 октября 1743. – Именной, состоявшийся из Сената. Об отсылке на Украинскую линию бежавших с оной однодворцев Белгородской и Воронежской губерний, из коих Ландмилиция состоит // ПСЗ. – № 8801. – Т. 11. – С. 931-932.

10 октября 1743. – Сенатский. Об отводе Запорожским и Донским казакам, мест и угодий, для отвращения между ними споров, по письменным документам, а за недостаткою оных, по свидетельствам их старшин // ПСЗ. – № 8804. – Т. 11. – С. 935-936.

30 октября 1743. – Сенатский. О причислении новопоселенных Заднепровских мест Российского владения к Миргородскому полку, об устройении там крепостей и о запрещении допускать откупщиков в слободы, принадлежащие Миргородскому и Полтавскому полкам // ПСЗ. – № 8813. – Т. 11. – С. 943-944.

7 декабря 1743. – Сенатский. О прекращении своевольства Запорожцев и грабительства, причинившегося от них купцам, о воспрещении им вступать самовольно в Польшу и брать без указа Крымскую соль // ПСЗ. – № 8829. – Т. 11. – С. 956-959.

17 февраля 1744. – Сенатский. О запрещении варить селитру за линию, для предосторожности от Татар // ПСЗ. – № 8872. – Т. 12. – С. 24-25.

20 февраля 1744. – Сенатский. Об определении к Бахмутским соляным заводам работников из городских слобод, приписанных к тем заводам // ПСЗ. – № 8874. – Т. 12. – С. 25-26.

7 мая 1744. – Сенатский. О высылке ежегодно кузнецов с Тульских казенных заводов на Бахмутские соляные заводы для литья солеваренных сковород // ПСЗ. – № 8933. – Т. 12. – С. 98.

24 сентября 1744. – Сенатский. О невыдаче венечных паметей служащим в Ландмилицких полках, если не представят свидетельства от своего начальства о дозволении вступить в брак // ПСЗ. – № 9035. – Т. 12. – С. 228-231.

5 октября 1744. – Сенатский. О высылке на Бахмутские заводы по шестисот человек для работы из поселившихся там на Великороссийской земле Черкасс // ПСЗ. – № 9042. – Т. 12. – С. 237-239.

16 ноября 1744. – Сенатский. Об успешной выварке соли и об отдаче Бахмутских соляных заводов в кампанию // ПСЗ. – № 9067. – Т. 12. – С. 261-264.

1 февраля 1745. – Сенатский. О поселении безземельных однодворцов на Украинскую Линию и о переписи однодворцов и всякого звания людей, живущих на церковных землях и самих церковников // ПСЗ. – № 9106. – Т. 12. – С. 302-304.

29 марта 1745. – Сенатский. О переводе Великороссиян, не помнящих родства и живущих в Малороссии, для поселения на Украинскую линию, и об определении годных из них в военную службу // ПСЗ. – № 9131. – Т. 12. – С. 351-352.

29 марта 1745. – Сенатский. О даче подвод и кормовых денег однодворцам, отправляемым для поселения на Украинскую Линию // ПСЗ. – № 9132. – Т. 12. – С. 352.

9 апреля 1745. – Сенатский. О невзыскании за прописку и утайку душ двойных штрафных денег с тех однодворцов, которые содержат Ландмилицкие полки, и о наказании их за сие впредь по инструкции о ревизии // ПСЗ. – № 9144. – Т. 12. – С. 365-367.

20 декабря 1745. – Сенатский. О разжаловании Ландмилицкого полка Поручика Фаустова на полгода в Прапорщики за подачу Ея Императорскому Величеству просьбы, минуя надлежащие Судебные места // ПСЗ. – № 9241. – Т. 12. – С. 491-492.

6 февраля 1746. – Сенатский. О размещении безземельных однодворцов, годных в службу, в полки, престарелых и дряхлых в богадельни, и о приписке прочих способных еще работать, к семейным однодворцам // ПСЗ. – № 9257. – Т. 12. – С. 513-514.

30 апреля 1746. – Сенатский. О назначении пограничной межи между землями Запорожцев и Донских казаков // ПСЗ. – № 9282. – Т. 12. – С. 544-545.

26 ноября 1746. – Сенатский. О подтверждении, чтоб из Белгородской и Воронежской губернии высылаемо было на Бахмутские соляные заводы полное число рабочих людей по 600 человек, под взысканием штрафа за слабое по сему предмету исполнение // ПСЗ. – № 9354. – Т. 12. – С. 630-631.

30 марта 1747. – Конвенция первая (возобновительная), между Российским и Турецким дворами, заключенная в Константинополе. О неоконченных между обеими империями, по прежнему трактату, трех пунктах, а именно, о титуловании впредь с Турецкой стороны во всех актах Российских государей Императорским титулом, о немедленном возвращении обоюдных пленных, и о подорвании, по силе прежнего трактата, города Азова // ПСЗ. – № 9384. – Т. 12. – С. 674-676.

30 марта 1747. – Конвенция вторая (возобновительная), между Российскою и Турецкою империями, заключенная в Константинополе. О разграничении земель около Азова, на Кубанской стороне лежащих // ПСЗ. – № 9385. – Т. 12. – С. 676-678.

2 апреля 1747. – Сенатский в Военную Коллегию. Об определении отставных офицеров и статских чиновников на место обретающихся в Губерниях, при ревизии армейских, гарнизонных и Ландмилицких полков, Штаб, Обер и Унтер-Офицеров // ПСЗ. – № 9387. – Т. 12. – С. 679-680.

15 апреля 1747. – Сенатский. О произвождении денежного жалования и провианта набранным в Ландмилицкие поселенные полки извозчикам, пока оные для походу при сих полках пребудут // ПСЗ. – № 9396. – Т. 12. – С. 690.

15 июля 1747. – Сенатский. О непереходе однодворцов со своих однодворческих земель, без указа, на другие земли // ПСЗ. – № 9421. – Т. 12. – С. 719-722.

27 сентября 1747. – Сенатский. О наказании поселенных при линии однодворцов за побеги и намерение уйти за границу кнутом и ссылкой в дальние города на казенные работы // ПСЗ. – № 9533. – Т. 12. – С. 894-895.

3 октября 1748. – Сенатский. О невключении в подушный оклад отставленных от службы однодворцов, поселяющихся на местах прежнего своего жительства, если они освобождались от платежа подушных денег по особым указам // ПСЗ. – № 9537. – Т. 12. – С. 896-898.

27 октября 1748. – Сенатский. Об именовании Бахмутских, Пермских и Маяцких казаков Бахмутским конным казачьим полком, о назначении в оном полку комплектного числа людей, и о замещении вакантных мест свойственниками и детьми служащих в Бахмутском конном полку казаков // ПСЗ. – № 9545. – Т. 12. – С. 912-914.

17 декабря 1748. – Сенатский. О поручении в Бахмутской провинции правления дел тамошнему Коменданту // ПСЗ. – № 9564. – Т. 12. – С. 956-957.

13 марта 1749. – Сенатский. Об отдаче тяжких преступников, оказавшихся в войске Запорожском, в Киев для содержания их там под караулом, о предоставлении экстрактов о их винах в Сенат, и о нечинении им казней до получения указов // ПСЗ. – № 9586. – Т. 13. – С. 25.

14 августа 1749. – Сенатский. О непропуске за границу овчин, овечей шерсти и овец чрез Киев и прочия пограничные места // ПСЗ. – № 9657. – Т. 13. – С. 119-120.

19 июля 1750. – Сенатский. О пропуске в Малую Россию чрез Царицинскую и прочия заставы Малороссийских обывателей с Крымскою солью, и о воспрещении продавать оную дорогою // ПСЗ. – № 9785. – Т. 13. – С. 336-338.

19 октября 1750. – Именной, данный Сенату. О подчинении Запорожской Сечи под ведомство Малороссийского Гетьмана // ПСЗ. – № 9808. – Т. 13. – С. 363.

28 февраля 1751. – Сенатский. Об учреждении застав и Комиссариатов для предупреждения неуканной продажи и провоза соли // ПСЗ. – № 9835. – Т. 13. – С. 404-410.

24 декабря 1751. – Именной, данный Сенату. О принятии в подданство Сербов, желающих поселится в России и служить особыми полками, о назначении на границы со стороны Турецкой выгодных мест к поселению, об определении жалования по окладу гусарских полков конным, а пешим оклада полков пехотных, и о подчинении оных полков Военной коллегии. С присоединением реляции Чрезвычайного Российского посла при Венском дворе и верноподданейшего прошения Австрийской службы полковника Хорвата, о принятии его с полками, которые он на вербовать обещается в подданство // ПСЗ. – № 9919. – Т. 13. – С. 552-558.

29 декабря 1751. – Сенатский, вследствие Именного. О поселении на Российских границах приходящих Сербов // ПСЗ. – № 9921. – Т. 13. – С. 570-577.

11 января 1752. – Жалованная грамота Генерал-Майору Ивану Хорвату. Об учреждении двух гусарских и двух пандурских полков, о даче им земель, жалования, привилегий и прав, о именовании новозаселенной ими страны Новою Сербиею, а сделанного там укрепления крепостию Святой Елизаветы // ПСЗ. – № 9924. – Т. 13. – С. 581-585.

3 февраля 1752. – Инструкция Артиллерии Генерал-Майору Глебову. О поселении в Заднепровских местах прибывших с Генерал-Майором Хорватом Сербов и других народов // ПСЗ. – № 9935. – Т. 13. – С. 599-605.

19 февраля 1752. – Сенатский. О неопределении в Бахмутскую провинциальную Канцелярию подъячих из казаков // ПСЗ. – № 9941. – Т. 13. – С. 608.

23 марта 1752. – Сенатский. О раздаче земель поротно поселенным рядовым и офицерам, принятым в подданство России Сербам и другим православной веры выходцам // ПСЗ. – № 9966. – Т. 13. – С. 624-625.

23 марта 1752. – Сенатский, данный Генерал-Майору Глебову. О поселении Сербских и других православной веры приходящих в Русское подданство народов, в местах, означенных в данной ему Глебову инструкции // ПСЗ. – № 9967. – Т. 13. – С. 625-626.

13 апреля 1752. – Сенатский. О учреждении на Украинской линии школ для обучения однодворских и ландмилицких малолетних детей // ПСЗ. – № 9972. – Т. 13. – С. 632-634.

24 апреля 1752. – Сенатский. О принятии на поселение и в вечное подданство добровольно приходящих народов из Польской, Турецкой и других Держав, и о смотрении, чтобы беглые и преступники вместе с ними не приходили // ПСЗ. – № 9976. – Т. 13. – С. 638-639.

29 мая 1752. – Сенатский. О приеме в Новую Сербию для поселения бывших в Российской службе в Гусарских полках иностранцев, веры православной // ПСЗ. – № 9993. – Т. 13. – С. 654-655.

2 июля 1752. – Сенатский. Об имении в Новой Сербии запасной земли для вдов и сирот служилых людей, о раздаче земель священникам уравнительно с вахмистрами, а церковникам наряду с рядовыми // ПСЗ. – № 10005. – Т. 13. – С. 680-681.

2 июля 1752. – Сенатский. Об отводе земель в Новой Сербии прикомандированным к оному поселению Русским чиновникам во временное, а не в вечное владение // ПСЗ. – № 10006. – Т. 13. – С. 681.

27 июля 1752. – Сенатский. Об отпуске в Новую Сербию единовременно мелких денег для внутреннего между обывателями обращения, и о даче льготы поселенцам от платежа пошлин // ПСЗ. – № 10013. – Т. 13. – С. 688-689.

21 сентября 1752. – Сенатский. О прибавке в Новую Сербию одной Гусарской роты, где Генерал-Майор Хорват жительство иметь будет, земли еще по две версты к предположенным 10 верстам // ПСЗ. – № 10029. – Т. 13. – С. 705-706.

19 октября 1752. – Сенатский. О допущении селиться в Новой Сербии выходцам только из Молдавии, Валахии, Македонии и Сербии, а не из других каких народов // ПСЗ. – № 10037. – Т. 13. – С. 716-717.

20 ноября 1752. – Именной, объявленный Тайным Советником Бароном Черкасовым бывшей при Дворе Ея Величества Конференции правительствующего Сената и членов Иностранной коллегии. О продолжении поселения Сербов, в отведенных им Заднепровских местах, о высылке поселившихся там сходцев из Малороссии на прежние жилища, о вспоможении и покровительстве, каковыя должны оказывать начальства поселенным Сербам, и об отводе земель для вновь выходящих сей же нации людей между природными российскими подданными // ПСЗ. – № 10049. – Т. 13. – С. 729-731.

29 мая 1753. – Сенатский. О распоряжениях по поселению Сербов Шевича и Прерадовича с их единоплеменниками между Бахмутом и Луганью // ПСЗ. – № 10104. – Т. 13. – С. 840-844.

2 июня 1753. – Сенатский. О недопущении Польских подданных, приезжающих в Новую Сербию для продажи припасов и для работ, селиться и иметь в оной долговременное жительство // ПСЗ. – № 10105. – Т. 13. – С. 844-845.

6 июля 1753. – Сенатский. Об объявлении в Полковую Канцелярию, как о въезжающих в Новую Сербию, так и о выезжающих из оной, и о непропуску оттуда без билетов за границу // ПСЗ. – № 10114. – Т. 13. – С. 859-860.

27 июля 1753. – Сенатский. О невывозе из-за границы фальшивой монеты под Российским чеканом // ПСЗ. – № 10122. – Т. 13. – С. 866-867.

9 ноября 1753. – Сенатский. О принятии в Новую Сербию, с ведома тамошнего командира, вольных людей, желающих быть в услужении, на сколько времени кто похочет, с обязательством // ПСЗ. – № 10148. – Т. 13. – С. 923-925.

8 февраля 1754. – Сенатский. О наряде определенного числа казаков для работ и для прикрытия крепости Св. Елизаветы // ПСЗ. – № 10186. – Т. 14. – С. 29-30.

11 мая 1754. – Сенатский. Об объявлении дезертирам Венгерского Гусарского полка, чтобы они, не опасаясь наказания, выходили из-за границы для поселения в Новой Сербии // ПСЗ. – № 10228. – Т. 14. – С. 72-73.

9 августа 1754. – Сенатский. О построении церквей в новозаводимом Сербском поселении из казенных сумм // ПСЗ. – № 10270. – Т. 14. – С. 191.

9 августа 1754. – Сенатский. О поселении выходящих из-зи границы в подданство России престарелых и малолетних Сербов, на остаточных ротных землях вновь заводимого для них поселения, с дачею им единовременно денег и всего нужного для обзаведения // ПСЗ. – № 10272. – Т. 14. – С. 191-192.

1 сентября 1754. – Сенатский. О дозволении выходящим из-за границы беглым, ничем не обязавшимся, людям селиться во вновь заводимом казачьем поселении // ПСЗ. – № 10287. – Т. 14. – С. 214.

1 сентября 1754. – Сенатский. О невысылке из поселения Новой Сербии находящихся там художников, впредь до повеления // ПСЗ. – № 10288. – Т. 14. – С. 214.

30 сентября 1754. – Сенатский. О допущении на ярманку при крепости Св. Елизаветы подданных Турецкой Империи, с наблюдением предосторожности от морового поветрия // ПСЗ. – № 10303. – Т. 14. – С. 233.

30 сентября 1754. – Сенатский. О снабжении крепости Св. Елизаветы старыми Артиллерийскими орудиями, находящимися в разных ретраншементах // ПСЗ. – № 10304. – Т. 14. – С. 233-234.

22 февраля 1755. – Сенатский. Об учреждении при пограничных таможнях карантинных домов, и об определении к ним докторов // ПСЗ. – № 10365. – Т. 14. – С. 317-319.

15 апреля 1755. – Сенатский. О неимении при пограничных Сеньковской, Тайповской и Дерптской Таможнях карантинных домов и об устройстве таковых при Бахмутской и Царичанской // ПСЗ. – № 10393. – Т. 14. – С. 350-351.

28 апреля 1755. – Сенатский. О дозволении Запорожцам, без платежа внутренних и пограничных пошлин, вывозить из Малороссии и ввозить в оную для собственного употребления и промысла, харчевые и питейные припасы и мягкую рухлядь // ПСЗ. – № 10400. – Т. 14. – С. 354-356.

25 июля 1755. – Сенатский. Об учреждении пограничных Таможен в Царичанке, в Бахмуте, в Изюме и в Луганской станице // ПСЗ. – № 10437. – Т. 14. – С. 392-395.

22 августа 1755. – Сенатский. О произвождении слесарям и ложевым мастерам, находящимся в Ново-Сербских гусарском и пандурском полках, жалования наравне с рядовыми тех полков // ПСЗ. – № 10451. – Т. 14. – С. 412.

22 августа 1755. – Сенатский. О невзыскивании пошлин с указов на определение командиров, в учрежденные в Новой Сербии слободы, впредь до указа // ПСЗ. – № 10452. – Т. 14. – С. 412-413.

5 октября 1755. – Сенатский. О перекеймлении в Бахмутской Провинции строевого леса и о позволении как новопоселенным Сербам, так и прочим жителям пользоваться неклеймленным // ПСЗ. – № 10471. – Т. 14. – С. 437.

1 декабря 1755. – Таможенный Устав // ПСЗ. – № 10486. – Т. 14. – С. 479-484.

4 декабря 1755. – Сенатский. Об учреждении гарнизона в Новомиргородском шанце // ПСЗ. – № 10488. – Т. 14. – С. 484-485.

21 декабря 1755. – Сенатский. О дозволении определенным в Ново-Сербские полки чинам порционных и рационных денег // ПСЗ. – № 10492. – Т. 14. – С. 487-488.

28 мая 1756. – Сенатский. Об учинении описания, и о съемке на карту Запорожских земель и угодий, для предоставления в Сенат на рассмотрение // ПСЗ. – № 10562. – Т. 14. – С. 574-578.

7 августа 1756. – Сенатский. О прекращении беспорядков, чинимых от шатающихся в степи Запорожских казаков // ПСЗ. – № 10591. – Т. 14. – С. 605-606.

7 августа 1756. – Сенатский. О вычете жалования за все время отлучки у военнослужащих Ново-Сербского корпуса, находящихся в отпусках по партикулярным делам, и у содержащихся под арестом беглецов // ПСЗ. – № 10592. – Т. 14. – С. 606.

3 сентября 1756. – Сенатский. О непринимании Запорожским купцам от Крымских и Турецких купцов за товары татарских денег, называемых Башлыки, и о производстве между ними торга меною на товары или на Российския медные копейки и на золотые и серебрянные иностранные монеты // ПСЗ. – № 10601. – Т. 14. – С. 616-617.

24 сентября 1756. – Сенатский. О содержании в Словено-Сербии винокуренных заводов, и о дозволении продавать в шинках вина и другие напитки оптом // ПСЗ. – № 10610. – Т. 14. – С. 642-626.

3 октября 1756. – Сенатский. О поручении духовных дел в Словено-Сербии ведомству белгородского архиерея // ПСЗ. – № 10618. – Т. 14. – С. 636.

27 ноября 1756. – Сенатский. О неопределении однодворцов, кроме Ландмилиции, в другие полки или в статскую службу // ПСЗ. – № 10659. – Т. 14. – С. 682-683.

30 декабря 1756. – Сенатский. Об учереждении малых Таможен или застав в Изюме и Лугани и о невзымании пошлин с всех произведений Великороссийских, Малороссийских и Войска Донского // ПСЗ. – № 10678. – Т. 14. – С. 707-709.

10 марта 1757. – Сенатский. Об отвозе беглых и своевольно от жилищ отлучившихся однодворцев держателям на свой кошт и о высылке живущих в Малороссии и в Великороссийских местах отставных Ландмилицких служителей на прежние жилища, или на Украинскую линию, под опасением, за неисполнение сего указа, ответственности по силе указа 1754 мая 13 дня // ПСЗ. – № 10701. – Т. 14. – С. 738-741.

10 апреля 1758. – Сенатский. О причислении собираемых в Бахмутской провинции подушных денег к большой тамошних соляных сборов сумме // ПСЗ. – № 10819. – Т. 15. – С. 186-187.

13 апреля 1758. – Сенатский. О назначении месячного срока для клеймления находящихся в Малороссии и в Слободских полках иностранных прошлых лет товаров под опасением ответственности по Таможенному Уставу 1755 г., и об уничтожении после означенного срока Таможен, состоявших по Великороссийской границе // ПСЗ. – № 10825. – Т. 15. – С. 190-191.

22 декабря 1758. – Сенатский. О содержании на Украинской линии при Инженерной должности Штаб, Обер и Унтер-Офицеров, по учиненному Генерал-Фельдцейхмestром Графом Шуваловым штату // ПСЗ. – № 10909. – Т. 15. – С. 310.

9 марта 1759. – Сенатский. О дополнительном штате Хорватова и Пандурского гусарского полков, и об учреждении Канцелярии при Новомиргородском шанце, с наименованием оной Канцеляриєю Ново-Сербского поселения // ПСЗ. – № 10933. – Т. 15. – С. 332.

10 мая 1759. – Сенатский. О прибавке денежной суммы Запорожскому войску на жалование и прочие потребности // ПСЗ. – № 10953. – Т. 15. – С. 347-348.

8 декабря 1759. – Сенатский. О правилах соляной продажи в Малороссии и в Слободских полках до учреждения казенной продажи соли // ПСЗ. – № 11013. – Т. 15. – С. 391-395.

18 января 1760. – Сенатский. О пропуске из Малороссии в Сечу Запорожскую съестных и питейных припасов и привозимых из-за моря суконных и шелковых материй и прочих всякого звания товаров беспошлинно // ПСЗ. – № 11024. – Т. 15. – С. 405-407.

4 апреля 1760. – Сенатский. О неупотреблении находящихся в Новой Сербии Малороссийских казаков и лошадей их в партикулярные услуги // ПСЗ. – № 11047. – Т. 15. – С. 463.

4 апреля 1760. – Сенатский. О непозволении селиться в Новой Сербии Малороссиянам // ПСЗ. – № 11048. – Т. 15. – С. 463.

10 мая 1760. – Сенатский. О поселении Генерал-Лейтенату Хорвату и всем Новосербского корпуса офицерам на определенных им землях, выходящих из-под Польской границы Малороссиян // ПСЗ. – № 11058. – Т. 15. – С. 472.

23 мая 1760. – Сенатский. О невзымании пошлин с пригоняемых из Малороссии в Новую Сербию лошадей на продажу // ПСЗ. – № 11062. – Т. 15. – С. 475.

22 сентября 1760. – Сенатский. О неотрешении Генерал-Лейтенанту Хорвату определенных от Синода и Епархиального Архирея духовных персон самовластно и о непринимании к себе на места их других без

сношения с Епархиальным Архиреем // ПСЗ. – № 11106. – Т. 15. – С. 516-519.

14 ноября 1760. – Сенатский. О предоставлении Генерал-Лейтенанту Хорвату об отставке Офицеров Македонских и Болгарских Гусарских полков в Военную Коллегию // ПСЗ. – № 11143. – Т. 15. – С. 563-564.

30 января 1761. – Инструкция, данная из Правительствующего Сената Полковнику Спичинскому. Об учинении инспекторского смотра поселяющимся в Новой Сербии полкам и о освидетельствовании поселенных в таких местах семейств // ПСЗ. – № 11198. – Т. 15. – С. 638-642.

5 июня 1761. – Сенатский. О вызове из Польши Российских беглецов, о поселении их при крепости Св. Елизаветы и о даровании им льготы на шесть лет и других выгод // ПСЗ. – № 11265. – Т. 15. – С. 724-725.

14 августа 1761. – Сенатский. О дополнительных правилах для казацкого поселения за рубежом Новой Сербии // ПСЗ. – № 11312. – Т. 15. – С. 770-771.

25 октября 1761. – Сенатский. Об отводе лугов в пустых и воинскими служителями незаселенных шанцах, на команды, состоящие в Заднепровских местах, для заготовки сена полковыми служителями // ПСЗ. – № 11340. – Т. 15. – С. 804-805.

28 ноября 1761. – Сенатский. О подтверждении Генерал-Лейтенанту Хорвату, чтобы как можно меньше и реже посылать людей в область войска Донского во избежание подозрений, и чтоб не покупать за границей таких вещей, какие в России сделать можно // ПСЗ. – № 11363. – Т. 15. – С. 834.

21 декабря 1761. – Сенатский. О прибавке Запорожскому войску хлебного жалования и о дозволении приезжающим в Новую Сербию и крепость Св. Елизаветы из Польши с хлебом, провозить оный в Запорожье, а Запорожцам покупать хлеб в Новой Сербии и в той крепости // ПСЗ. – № 11388. – Т. 15. – С. 872-873.

27 декабря 1761. – Сенатский. Об описании при депутатах Заднепровских земель и угодий и о неотбирании оных у Запорожцев без указа // ПСЗ. – № 11393. – Т. 15. – С. 877-880.

23 января 1762. – Сенатский. О власти Генерал-Фельдмаршала производить во время похода до Полковничьего чина в Македонском, Болгарском и прочих гусарских полках поселившихся в Словено-Сербии, и о производстве до Капитанского чину Генерал-Аншефу в полках, остающихся на поселении // ПСЗ. – № 11415. – Т. 15. – С. 892-893.

31 июля 1762. – Именной, состоявшийся из Сената. О разных постановлениях касательно торговли // ПСЗ. – № 11630. – Т. 16. – С. 31-38.

16 октября 1762. – Сенатский. О положении в 40-алтынный оклад поселившихся и вновь поселяющихся раскольников при крепости Св. Елизаветы, о бытии им в ведомстве тамошней Гарнизонной Канцелярии и об исключительном их праве на торговлю // ПСЗ. – № 11683. – Т. 16. – С. 79-80.

16 октября 1762. – Именной, данный Сенату. О невыпуске простого вина на продажу из Польши в Малороссию, в Сечу Запорожскую и в Новую Сербию // ПСЗ. – № 11686. – Т. 16. – С. 82.

14 декабря 1762. – Сенатский. О позволении раскольникам выходить и селиться в России на местах, означенных в прилагаемом для сего реестре // ПСЗ. – № 11725. – Т. 16. – С. 129-132.

20 января 1763. – Сенатский. О распоряжениях по поселению выходящих из Польши беглых раскольников и об отпуске их без обид и удержания в те места, кто куда для поселения идти пожелает // ПСЗ. – № 11738. – Т. 16. – С. 140-141.

6 февраля 1763. – Именной, объявленный Сенату Генерал-Поручиком Глебовым. О даче Войску Запорожскому войсковых клейнодов // ПСЗ. – № 11748. – Т. 16. – С. 153.

16 мая 1763. – Высочайше утвержденный доклад Генерал-Фельдцейхмейстера Вильбоа. О разделе крепостей на департаменты или округа // ПСЗ. – № 11818. – Т. 16. – С. 250-251.

6 июня 1763. – Высочайше утвержденный доклад Сената. О даче печати Войску Запорожскому // ПСЗ. – № 11846. – Т. 16. – С. 278-279.

11 июня 1763. – Именной, данный Сенату. О принятии в Новую Сербию на поселение выходцев из Польши беглых, не только Малороссиян, но и Великороссийского и всяких народов, и о бытии Новосербскому корпусу под ведомством Военной Коллегии // ПСЗ. – № 11861. – Т. 16. – С. 297-299.

22 марта 1764. – Высочайше утвержденный доклад Сенатора Действительного Тайного Советника Никиты Ивановича и Генерала Петра Ивановича Паниных. Об именовании Новосербского селения Новороссийской губернией, о поселении в оной полков, двух гусарских и пикинерского, о плане раздачи земель к их заселению // ПСЗ. – № 12099. – Т. 16. – С. 657-667.

19 апреля 1764. – Высочайше утвержденный доклад Военной Комиссии. О знаменах на Украинском корпусе и в гарнизонных батальонах // ПСЗ. – № 12133. – Т. 16. – С. 715.

23 мая 1764. – Именной, данный графу Миниху. О продаже казенного ревеня Новороссийской губернии купцам и о заключении с ними контракта // ПСЗ. – № 12162. – Т. 16. – С. 767.

24 мая 1764. – Высочайше утвержденный доклад графа Миниха и Генерал-Прокурора Мельгунова. Об оставлении состоящих по Днепру Кременецкой и Переволочинской таможен до учереждения в назначенных местах новых 6 таможен // ПСЗ. – № 12164. – Т. 16. – С. 768-775.

11 июня 1764. – Высочайше утвержденный доклад Генерал-Фельдмаршала Вильбоа, Действительного Тайного Советника Панина, Генерал-Аншефа и Военной Коллегии вице-президента Графа Чернышева и Генерал-Поручика Мельгунова. Об Украинской линии Словено-Сербии, о состоящем за тою линиею поселении и о подчинении онаго к Новороссийской Губернии под единое право // ПСЗ. – № 12180. – Т. 16. – С. 795-799.

22 июля 1764. – Сенатский, по Высочайше утвержденному 11 июня докладу Генерал-Фельдмаршала Вильбоа. О назывании Словено-Сербии провинциею Екатерининскою, о подчинении оной Новороссийской Губернии и о принятии желающих тут селиться Малороссиян // ПСЗ. – № 12211. – Т. 16. – С. 842-843.

6 сентября 1764. – Высочайше утвержденное прошение Малороссийских старшин местечек Кременчуга и Власовки. О присоединении оных местечек с жителями, угодьями, землями к ведомству Новороссийской Губернии // ПСЗ. – № 12236. – Т. 16. – С. 894-895.

17 ноября 1764. – Высочайше утвержденная форма, по которой заключать договоры с вызывателями на поселение в России иностранцев // ПСЗ. – № 12283. – Т. 16. – С. 965-968.

26 февраля 1765. – Именной, данный Графу Румянцеву. О возвращении в ведомство Малороссии местечек, вошедших по новому образованию в состав Новороссийской Губернии // ПСЗ. – № 12339. – Т. 17. – С. 71-72.

23 марта 1765. – Высочайше утвержденный доклад Генерал-Поручика Мельгунова. Об учреждении, для вновь присоединенных к Новороссийской Губернии провинций четырех Канцелярий, и о построении моста у Кременчуга через реку Днепр // ПСЗ. – № 12367. – Т. 17. – С. 102-103.

13 апреля 1765. – Сенатский по Высочайше утвержденному докладу Генерал-Поручика Мельгунова. О состоянии Бахмутскому уезду и Бахмутской крепости коменданту с гарнизоном в ведомстве Новороссийской Губернии // ПСЗ. – № 12376. – Т. 17. – С. 116.

6 июня 1765. – Сенатский. Об отпуске в дома состоящих при Бахмутских и Торских солеваренных заводах, Черкасов // ПСЗ. – № 12409. – Т. 17. – С. 149-150.

29 августа 1765. – Сенатский. Об отпуске в Войско Запорожское суммы на жалование, провиант и воинские припасы из оставшейся от неполного комплекта воинской суммы впредь до разсмотрения // ПСЗ. – № 12734. – Т. 17. – С. 950-951.

27 октября 1765. – Сенатский. О невзымании пошлины с соли, провозимой из Крыма через Новороссийскую Губернию в Польшу // ПСЗ. – № 12769. – Т. 17. – С. 1026-1029.

28 февраля 1767. – Высочайше утвержденный доклад Президента Канцелярии Опекуна Иностранных Графа Орлова. О правилах для поселения вызываемых подполковником Филипповым и собою

выходящим чрез Киев иностранцам // ПСЗ. – № 12836. – Т. 18. – С. 35-49.

6 ноября 1767. – Сенатский. О поступании с выходцами из Польши, кои там жили с давних лет, на основании Манифеста 1762 г., а с теми, кои после онаго бежали, по указу 1765 г. // ПСЗ. – № 13005. – Т. 18. – С. 382-383.

16 января 1768. – Сенатский. Об отпуске за границу для торговых промыслов поселившихся в Новороссийской Губернии иностранцев // ПСЗ. – № 13057. – Т. 18. – С. 431-433.

6 марта 1768. – Сенатский. О нераспространении льготы от рекрутской повинности на раскольников, выходящих в Новороссийскую Губернию из внутренних губерний, а не из-за границы // ПСЗ. – № 13076. – Т. 18. – С. 475-480.

18 июня 1768. – Сенатский. О непринимании нигде беглых людей под видом выходцев из Польши, об отсылке их на прежние жилища, и о выдавании паспортов находящимся на поселении выходцам, отправляющимся для промыслов // ПСЗ. – № 13134. – Т. 18. – С. 688-691.

11 июля 1768. – Сенатский. О бытии Бахмутскому провинциальному магистрату под ведомством Новороссийской Губернии и о наименовании онаго Бахмутским Городским Магистратом // ПСЗ. – № 13148. – Т. 18. – С. 699-701.

18 ноября 1768. – Манифест. О начатии войны с Оттоманскою Портою // ПСЗ. – № 13198. – Т. 18. – С. 768-773.

19 ноября 1768. – Сенатский. О сборе рекрут с однодворцов для укомплектования Ландмилицких полков // ПСЗ. – № 13203. – Т. 18. – С. 771-772.

16 января 1769. – Высочайше утвержденный доклад Военной Коллегии. О именовании Украинских и Закамских Ландмилицких полков, конных драгунскими, а прочих пехотными // ПСЗ. – № 13230. – Т. 18. – С. 801.

16 ноября 1769. – Именной, данный Киевскому Генерал-Губернатору Воейкову. О предоставлении права присланным из действующей

армии Волохам, Грекам, Армянам и раскольникам избирать место для жительства или поступить в службу по их желаниям, и о дозволении Жидам селиться в оной Новороссийской Губернии // ПСЗ. – № 13383. – Т. 18. – С. 1018.

10 мая 1769. – Высочайше утвержденные докладные пункты Военной Коллегии. Об обустройстве линии по рекам Берде и Московке, с приложением штата, назначенным в 7 крепостях Комендантам и казачьим полкам // ПСЗ. – № 13460. – Т. 19. – С. 60-61.

2 сентября 1769. – Именной, данный Генерал-Майору Щербинину. Об учреждении линии крепостей от Берды до Днепра // ПСЗ. – № 13504. – Т. 19. – С. 126-127.

12 ноября 1769. – Сенатский вследствие Именного, данного Сенату. О дозволении Буджацким и Едисанским татарам, отложившимся от власти Оттаманской Порты, расположиться на Крымской степи, и о торговле с ними // ПСЗ. – № 13533. – Т. 19. – С. 169.

12 января 1771. – Сенатский. О принятии губернаторам предосторожности противу оказавшейся в пограничных губерниях заразительной болезни // ПСЗ. – № 13556. – Т. 19. – С. 211-213.

12 апреля 1771. – Высочайше утвержденный доклад Адмиралтейской Коллегии. О правилах зачета компаний служащим на Азовском море Штаб и Обер-Офицерам // ПСЗ. – № 13595. – Т. 19. – С. 264-265.

12 августа 1771. – Именной, данный Сенату. О дозволении желающим ехать в Крым с хлебом и другими съестными припасами и продавать оные там беспошлинно // ПСЗ. – № 13636. – Т. 19. – С. 294.

16 сентября 1771. – Сенатский. О сборе с Крымских товаров продаваемых Татарами, пошлины, взывая оную с покупателей тех товаров // ПСЗ. – № 13656. – Т. 19. – С. 312-313.

13 декабря 1771. – Сенатский, вследствие Именного. О распространении на Крымских Татар силы указа 1770 года ноября 12 // ПСЗ. – № 13717. – Т. 19. – С. 402.

25 апреля 1772. – Высочайше утвержденный доклад Действительного Тайного Советника Графа Миниха. О употреблении остаточной от жалования суммы на содержание застав, учреждаемых для сбора

пошлин с привозимых татарами товаров // ПСЗ. – № 13790. – Т. 19. – С. 486-487.

17 июня 1772. – Именной, данный Сенату. О дозволении Крымским и прочим татарам, впредь до указа, ввозить Российскую монету, Турецкие червонцы и серебрянные деньги // ПСЗ. – № 13823. – Т. 19. – С. 528.

22 августа 1772. – Сенатский. О состоянии Бахмутской Городской Канцелярии и Магистрату под ведомством и диспозициею Главного Новороссийской Губернии командира, и о запрещении Главному Магистрату входить в распорядки сей Губернии и брать к себе на апелляцию дела // ПСЗ. – № 13854. – Т. 19. – С. 560-561.

12 декабря 1772. – Наставление из комиссии для предохранения и врачевания моровой заразительной болезни, Лейб-Гвардии Преображенскаго Полка Капитан-Поручику Сенденгорсту, определенному на заставу в Село Тарутино // ПСЗ. – № 13919. – Т. 19. – С. 683-687.

19 декабря 1772. – Сенатский. О сборе Новороссийской Губернской канцелярии рекрут с однодворцов, по расписанию Военной Коллегии, не требуя на то особого указа // ПСЗ. – № 13926. – Т. 19. – С. 690-691.

29 января 1773. – Мирный и союзный трактат между Российскою империею и Ханством Крымским // ПСЗ. – № 13943. – Т. 19. – С. 708-712.

27 декабря 1773. – Именной, данный Сенату. Об отдаче состоящей в ведомстве Новороссийской Губернии слободы Водолаги, с принадлежащими к ней слободками для шелкового производства в ведомство Генерал-Поручика Щербинина // ПСЗ. – № 14093. – Т. 19. – С. 887-888.

10 июля 1774. – Трактат вечнаго мира и дружбы, заключенный между Империею Всероссийскою и Оттоманскою Портой в ставке Главнокомандующего, Генерал-Фельдмаршала Графа Румянцева, при деревне Кучук-Кайнаржде на правом берегу реки Дуная, чрез уполномоченных от него и от Верховного Визиря в 10 день июля и ими обоими в 15 день того же июля утвержденных, а со стороны Его Султанова Величества подтвержденный и ратификованый в

Константинополе в 13 день Генваря 1775 г. // ПСЗ. – № 14164. – Т. 19. – С. 957-967.

14 февраля 1775. – Именной, данный Сенату. Об учреждении Азовской Губернии, с разделением оной на две провинции Азовскую и Бахмутскую // ПСЗ. – № 14252. – Т. 20. – С. 55-56.

17 марта 1775. – Манифест. О заключении мира с Оттоманскою Портою // ПСЗ. – № 14274. – Т. 20. – С. 80-82.

4 апреля 1775. – Конвенция с Турциею. О границах // ПСЗ. – № 14293. – Т. 20. – С. 102-104.

3 августа 1775. – Манифест. Об уничтожении Запорожской сечи и о причислении оной к Новороссийской Губернии // ПСЗ. – № 14354. – Т. 20. – С. 190-193.

**ПОКАЖЧИК УРЯДОВИХ АКТИВ
ЩОДО ПІВДНЯ УКРАЇНИ,
ЩО НЕ УВІЙШЛИ ДО СКЛАДУ «ПОВНОГО
ЗІБРАННЯ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ»**

14 октября 1704. – Грамота. От Великого Государя Царя и Великого Князя Петра Алексеевича всея великия, и малыя, и белыя России Самодержца стольнику Нашему Изюмского полка полковнику Федору Володимировичу Шидловскому // ЗООИД. – Одесса, 1884. – Т. 1. – С. 352-372.

17 декабря 1707. – Именной. О командировании в Украину майора Долгорукого с военными командирами и лицами, показанными в приложенной росписи // АПС. – Т. 1. – С. 3.

17 декабря 1707. – Именной. Пункты о провианте в Санкт-Петербурге; о сборе на Украине корпуса кроме армии; об определении губерний и о прибытии на смотр раненым офицерам, воеводам и всем лицам, при делах состоящим // АПС. – Т. 1. – С. 4.

17 мая 1709. – Грамота к наказному кошевому атаману Кирику Конеловскому и всему войску Запорожскому // Письма и бумаги императора Петра Великого. – М., 1950. – С. 181-184.

15 декабря 1711. – Именной. Об истребовании провианта с Азовской губернии // АПС. – Т. 1. – С. 11.

14 декабря 1712. – Именной, данный Сенату. По случаю получения известия о неприязненности турок и о принятии, сообразно сему, надлежащих охранительных мер; о назначении в корпус Петра Апраксина сколь можно более донских казаков, и о заготовке подвод для финляндской армии // АПС. – Т. 1. – С. 22.

29 декабря 1712. – Именной, данный Сенату. О собрании в Украине, по случаю проявившейся неприязненности турок, ландмилиции, не менее как 10 000 человек, с расположением ея по крепостям, в замен отсылаемых гарнизонных солдат в корпус фельмаршала Шереметьева // АПС. – Т. 1. – С. 22.

20 января 1713. – Именной. О назначении казанского губернатора Апраксина с войсками в Украине, а Салтыкова, вместо него, в Казань,

и об отмене отсылки из Москвы за границу мундиров для действующей армии // АПС. – Т. 1. – С. 23.

28 января 1713. – Высочайший, данный Сенату. С одобрением распоряжений по Украинскому корпусу Апраксина, и с выговором за отделение к Шереметьеву двух полков дивизии Алларта, необходимых в Финляндии, а также о прибытии в Санкт-Петербург, к приезду Государя, к празднику Пасхи: нескольких сенаторов с ведомостями, возвратившемуся из Польши князю Григорию Долгорукому и московскому губернатору князю Ромодановскому // АПС. – Т. 1. – С. 23.

4 ноября 1720. – Высочайший указ малороссийскому гетману Скоропадскому. О закупке для войск 30000 четвертей муки на Украине и в Малороссии, для отправления в Смоленск // АПС. – Т. 1. – С. 69.

25 ноября 1720. – Именной, данный Сенату. О командировании из Сената двух межевальщиков для размежевания земель на Украине, к Почепу, вследствие жалобы на дьяка Лосева, производящего межевание // АПС. – Т. 1. – С. 80.

19 января 1722. – Высочайшая резолюция на доклад Сената. Об избрании двух вальдмейстеров: одного в Санкт-Петербург и другого в Украину, для осмотра и посева дерев дубовых, липовых и кленовых // АПС. – Т. 1. – С. 83.

6 февраля 1722. – Именной. О неисключении помещичьих деревень в Украинских и Слободских полках, при распределении полков по числу крестьянских дворов // АПС. – Т. 1. – С. 85.

16 апреля 1722. – Именной. О пожаловании генерал-лейтенанту фон-Вейсбаху деревень на Украине // АПС. – Т. 1. – С. 87.

26 ноября 1722. – Именной, данный Головину. О собрании на Украине ландмилиции, по случаю военных приготовлений в Турции, и о снабжении ее вооружением и офицерами // АПС. – Т. 1. – С. 89.

1 сентября 1723. – Высочайшие пункты. Об осмотре всех рек, впадающих в Днепр, об устройстве дороги по берегу Днепра, осмотре порогов и приискании места для постройки крепости и об устройстве моста через Днепр ниже порогов // АПС. – Т. 1. – С. 94.

22 января 1724. – Именной. Об овцеводстве на Украине, о выменивании овец на быков и о посылке за границу для изучения порядка содержания баранов // АПС. – Т. 1. – С. 112.

31 января 1724. – Собственные пункты. О расположении полков по квартирам, о посылке из гарнизонов рекрут в низовой корпус, об укомплектовании его к 1725 г., об удовлетворении войска жалованием и об отправке полков на Украину // АПС. – Т. 1. – С. 125.

13 февраля 1724. – Именной. Об осмотре Днепра и всех впадающих в него рек, для устройства в разных местах мостов; о проведении по берегу Днепра дороги; об осмотре Днепровских порогов и избрании удобного места для постройки крепости; о заготовлении в Брянске леса для постройки 20 галер и 200 бударь // АПС. – Т. 1. – С. 127.

2 марта 1724. – Собственный указ генерал-прокурору Ягужинскому. О принятии мер предосторожности против намерений крымских и ногайских татар, в случае смерти Аюки-хана, и о посылке к калмыкам знатного человека с грамотою к хану, чтобы разведать причины недопущения до него русских, и, в случае надобности, об отправке к нему команды из донских казаков // АПС. – Т. 1. – С. 128.

6 апреля 1726. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О построении судов, исправлении артиллерийских орудий, укомплектовании офицерами ландполков // АПС. – Т. 2. – С. 24.

22 апреля 1726. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. Об отпуске в дома командированных в прошедшем году для осмотра Днепра малороссиян Александра Рухлицкого и Ивана Винда // АПС. – Т. 2. – С. 24.

14 марта 1727. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О назначении в 21 провинцию воевод. // АПС. – Т. 2. – С. 98.

15 мая 1727. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О назначении состоящим при Украинском корпусе сербам жалования, равного тому, какое получали они в Цесарии и о мерах по укомплектованию Сербского полка // АПС. – Т. 2. – С. 111

12 апреля 1728. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О переводе Украинского корпуса и ландполков с винтер-квартир // АПС. – Т. 2. – С. 138.

15 апреля 1728. – Именной. О назначении генерал-лейтенанта Владимира Шереметьева в Украинский корпус // АПС. – Т. 2. – С. 139.

17 мая 1728. – Именной. Об отправке Михаила Голицина на Южную границу, с подчинением ему Киева // АПС. – Т. 2. – С. 141.

22 июля 1728. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О бытии генерал-фельмаршалу князю Голицину главным командиром украинского корпуса, и об укомплектовании рекрутами означенного корпуса, а также Воронежского, Киевского и Бахмутского гарнизонов // АПС. – Т. 2. – С. 168.

4 сентября 1728. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. Об исправлении Бахмутской крепости и об отпуске необходимых на сие денег // АПС. – Т. 2. – С. 176.

23 декабря 1728. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О назначении кавалергардского поручика Матвея Ливена и капитана Ламздорфа в украинский корпус, в драгунские полки, с повышением в чине // АПС. – Т. 2. – С. 185.

5 марта 1729. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О поручении обер-кригс-комиссару Сухово-Кобылину заведовать в 1729 году 4-гривенным сбором с Азовской и Киевской губерний // АПС. – Т. 2. – С. 186.

30 апреля 1729. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О расположении и довольствовании провиантом Украинского корпуса // АПС. – Т. 2. – С. 187.

30 апреля 1729. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О жаловании калмыкам, состоящим при Украинском корпусе // АПС. – Т. 2. – С. 187.

6 июня 1729. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О наборе ландполков // АПС. – Т. 2. – С. 192.

24 июня 1729. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. Об исправлении на Украине, в великороссийских городах и Слободских полках пограничных крепостей, острогов и укреплений // АПС. – Т. 2. – С. 197.

19 августа 1729. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. Об увеличении в Киевской губернии числа карантинных форпостов, по случаю оказавшейся в Турции повальной болезни // АПС. – Т. 2. – С. 199.

31 октября 1729. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О пропуске через Киевские карантинные заставы провожатых, посланных с турецким имрямом, и о задержании на границе российских курьеров, присланных из Царьграда // АПС. – Т. 2. – С. 203.

17 ноября 1729. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О пропуске пребывающих из Крыма к Переволочинской и другим карантинным заставам великороссийских и малороссийских жителей // АПС. – Т. 2. – С. 203.

23 февраля 1730. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О назначении генерал-квартирмейстера Федора Штофима полковником Украинского корпуса // АПС. – Т. 2. – С. 213.

24 февраля 1730. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. О формировании ландполков и вооружении их с липских и тульских заводов безденежно // АПС. – Т. 2. – С. 213.

24 февраля 1730. – Именной, данный Голицыну. О заготовлении провианта для украинского корпуса // АПС. – Т. 2. – С. 213.

18 декабря 1730. – Высочайший, объявленный из Верховного Тайного Совета. Об осмотре и описании Тараканову и Дебринию поселений украинских полков от Днепра до самого Дона // АПС. – Т. 2. – С. 239.

11 февраля 1731. – Именной. О сборе сведений о новопоселенных черкасских слободах на Украине // АПС. – Т. 2. – С. 240.

2 мая 1731. – Именной. О подчинении фон-Вейсбаху Тараканова и Дебрини // АПС. – Т. 2. – С. 244.

16 июня 1731. – Именной. Об отправке на Украину гвардии капитана Василия Репнина и Ивана Толстого, для наблюдения за правильным устройством на линии крепостей и выбором поселений для полков украинского корпуса // АПС. – Т. 2. – С. 245.

29 июля 1731. – Именной. О наборе Тараканову для строительства Украинской линии крестьян из помещичьих деревень, в том числе и украинских // АПС. – Т. 2. – С. 247.

11 ноября 1731. – Именной. О распоряжении генералитета о назначении Гейна и Гейденриха к ландмилиции // АПС. – Т. 2. – С. 248.

4 января 1732. – Именной. Об изъятии Водолаг у Дашкова в казну, для поселения Украинского корпуса // АПС. – Т. 2. – С. 249.

31 января 1732. – Высочайше утвержденный доклад Сената. О прибытии в Санкт-Петербург с отчетом Тараканова и Дебрини // АПС. – Т. 2. – С. 264.

8 марта 1733. – Именной. Об исправлении бударь в Белгородской провинции и сборе провианта для Украинского корпуса // АПС. – Т. 2. – С. 302.

7 июня 1733. – Именной. О принятии Шаховским командования Украинским корпусом, поскольку Вейсбах временно отозван в Петербург // АПС. – Т. 2. – С. 313.

7 июня 1733. – Именной, данный Шаховскому. О высылке слобожан на линейную работу // АПС. – Т. 2. – С. 314.

9 августа 1733. – Именной, данный Шаховскому. О сборе 1 000 лошадей для украинского корпуса // АПС. – Т. 2. – С. 320.

10 сентября 1733. – Высочайше утвержденный доклад Сената. О нетребовании в 1733 г. работников на Украинскую линию из деревень, приписанных к Путивльской суконой фабрике // АПС. – Т. 2. – С. 321.

22 сентября 1733. – Именной. О мерах по заготовке провианта для Украинских магазейнов // АПС. – Т. 2. – С. 351.

7 июля 1734. – Именной. О заготовке провианта для украинских магазинов // АПС. – Т. 2. – С. 352.

16 сентября 1734. – Именной, объявленный из Кабинета Ея Величества Князю Шаховскому. О назначении на Бахмутские соляные заводы со всех пяти полков работников, до разрешения вопроса о бытии там на работах живущих при Бахмуте малороссиян // АПС. – Т. 2. – С. 353.

14 марта 1735. – Высочайше подтвержденный доклад Сената. О приостановлении, по случаю неурожая, закупки провианта для украинских магазинов, вследствие имеющихся уже в достатке наличных запасов // АПС. – Т. 2. – С. 367.

18 июня 1735. – Именной указ малороссийской генеральной войсковой канцелярии. О движении крымского хана с войсками в Персию и о бытии вследствие этого малороссийским и слободским полкам готовыми к выступлению в поход для охраны российских границ, по требованию генерала графа фон Вейсбаха, коему поручено собрать корпус и наблюдать за действиями ханских войск // АПС. – Т. 2. – С. 374.

16 июля 1735. – Именной. Об исключении однодворцев из ведомства конюшенной канцелярии и о причислении их к ландмилиции // АПС. – Т. 2. – С. 378.

20 июля 1735. – Именной, данный Шаховскому. О заготовке оружия, лошадей и запасов для полков украинских и слободских казаков, на случай выступления их в поход по требованию генерала графа фон Вейсбаха // АПС. – Т. 2. – С. 378.

26 ноября 1735. – Указ Кабинет-Министров генерал-лейтенанту князю Шаховскому. О поручении ему произвести срочное расследование относительно побега из крымского похода малороссийских старшин и казаков, и о высылке к генерал-фельдмаршалу графу Миниху работных людей из Малороссии и Слободских полков, для работ по укреплению Украинской линии // АПС. – Т. 2. – С. 387.

5 декабря 1735. – Именной, данный генерал-лейтенанту князю Шаховскому. О собрании сведений относительно клейнот (булава, пернач, бунчук, хорогва, литавры и два посоха), употреблявшихся в прежнее время в Запорожской сече, о коих ходатайствует запорожский кошевой атаман со старшиной и всем запорожским войском; о

принятии необходимых мер по закупке в Малороссии и Слободских полках лошадей для армии генерал-фельдмаршала князя Миниха // АПС. – Т. 2. – С. 388.

2 января 1736. – Указ из Кабинета министров Киевскому губернатору генерал-майору Шереметьеву. О поручении ему учредить по российской границе крепких форпостов и стараться ловить шпионов, отправленных в Россию молдавским князем, в угоду Оттоманской порте // АПС. – Т. 2. – С. 390.

3 января 1736. – Сообщение Кабинета министров в Сенат. О посылке указов в Воронежскую губернию, Слободские полки, Чугуев и Бахмут, о доставке жителями тех мест фуража, необходимого для русской армии, расположенной на Украине и по Дону, под команду генерал-фельдмаршала графа Миниха // АПС. – Т. 2. – С. 391.

5 февраля 1736. – Именной, данный генерал-фельдмаршалу графу Миниху. О переводе в Украину, по сю сторону Днепра, поселившихся за Днепром, в Крыловской и Чигиринской слободах, а также в других местах составляющих границу России с Польшей, русских подданных и беглых из Малороссии людей, за невозможностью охранения поселений их, в случае разрыва мирных отношений с Турцией // АПС. – Т. 2. – С. 394.

14 марта 1736. – Именной. О командировании из Сената в разные провинции нарочных для взыскания доимочных за прошлые года денег, следующих на содержание ландмилиции в Украинском корпусе и о произведении изследования о причинах и о виновных в допущении значительной доимки // АПС. – Т. 2. – С. 404.

19 марта 1736. – Именной, данный генералу князю Шаховскому. О поручении, под главным наблюдением генерал-фельдмаршала князя Миниха, генерал-лейтенанту князю Урусову заселения Украинской линии и учереждения Украинского ландмилицкого корпуса // АПС. – Т. 2. – С. 406.

31 марта 1736. – Именной, данный генерал-фельдмаршалу графу Миниху. О истребовании на строение линии от Дона до Лугани рабочих из малороссийских и слободских полков и об устройении на той линии редутов или палисадов солдатами близ расположенных полков // АПС. – Т. 2. – С. 406.

2 мая 1736. – Указ Кабинет-Министров генералу князю Шаховскому. О поручении действовать ему согласно приложенной у сего в копии диспозициею генерал-фельдмаршала графа Миниха по охране русских границ от турецких и татарских набегов // АПС. – Т. 2. – С. 408.

14 мая 1736. Указ Кабинет-Министров генералу князю Шаховскому. О командировании на Украинскую линию майора Шипова, для осмотра оставшихся от похода ландмилицких полков и сообщении о последствиях сего осмотра ему, князю Шаховскому // АПС. – Т. 2. – С. 411.

21 мая 1736. Именной, данный из Кабинета Ея Величества. О поручении генералу князю Шаховскому принять надлежащие меры по устройству прочных форпостов и укреплений на Украинской военной линии, для безопасности от татарских набегов // АПС. – Т. 2. – С. 411.

14 июня 1736. Именной, данный из Кабинета Ея Величества. О рассмотрении в Сенате вопроса о постройке двух мостов на Днепре, для свободного движения действующих армий; о строении нескольких сот судов на Дону и на Днепре и об отправке для сих работ морских служителей, рабочих и лесных материалов // АПС. – Т. 2. – С. 415.

3 июля 1736. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества. О поручении командующему в Малороссии генерал-лейтенанту князю Борятынскому, за покорением города Азова, выслать к генерал-фельдмаршалу графу Лесси казаков из слободских и малороссийских полков, для перевозки ненужной уже там осадной артиллерии от Азову ко Донцу к Изюму, для охранения украинских жителей // АПС. – Т. 2. – С. 419.

7 июля 1736. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества. О поручении генерал-лейтенанту князю Борятынскому принимать в Малороссии всякие меры предосторожности по охране русских границ от татарских и турецких набегов // АПС. – Т. 2. – С. 419.

13 июля 1736. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества. О поручении генерал-лейтенанту князю Борятынскому выслать, согласно требованию генерал-лейтенанта князя Урусова генерал-майора Дебрины, на военную Украинскую линию 5400 человек рабочих людей из малороссийских и из слободских полков, для работ по устройению ретранжементов и укреплений // АПС. – Т. 2. – С. 420.

11 августа 1736. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. О высылке на Украинскую линию из Малороссийских и Слободских полков людей для работ по исправлению крепостей и укреплений // АПС. – Т. 2. – С. 425.

2 сентября 1736. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. О поручении изготовить атаманские литавры, по образцу малороссийских, и отправить их с изготовленными уже клейнодами, к генерал-фельдмаршалу графу Миниху, для выдачи оных запорожскому кошевому атаману, согласно ходатайству запорожского войска // АПС. – Т. 2. – С. 429.

27 ноября 1736. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. О принятии по всей Украинской линии надлежащих мер предосторожности против татарских набегов и нападений // АПС. – Т. 2. – С. 441.

14 декабря 1736. – Указ Кабинет-Министров генерал-лейтенанту князю Борятынскому. О исправлении на Украинской военной линии и по Днепру, пограничных крепостей и укреплений в тех местах, где может предстоять опасность от нападений и набегов неприятеля // АПС. – Т. 2. – С. 443.

13 января 1737. – Указ Кабинет-Министров генерал-лейтенанту князю Борятынскому. О собрании на Украине подвод, для перевозки осадной артиллерии от Изюма к Днепру, к Переволочне или к другим местам, по указу генерал-фельдмаршала графа Миниха // АПС. – Т. 2. – С. 449.

24 января 1737. – Повторный указ Кабинет-Министров генерал-лейтенанту князю Борятынскому. О собрании на Украине подвод, для перевозки осадной артиллерии от Изюма к Днепру, к Переволочне или к другим местам, по указу генерал-фельдмаршала графа Миниха // АПС. – Т. 2. – С. 451.

4 февраля 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. О принятии в Малороссии разных предосторожностей против набегов неприятелей на русские границы, с запрещением местным обывателям переходить через военную Украинскую линию и выпасать скот в пограничных местах // АПС. – Т. 2. – С. 452.

28 февраля 1737. – Высочайше утвержденный доклад Сената. О переводе Бахмутского воеводского правления, вследствие близости его от турецкой границы, в другой город и об оставлении в Бахмуте коменданта с гарнизоном; об истребовании ит генерал-фельдмаршала графа Миниха заключения по вопросы о высылке работных людей на Бахмутские казенные соляные заводы // АПС. – Т. 2. – С. 457.

8 апреля 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества Сенату. О надлежащих мерах по поставке подвод от Изюма до Переволочны для перевозки артиллерии, посылаемой в армию генерал-фельдмаршал графа Миниха // АПС. – Т. 2. – С. 464.

10 апреля 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества Сенату. О сборе подвод от Изюма до Переволочны для перевозки артиллерии, посылаемой в армию генерал-фельдмаршал графа Миниха // АПС. – Т. 2. – С. 464.

14 мая 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. О назначении смоленского коменданта полковника Авраама Шамордина при ландмилицком корпусе в Малороссии, с пожалованием его в бригадиры // АПС. – Т. 2. – С. 472.

6 июня 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. О выдаче гвардии майору Шипову 1000 рублей на ведение канцелярских дел и разъезды, по возложенным на него поручениям, о наборе 20 000 ландмилицких подпомощников, имеющим целью увеличение на Украинской линии числа людей, для охраны границ // АПС. – Т. 2. – С. 476.

9 июня 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. Иметь в виду покупку турками из разных польских местечек хлеба вольною и дешевою ценою и воспользоваться такой возможностью стараться также приобрести в тех же местечках необходимого провианта для армии; о принятии мер по отправке провианта в Запорожскую Сечу // АПС. – Т. 2. – С. 477.

21 июня 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. Об оставлении при Бахмутских и Торских соляных заводах записанных в подушный оклад солеваров впредь до указа // АПС. – Т. 2. – С. 481.

27 июня 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества Сенату. О содействии генерал-майору Ивану Шипову по набору в Украине и о высылке на границу 20 000 ландмилицких подпомощников, для прикрытия Украинской линии // АПС. – Т. 2. – С. 482.

31 июля 1737. – Именной, данный статскому советнику Зыбину. О поручении ему осмотра и выбора, по реке Десне до Днепра, годных лесов для постройки, и об отправке в Очаков различных лесных материалов // АПС. – Т. 2. – С. 492.

31 июля 1737. – Именной, данный генерал-майору Киевскому губернатору Сукину. О командировании нарочных офицеров на Десну и Днепр, для сбора всех лесных материалов и для отправки их в Очаков // АПС. – Т. 2. – С. 492.

31 июля 1737. – Именной, данный генерал-лейтенанту князю Борятынскому. Об отправке из Малороссийских и из Слободских полков на Днепр для прииска и сплава леса к Очакову, и об отправке туда мастеровых и рабочих людей их Малороссии, Слободских полков, Белгородской и Севской провинций // АПС. – Т. 2. – С. 492.

31 июля 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. О сборе в Малороссии и окружающих губерниях рабочих людей и строительных материалов и отправки их в новопокоренный город Очаков для постройки и возобновления казарм, церквей, госпиталей, магазейнов и других зданий, пострадавших от штурма при взятии его // АПС. – Т. 2. – С. 493.

3 августа 1737. – Манифест, данный из Кабинета Ея Величества Сенату. О взятии Очакова, о чем печатать Сенату // АПС. – Т. 2. – С. 494.

6 августа 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. О скорой отправке в Очаков рабочих и лесных материалов, и об устройении застав на Дону, Бахмуте и Днепре, для удобства сообщения с действующими армиями // АПС. – Т. 2. – С. 495.

24 августа 1737. – Именной повторный указ, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. Об отправке с

Украины по Днепру в Очаков необходимых строительных материалов и работных людей // АПС. – Т. 2. – С. 498.

3 сентября 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества Сенату. О мерах по отпуску денег на перевозку в разоренный штурмом Очаков леса и работных людей, для произведения построек следующей весною // АПС. – Т. 2. – С. 499.

3 сентября 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. О назначении к генерал-лейтенанту князю Трубецкому военных и работных людей из Малороссии, для содействия к переправе флотилии через пороги и к отправке ее в Очаков // АПС. – Т. 2. – С. 499.

14 сентября 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. Подтвердительный указ о назначении к генерал-лейтенанту князю Трубецкому военных и работных людей из Малороссии, для содействия к переправе флотилии через пороги и к отправке ее в Очаков // АПС. – Т. 2. – С. 502.

23 сентября 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. Об отправке в Очаков всяких работных и ремесленных людей, строительных материалов и инструментов, для предстоящего строительства построек в городе // АПС. – Т. 2. – С. 504.

30 сентября 1737. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-лейтенанту князю Борятынскому. О заготовке леса на устроение мостов на Днепре, для свободного движения армий; о закупке в полках провианта для армии; о посылке в Очаков строительных материалов, припасов и работных людей, и о расположении возвратившихся от генерал-фельдмаршала графа Миниха войск на винтер-квартиры в Малороссии // АПС. – Т. 2. – С. 505.

18 апреля 1738. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генералу Румянцеву. О приказании ему исполнять требования генерал-фельдмаршала графа Миниха по отправке к Очакову изготовленного на Десне леса и высылки работных людей // АПС. – Т. 2. – С. 538.

10 июля 1738. – Высочайше утвержденный доклад генерал-фельдмаршала Лесси. О поручении состоящему при Бахмутских

соляных заводах гвардии поручику Спешневу исправлять должность Бахмутского коменданта с производством его в подполковники // АПС. – Т. 2. – С. 550.

12 сентября 1738. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества гвардии майору Шипову. О мерах предосторожности против опасной болезни, появившейся на Украине, в Гадяцком полку и Глуховской сотне // АПС. – Т. 2. – С. 558.

24 сентября 1738. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества гвардии майору Шипову. О мерах предосторожности против опасной болезни, появившейся на Украине, и об учреждении карантин // АПС. – Т. 2. – С. 559.

24 июня 1739. – Резолюция Кабинета Министров на доношение гвардии майора Ивана Шипова. О командировании генерал-майора Девица в жилища ландмилицких подпомощников, для поимки и возвращения бежавших с военной Украинской линии людей, набранных из однодворцев Воронежской губернии, с поручением ему генерал-майору Девицу произвести следствие о причинах побега их // АПС. – Т. 2. – С. 595.

19 апреля 1740. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества. О назначении искусного геодезиста для бытия при генерал-лейтенанте князе Репнине и киевском губернаторе тайном советнике Неплюеве, отправленных комиссарами по разграничению земель между Российской империею и Оттоманскою Портой, согласно заключенному мирному трактату // АПС. – Т. 2. – С. 648.

19 апреля 1740. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества генерал-майору Шипову. О назначении казаков из Малороссийских и Слободских полков для бытия при комиссарах генерал-лейтенанте князе Репнине и киевском губернаторе тайном советнике Неплюеве, и о разных распоряжениях по снабжению означенных комиссаров провиантом и припасами // АПС. – Т. 2. – С. 648.

2 июня 1740. – Подтвердительный указ, данный из Кабинета Ея Величества генерал-майору Шипову. О немедленной отправке казаков 4 комиссарам по разграничению земель между Российской империей и Оттоманскою Портой; о назначении обозного Лизогуба и полковника Танского состоящим при тайном советнике Неплюеве и о

заготовлении припасов для окманд обоих комиссаров по разграничению земель с Турцией // АПС. – Т. 2. – С. 668.

27 июля 1740. – Резолюция Кабинета Министров на доношение Соляной Конторы. О командировании бригадира Афанасия Арсеньева в Бахмут, для производства следствия относительно недосланных компанейцами денег за содержание Бахмутских и Торских соляных заводов // АПС. – Т. 2. – С. 681.

27 июля 1740. – Резолюция Кабинета Министров на доношение Соляной Конторы. О высылке по прежнему из Слободских полков рабочих на Бахмутские и Торские соляные заводы // АПС. – Т. 2. – С. 668.

11 августа 1740. – Именной, данный из Кабинета Ея Величества. О командировании надворного камерного советника и Украинских, Бахмутских и Торских соляных заводов надзирателя Готлиба Фридриха-Вильгельма Юнкера в Украину, для освидетельствования и осмотра всех соляных заводов и о сообщении ему, от кого следует, подробных сведений о количестве привезенной соли из Польши, через Днепр в российские провинции // АПС. – Т. 2. – С. 686.

29 ноября 1741. – Высочайший указ, объявленный генерал-прокурором князем Трубецким. Об обращении строящихся в Украине бывшим фельдмаршалом графом Минихом двух лютеранских кирох в грекороссийские церкви и о разследовании Сенатом вопроса о строящихся армянских церквях // АПС. – Т. 3. – С. 76.

12 июня 1742. – Именной. О поручении генерал-лейтенанту Бибикову произвести разследование в Малороссии и в Запорожской Сече о посланных в Россию шпионах из Швеции и других государств с целью возмущения татар и запорожцев // АПС. – Т. 3. – С. 96.

25 июня 1742. – Высочайше утвержденный доклад Сената. О выдаче, согласно ходатайству кошевого атамана Запорожского Войска со старшиною, 1000 рублей, на строение на Сечи церкви Покрова Пресвятой Богородицы // АПС. – Т. 3. – С. 97.

21 мая 1743. – Высочайше утвержденный доклад Сената. О высланных на военную Украинскую линию и бежавших оттуда ландмилицких подпомощниках виновых в ослушании начальству Д. Зарубине, П. Спицыне, М. Косых, И. Толстякове, Г. Провоторове,

Я. Стрельникове, М. Алехине, Т. Зарубине, И. Грачеве, В. Иванникове, Н. Барыбине и А. Милееве // АПС. – Т. 3. – С. 123.

24 декабря 1751, – Именной. Об отпуске из Штатс-конторы в Коллегию иностранных дел 6000 рублей на выдачу прибывшему из Сербии в Россию и пожалованному в генерал-маоры И. Хорвату Куртичу и с ним сербским чинам // АПС. – Т. 3. – С. 244.

20 ноября 1752. – Именной. О принятии в российское подданство и служения сербского подполковника Прерадовича с пожалованием его в генерал-майоры // АПС. – Т. 3. – С. 259.

15 марта 1753. – Именной. О бытии генерал-майору Хорвату на ведении Сената до тех пор, пока им не будет набрано обещанного числа людей в русскую службу // АПС. – Т. 3. – С. 264.

2 октября 1753. – Именной. О конфирмации в чинах выехавших с генерал-майором Шевичем офицеров, для поступления в русскую службу // АПС. – Т. 3. – С. 277.

13 мая 1754. – Высочайше утвержденный доклад Сената. О предоставлении генерал-майору Прерадовичу и его фамилии офицерам, а также и Шевичу старшинства в чинах и жаловании со времени прибытия их в Россию; об именовании отведенной им для поселения от Бахмута до Лугани земли Славяно-Сербию, в отличие от Новой Сербии, занимаемой командой генерал-майора Хорвата, и о дозволении офицерам служить, по желанию их, в той или другой команде // АПС. – Т. 3. – С. 292.

3 июля 1754. – Именной. О пожаловании генерал-майору Хорвату из отписанных в Белгородской губернии деревень, 1794 душ крестьян в вечное и потомственное владение // АПС. – Т. 3. – С. 308.

7 мая 1755. – Высочайший, объявленный генерал-прокурором князем Трубецким. О поручении генерал-майору Хорвату отправить команду гусар и пандур, из учережденных ним новосербских полков, на смотр в Малороссию, к прибытию императрицы // АПС. – Т. 3. – С. 306.

21 марта 1756.- Именной. О приостановлении, впредь до указа, постройки в Новой Сербии крепости Святой Елизаветы, для поддержания дружеских отношений с Оттоманской Портой // АПС. – Т. 3. – С. 318.

4 апреля 1756. – Именной. О переводе из Новой Сербии, вследствие приостановления там постройки крепости Святой Елизаветы, генерал-поручика Глебова в Санкт-Петербург, для прикомандирования его к артиллерийской комиссии, и о поручении возложенных на него по Новой Сербии дел на остающегося там коменданта Глебова // АПС. – Т. 3. – С. 319.

21 октября 1756. – Именной. О переводе из Славяно-Сербии инженера генерал-майора Ильи Бибикова, согласно представлению генерал-фельдцейхмейстера графа Петра Шувалова, в оружейную канцелярию и об отправке туда вместо него действительного статского советника Фливерка // АПС. – Т. 3. – С. 333.

22 ноября 1756 г. – Именной. О посылке геодезиста к Запорожью // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 2001. – С. 191-194

24 декабря 1756. – Именной. Об отправке в команду генерал-фельдмаршала Степана Апраксина потребного числа гусар из Новой Сербии и из набираемых в Киеве людей, для укомплектования состоящих в его ведении гусарских полков // АПС. – Т. 3. – С. 336.

1 мая 1757. – Именной. О расположении формируемого генерал-фельдмаршалом Петром Шуваловым обсервационного корпуса близ российской границы и о высылке на оный 1000 человек из находящихся в команде генерал-майора Хорвата в Новой Сербии гусар, 400 донских казаков, и 600 человек казанских татар, башкирцев и мешеряков // АПС. – Т. 3. – С. 342.

11 июня 1758. – Именной. О невычете, согласно представлению генерала Фермора, из жалования находящихся при армии гусар Хорватовой команды, денег на содержание их семейств в Новой Сербии // АПС. – Т. 3. – С. 376

1 мая 1757. – Именной. О расположении формируемого генерал-фельдмаршалом Петром Шуваловым обсервационного корпуса близ российской границы и о высылке на оный 1000 человек из находящихся в команде генерал-майора Хорвата в Новой Сербии гусар, 400 донских казаков, и 600 человек казанских татар, башкирцев и мешеряков // АПС. – Т. 3. – С. 378.

10 марта 1759. – Именной. Об учинении описания Запорожских земель // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 2001. – С. 194-196.

5 августа 1759. – Именной. О переводе из Новой Сербии в российскую заграничную армию племянника полковника Ивана Подгорича, поручика Георгия Подгорича // АПС. – Т. 3. – С. 409.

17 февраля 1760. – Именной. Об отправке секунд-майора Якова Эздемировича с семейством в Славяно-Сербию, с назначением его в команду генерал-майора Прерадовича и об удовлетворении его содержанием за предыдущее время // АПС. – Т. 3. – С. 423.

19 мая 1760. – Именной. Об осмотре сформированного в Украине генерал-поручиком Хорватом македонского гусарского полка, о снабжении онаго всем необходимым к походу, и об отправке онаго к заграничной армии, в командование генерал-фельдмаршала графа Салтыкова // АПС. – Т. 3. – С. 430.

7 сентября 1760. – Именной. Об увольнении за границу далматского епископа Симеона Канцаревича для перевода в Россию семейств далматских, вступивших в российскую службу, но с предупреждением, что русское правительство не может производить на них особых расходов, как за военным временем, так и за нежеланием возбудить недовольство Турции, и о переводе, согласно жалобы его, Канцаревича, на генерал-поручика Хорвата, состоящих под командованием последнего далматов, на поселение в Славяно-Сербию, распределяя их там, по усмотрению Сената, на свободных землях // АПС. – Т. 3. – С. 444.

20 ноября 1760. – Именной. О рассмотрении в Сенату жалобы серба Стояна Крага на генерал-поручика Хорвата о неудовлетворении его за расходы, сделанные по вызову в Россию служилых иностранных людей // АПС. – Т. 3. – С. 449.

3 января 1762. – Именной, объявленный генерал-прокурором Глебовым. О прибытии в Санкт-Петербург генерал-поручику Хорвату // АПС. – Т. 3. – С. 475.

21 марта 1762. – Именной. О назначении при Высочайшем дворе особой комиссии для производства изследования по жалобам из Новой Сербии на Хорвата из Вильбоа, Мельгунова и Черныцова // АПС. – Т. 3. – С. 493.

22 июня 1762. – Именной. Об отправке в Новую Сербию, за неимением генерал-поручика Хорвата, генерал-прокурора князя Мельгунова, для охранения края от выступившего в поход крымского хана, направляющегося на Очаковскую степь и якобы намеревающегося сделать нападение на Запорожские жилища и Новую Сербию // АПС. – Т. 3. – С. 510.

8 декабря 1763. – Об описании Запорожских земель. Указ императрицы Екатерины II // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 2001. – С. 196-197.

1 септя 1773. – Именной. О границах Запорожской Сечи и Новороссии // АГС. – Т. 2. – С. 218.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева С. С. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі / С. С. Андреева // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки НДІ історії Південної України. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 1999. – № 4-5. – С. 143-152.
2. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. Апанович – К. : Наук. думка, 1969. – 222 с.
3. Архив Государственного Совета. – СПб. : Тип. 2-го Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1869. – Т. 1. (1768-1796). – 931 с.
4. Багaley Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. Багaley. – М. : Изд-во ОИДР, 1887. – 614 с.
5. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Харків : Союз, 1920. – 102 с.
6. Баюв А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны / А. Баюв. – СПб. : Б.в., 1906. – 556 с.
7. Баранов П. Архив Правительствующего Сената. Описание именным Высочайшим указам и повелениям / П. Баранов. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1872. – Т. 1. – 169 с., 1876. – Т. 2. – 692 с., 1878. – Т. 3. – 512 с.
8. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений / В. Беднов. – Екатеринослав: Тип-я губернского земства, 1914. – 48 с.
9. Білівненко С. Законодавчі акти з історії відкупної торгівлі вином Півдня України останньої чверті XVIII ст. / С. Білівненко // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольщини». – Нікополь-Запоріжжя-Херсон, 2002. – С. 140-150.
10. Бойко А. В. Південь України останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел, А. В. Бойко. – К. : Генеза, 2000. – 308 с.
11. Бойко А. В. Актові джерела з історії розселення євреїв на півдні України останньої чверті XVIII ст. / А. В. Бойко // Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність. Тези наукової конференції. – Запоріжжя, 1992. – С. 27-29.
12. Воскресенский М. А. Законодательные акты Петра I / М. А. Воскресенский. – М.-Л. : Госиздат, 1945. – Т. 1. – 602 с.
13. Гавриил (Розанов). Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый / Гавриил (Розанов). – Тверь : Тип-я губернского правления, 1857. – 199 с.

14. Голобуцький В. О, Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775) В. О. Голобуцький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 404 с.
15. Готье Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II / Ю. Готье. – М. : Тип. Г. Сисснера и Д. Собко, 1913. – Т. 1. – 472 с.
16. Дворянская империя XVIII в. Основные законодательные акты. Сб. док-в. – М. : Изд-во МГУ, 1960. – 224 с.
17. Довідник з історії України. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
18. Доклады и приговоры Правительствующего Сената в царствование Петра Великого / Под ред. Н.В. Качалова. – СПб. : Типография Его Имп. Величества Канцелярии, 1880-1892. – Т. 1-5.
19. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. (его подготовка и заключение) / Е. И. Дружинина. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 368 с.
20. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 277 с.
21. Журба О. І. Заселення півдня України та становлення історико-археографічних досліджень в регіоні / О. І. Журба // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наук. доповіді Міжнародної наук.-метод. конф. (21-24 травня 1997 р.) – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 148-151.
22. Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи / Е. А. Загоровский. – Одесса: Экономическая типография, 1912. – 44 с.
23. Загоровский Е. А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине / Е. А. Загоровский. – Одесса: Экономическая типография, 1913. – 34 с.
24. Загоровский Е. А. Деятельность П.А. Зубова по управлению Степной Украиной // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) / В. К. Козирев. – Запоріжжя, 2001. – С. 492-506.
25. Загоровский Е. А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII в. / Е. А. Загоровский. – Одесса: Гор. типография, 1913. – 16 с.
26. Загоровский Е. А. Очерки истории Северного Причерноморья / Е. А. Загоровский. – Одесса: Аврора, 1922. – 99 с.
27. Загоровский Е. А. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 87-89.

28. Заїка Г. П. Українська лінія / Г. П. Зака. – Київ-Полтава : Археологія, 2001. – 88 с.
29. Законодавельство Петра I. – М. : Юрид. література, 1997. – 880 с.
30. История городов и сел УССР. Ворошиловградская область. – К. : УРЕ, 1976. – 727 с.
31. История городов и сел УССР. Днепропетровская область. – К. : УРЕ, 1977. – 838 с.
32. История городов и сел УССР. Донецкая область. – К. : УРЕ, 1976. – 810 с.
33. История городов и сел УССР. Запорожская область. – К. : УРЕ, 1970. – 765 с.
34. История городов и сел УССР. Кировоградская область. – К. : УРЕ, 1972. – 815 с.
35. История городов и сел УССР. Николаевская область. – К. : УРЕ, 1976. – 804 с.
36. История городов и сел УССР. Одесская область. – К. : УРЕ, 1969 – 909 с.
37. История городов и сел УССР. Херсонская область. – К. : УРЕ, 1975. – 740 с.
38. История Правительствующего Сената за 200 лет (1711-1911). – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1911. – Т. 1. – 547 с.
39. Історичне джерелознавство. Підручник. / [Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та інші]. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
40. Історія Української РСР. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 2. – 616 с.
41. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX вв. / В. М. Кабузан – М.: Наука, 1971. – 190 с.
42. Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII - первой половине XIX вв. / В. М. Кабузан – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 230 с.
43. Кабузан В. М. Народы России в XVIII в.: численность и этнический состав / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1990. – 254 с.
44. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858) / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 306 с.
45. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX вв. / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1971. – 190 с.
46. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселение. 20 годы XVIII века – 1989: формирование этнических и

- политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 2006. – 658 с.
47. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб. : Тип. Нусвальта, 1869. - Вып. 1. – 568 с.
  48. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830 / З. Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.
  49. Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф. Ф. Ласковский. – СПб. : Тип-я Воен. министерства, 1865. – Т. 3. – 1016 с.
  50. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. – Харків : Вид-во ХДУ, 1970. – 204 с.
  51. Мартенс Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Ф. Ф. Мартенс. – СПб. : Типография министерства путей сообщения, 1874-1909. – Т. 1-15.
  52. Мільчев В. І. Болгарська еміграція до України в XVIII ст. / В. І. Мільчев // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки НДІ історії Південної України. – Запоріжжя, 1998. – №3. – С. 114-121.
  53. Новицкий Я. Материалы для истории Запорожских казаков / Я. Новицкий // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 1-98.
  54. Памятники русского права. Законодательные акты Петра I. Первая четверть XVIII в. – М. : Госюгздат, 1961. – 667 с.
  55. Панфьорова М. А. Зміни в територіально-адміністративному поділі Донеччини з кінця XVI ст. до середини XIX ст. / М. А. Панфьорова, В. О. Пірко // Нові сторінки з історії Донбасу. Кн. 5. – Донецьк : ДонДУ, 1997. – С. 4-10.
  56. Пирко В. А. Днепровская укрепленная линия / В. А. Пирко // Вопросы истории СССР. Сб. статей. – Харьков, 1989. – №34.
  57. Пирко В. А. Заселение Донбасса в XVI – XVIII вв. / В. А. Пирко // Новые страницы в истории Донбасса. Кн. 1. – Донецк : Донбасс, 1992. – С. 26-43.
  58. Пирко В. А. Северное Приазовье в XVI – XVIII вв. / В. А. Пирко. – К. : УМК ВО, 1988. – 134 с.
  59. Пирко В. А. Торская укрепленная линия / В. А. Пирко // Вопросы истории. – 1986. - №1. – С. 43-45.
  60. Пірко В. О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії / В. О. Пірко // Український історичний журнал. – 1986. - №8. – С. 138-142.
  61. Пірко В. О. Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк : ДонДУ, 1993. – 64 с.

62. Пірко В. О. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст. Збірник документів / В. О. Пірко. – Донецьк : УКЦ, 2001. – 154 с.
63. Пірко В. О. Законодавчі акти Російської держави як джерело до історії півдня України / В. О. Пірко // IV Республіканська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 102-103.
64. Пірко В. О. Заселення Донеччини в XVI – XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк : УКЦ, 2003. – 180 с.
65. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк : Український культурологічний центр, 2004. – 122 с.
66. Пірко В. О. Заселення Степової України в XVI – XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк : Український культурологічний центр, 1998. – 124 с.
67. Пірко В. О. Картографічні матеріали півдня Росії XVIII ст. / В. О. Пірко // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 400-412.
68. Пірко В. О. Матеріали Російського державного архіву давніх актів як джерело до історії Південно-Східної України XVII-XVIII ст. / В. О. Пірко // Студії з архівної справи та джерелознавства. – К., 2003. – Т. IX. – С. 126-129.
69. Пірко В. О. Міста Донеччини у XVII – XVIII ст. / В. О. Пірко // Нові сторінки в історії Донбасу. Кн. 6. – Донецьк : ДонДУ, 1998. – С. 5-20.
70. Пірко В. О. Наступ на землі Війська Запорозького в період Нової Січі / В. О. Пірко // Українська козацька держава: витоки і шляхи історичного розвитку. Матеріали 4-х Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1995. – С. 112-114.
71. Пірко В. О. Торські та Бахмутські соляні промисли у XVII-XVIII ст. / В. О. Пірко // Новые страницы в истории Донбасса. Кн. 3. – Донецьк : ООО Доминанта, 1994. – С. 3-23.
72. Пірко В. О. Українська ландміліція // Південна Україна XVIII-XIX ст. / В. О. Пірко. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 1996. – Вип. 1. – С. 31-35.
73. Пірко В. О. Готліб-Фрідріх-Вільгельм Юнкер і Донбас / В. О. Пірко // Нові сторінки з історії Донбасу. – Донецьк : ДонДУ, 2000. – Кн. 8. – С. 228-234.
74. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. / Г. Писаревский. – М. : Тип. А. Снегиревой, 1908. – 340 с.

75. Подов В. И. Донбасс, век XVIII. Социально-экономическое развитие Донбасса в XVIII веке / В. Подов. – Луганск : GLOBUS, 1998. – 228 с.
76. Подов В. И. Словяносербия / В. И. Подов. – Луганск : Світлиця, 1998. – 120 с.
77. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – Т. 4-20.
78. Полонська-Василенко Н. До історії Першої Новоросійської губернії / Н. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 2. – С. 29-51.
79. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя / Н. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1. – С. 45-106.
80. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734-1775 рр.) / Н. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 2. – С. 7-28.
81. Полонська-Василенко Н. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Н. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1. – С. 138-185.
82. Полонська-Василенко Н. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні / Н. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 2. – С. 52-89.
83. Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Словяносербії / О. М. Посулько. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 1998. – 80 с.
84. Пронштейн А. П. Земля Донская в XVIII в. / А. П. Пронштейн. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1961. – 375 с.
85. Развитие русского права второй половины XVII-XVIII вв. – М. : Наука, 1992. – 312 с.
86. Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России, ее народе и казаках вообще.... / А. Ригельман. – М. : Б.в., 1847. – Т. 1-4.
87. Рубинштейн С. Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год / С. Ф. Рубинштейн. – Вильна: Б.в., 1899. – 911 с.
88. Руденко О. М. Характер та напрямки єврейської імміграції у Новоросію / О. М. Руденко // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного,

- політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку. Ч. 3. – Миколаїв, 1999. – С. 22-28.
89. Савченко І. В. Джерела до історії адміністративно-територіального устрою Катеринославського намісництва (матеріали РДАДА) / І. В. Савченко. // Україна вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. праць. – Запоріжжя : ЗДУ, 2003. – С. 79-96.
90. Скальковский А. А. История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского / А. А. Скальковский. – Одесса : Типография А. Шульце, 1846. – Ч. 1-3.
91. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса : Гор. типография, 1850-1852. – Ч. 1-2.
92. Скальковский А. А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715-1847) / А. А. Скальковский // ЖМВД. – 1849. – Ч. 25. – Кн. 1-2. – С. 62-104.
93. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823 / А. А. Скальковский. – Одесса : Гор. типография, 1836-1838. – Ч. 1-2.
94. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Харьков : Харьковское книжное издательство, 1964. – 460 с.
95. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. / В. И. Тимофеенко. – К. : Наук. думка, 1984. – 220 с.
96. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини у зовнішній торгівлі України у XVIII ст. / М. Тищенко // Історико-географічний збірник. – К., 1930. – Т. IV.
97. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорозьких землях у 1752 р. / М. Ткаченко // Україна. – 1926. – №. 2-3.
98. Тригуб П. М. Скальковський про заселення Південної України / П. М. Тригуб // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наук. доповіді міжнародної наук.-практ. конференції. Ч. 1. – Херсон, 1997. – С. 208.
99. Українське козацтво: мала енциклопедія. - К. : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – 568 с.
100. Феодосій (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосій (Макарьевский). – Екатеринослав : Тип-я епархиального управления, 1880, Ч. 1-2.

101. Флоровский А. В. Собрание государственных грамот и указов в архиве упраздненного Новороссийского и Бессарабского генерал-губернаторского управления / А. В. Флоровский. – Одесса : Типография Епархиального дома, 1912. – 42 с.
102. Цукерник А. Л. Соляная промышленность Донецкого бассейна в XVIII в. / А. Л. Цукерник // Вопросы экономики, планирования и статистики. – М. : Наука, 1957. – С. 272-281.
103. Черкасская Е. Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 г. / Е. Черкасская // Историк-марксист. – 1940. - №11. – С. 109-111.
104. Шанский Д. Н. К характеристике высших государственных учреждений России XVIII в. (20-60-е годы) / Д. Н. Шанский // Государственные учреждения России XVI-XVIII вв. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – С. 63-74.
105. Швидько Г. К. Запорізькі землі в останній чверті XVIII ст. / Г. К. Швидько // Вчений-подвижник. Матеріали наук.-практ. конференції. – Дніпропетровськ : ДНУ, 1991. – С. 34-41.
106. Швидько Г. К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України / Г. К. Швидько // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип. 1. – Дніпропетровськ : ДНУ, 1998. – С. 92-97.
107. Шерман И. Л. Русские исторические источники X-XVIII вв. / И. Л. Шерман. – Харьков : Изд-во ХГУ, 1959. – 254 с.
108. Шишмарев В. Ф. Романские поселения на Юге России / В. Ф. Шишмарев. – Л. : Наука, 1975. – 246 с.
109. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков: историко-топографический очерк / Д. Эварницкий. – СПб. : Тип. И.Н. Скороходова, 1890.- 386 с.
110. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков / Д. Эварницкий. – Владимир : Б.в., 1903. – Т. 1-2.
111. Яворницкий Д. І. Історія запорізьких козаків. – К.: Наук. думка, 1991. - Т. 3. – 560 с.
112. Яворницький Д. До історії Степової України / Д. Яворницький. – Дніпропетровськ : Світ, 1929. – 536 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АГС – Архив Государственного Совета (видання)

АПС – Архив Правящего Сената (видання)

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
(видання)

ЛЕУАК – Летопись Екатеринославской ученой архивной
комиссии (видання)

ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи (видання)

Наукове видання

Сусликов В'ячеслав Євгенійович

«Повне зібрання законів Російської
імперії» як джерело до історії півдня
України XVIII ст.